

151. évfolyam (2017) | 1. szám

SZÁZADOK

A Magyar Történelmi Társulat folyóirata

Az alapítás éve
1867

Főszerkesztő:
Frank Tibor

Felelős szerkesztő:
Simon Anita

Szerkesztőség:
Csukovits Enikő, Eiler Ferenc, Hegedűs István,
Kenyeres István, Toma Katalin, Völgyesi Orsolya

SZÁZADOK
www.szazadok.hu

A Magyar Történelmi Társulat folyóirata
Szerkesztőség: H-1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4. B. épület V. emelet 511.
Telefon: (+36) 1 355 77 72
E mail: szerkesztoseg@szazadok.hu
151. évfolyam 2017. 1. szám

Szerkesztőbizottság:

Voitech Dangel, Robert John Weston Evans, Fodor Pál, Földes György, Gecsényi Lajos,
Gyarmati György, Hermann Róbert, Horn Ildikó, Izsák Lajos, Kövér György, Orosz István,
Pál Judit, Pálffy Géza, Rainer M. János, Romsics Ignác, Szakály Sándor, Varga Zsuzsanna,
Veszprémy László, Vonyó József, Zakar Péter, Zsoldos Attila.

Tördelés, nyomdai előkészítés: ElektroPress
www.elektropress.hu

Nyomás, kötészet: Prime Rate
www.primerate.hu

ISSN 0039–8098

TARTALOMJEGYZÉK

<i>Frank Tibor</i> : Lectori salutem	5
--	---

KONFERENCIA

<i>Hunyady György</i> : A történettudomány mindenkor vezető folyóiratának köszöntése	7
<i>Mann Miklós</i> : A Századok működése Szilágyi Sándor szerkesztői korszakában (1875–1899)	11
<i>Pritz Pál</i> : Pamlényi Ervin és a Századok	17
<i>Hermann Róbert</i> : Az 1848–1849. évi forradalom és szabadságharc a Századok hasábjain.....	25
<i>Orosz István</i> : Az agrártörténeti kutatások megalapozói Debrecenben: Szabó István és Balogh István	39
<i>Rácz György</i> : Történetírás és levéltár	49

NEMZETKÖZI TÜKÖR

A Századok jubileumi körkérdései – külföldi laptársaink válaszai	59
--	----

TANULMÁNYOK

<i>Mák Ferenc</i> : A megyében a hazát szeretni. A Bács-Bodrog megyei Történelmi Társulat története és működése.....	75
<i>Buza János</i> : Bihar és Zaránd vármegyei települések az adóprés szorításában. Az Oszmán Birodalom monetáris válságához, 1645	119
<i>Farkas Kornél</i> : Műtárgymozgások 1945–1949. Az Országos Magyar Szépművészeti Múzeum a második világháború után (II. rész)	147

FORRÁS

<i>Csernus-Lukács Szilveszter</i> : Felírási javaslat a nemzetiségi egyenjogúság tárgyában, 1862	189
--	-----

TÖRTÉNETI IRODALOM

„Atyám megkívánta a pontosságot”. Ember és idő viszonya a történelemben (<i>Kincses Katalin Mária</i>)	201
<i>Türk Attila – Lőrinczy Gábor – Marcsik Antónia</i> : Régészeti és természettudományi adatok a Maros-torkolat nyugati oldalának 10. századi történetéhez (<i>Mesterházy Károly</i>)	205
Der Kanun. Das albanische Gewohnheitsrecht nach dem sogenannten Kanun des Lekë Dukagjini (<i>Tringli István</i>)	208
Krisen/Geschichten in mitteleuropäischem Kontext. Sozial- und wirtschafts- geschichtliche Studien zum 19./20. Jahrhundert (<i>Gyimesi Réka</i>)	212
<i>Orosz László</i> : Tudomány és politika. Fritz Valjavec (1909–1960) a két világháború közötti magyar–német tudománypolitikai kapcsolatokban (<i>Ligeti Dávid</i>)	216
Politikai küzdelmek Zala megyében a két világháború között II. 1932–1945 (<i>Eöry Áron</i>)	220
„Füstölgő romok között”. Fejér megyei helyzetjelentések a második világháborút követően (<i>Somogyi László</i>)	224
Folytonos fegyverropogás közepette. Források a veszprémi egyházmegye második világháborús veszteségeiről I. (<i>Horváth Gergely Krisztián</i>)	227
<i>Tomka Béla</i> : Szociálpolitika. Fejlődés, formák, összehasonlítások (<i>Cora Zoltán</i>)	229

LECTORI SALUTEM

A *Századok* 2017. évi 1. száma kettős célt szolgál: a megemlékezés és a megújulás dokumentuma. Az emlékezésé, hiszen a folyóirat most zárta 150. évfolyamát, s az újulását, hiszen számos szerkesztési elven és technikai részleten változtatva igyekszünk a folyóiratot közelebb hozni a mához, közelebb olvasóihoz, s közelebb a nemzetközi folyóirat-kiadási gyakorlathoz.

E számunk előljáróban a folyóirat 150 éves jubileumának tiszteletére rendezett ünnepi konferencia anyagát adja közre. A megemlékezést 2016. október 14-én tartottuk a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának Bécsi kapu téri épületében, a kiállító- és konferencia teremben. Körbevett itt bennünket a *Nyomot hagytak: Évszázadok – Személyiségek – Aláírások* című kiállítás a maga emlékünnepeinkhöz jól illeszkedő, kitűnően válogatott magyar történelmi dokumentumaival, képeivel.

A konferencia előadóit Hermann Róbert, a Magyar Történelmi Társulat elnöke és Frank Tibor főszerkesztő köszöntötte, majd emlékelőadások következtek. Glatz Ferenc akadémikus, az MTA volt elnöke a *Századok* múltjáról, ifjúkori szerkesztőségi munkájáról beszélt. Rácz György, az MNL főigazgató-helyettese a történelem és levéltár kapcsolatát elemezte, Mann Miklós, az MTA doktora, egyetemi magántanár Szilágyi Sándor szerkesztői korszakára, Pritz Pál, az MTA doktora, egyetemi tanár Pamlényi Ervin szerkesztőségére emlékezett. A szünet után Hermann Róbert, az MTA doktora 1848–49 szerepét vizsgálta a *Századok* hasábjain; Orosz István akadémikus, a Magyar Történelmi Társulat volt elnöke az agrár-történetírás debreceni hagyományait idézte fel. Befejezésül Hunyady György akadémikus, a MTA II. osztályának elnöke a folyóirat „küzdelmes és ígéretes jövőjéről” szólt. A konferencián a szerkesztőbizottság tagjai és a folyóirat szerkesztői, szerzői és támogatói vettek részt.

Erre az alkalomra készült el a *Századok* 2016. évi 5. száma, az évfordulóra emlékező tanulmányaival, cikkeivel. A konferencia alkalmával köszöntöttük Pál Lajost, aki több mint 40 éven át volt a lap felelős szerkesztője, s összesen közel 250, egyenként is könyvnyi lapszámot szerkesztett meg. Ezúton is megköszönjük kiváló szerkesztőnk sok évtizedes munkáját és hűségét a folyóirathoz. Bemutatkozott a konferencián új felelős szerkesztőnk, Simon Anita, aki több hónapi közös munka után átvette a lapot Pál Lajostól.

E számunk második blokkja nemzetközi tükröt tart folyóiratunk számára. Külföldi testvérlapjaink: az amerikai *American Historical Review*, a cseh *Český Časopis Historický*, a brit *English Historical Review*, a német *Historische Zeitschrift*, a dán *Historisk Tidskrift* és a román *Revista istorică* szerkesztőitől kértünk és kaptunk választ három körkérdésünkre, melyek a történelmi szakfolyóiratok jövőjét érintették. E blokkokat néhány más írással is kiegészítettük.

Nemcsak a múltra vetettünk tehát pillantást, jövőnkkel is sokat foglalkoztunk az elmúlt időszakban. A *Századok* életében számos új dolog történik ugyanis jelenleg. Elköltözik a szerkesztőség eddigi központjából: 2017 februárjától új címünk 1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4. Új szakemberekkel bővült a szerkesztőség, melynek tagjai most Csukovits Enikő, Eiler Ferenc, Hegedűs István, Kenyeres István, Toma Katalin és Völgyesi Orsolya.

A *Századok* 151. évfolyamától az egyes számok – az eddigi gyakorlattól eltérően – immár nem korszakonkénti elrendezésben jelennek meg. Valamennyi szám vegyesen fogja tartalmazni a különböző történelmi periódusokkal foglalkozó írásokat. Ez lehetővé teszi a tanulmányok, cikkek gyorsabb közlését és változatosabb témájú számok megjelentetését. Igyekezni fogunk azonban számainkban tematikus blokkokat is kialakítani, és éves, előre elkészített laptervünket követni. Minden régi és új szerzőnktől folyamatosan várjuk új kutatási eredményeiket közreadó írásaikat a szerkesztoseg@szazadok.hu elektronikus levélcímen.

A folyóirat külseje és belső képe is megújul, közlési szabályzata módosul, honlapja átalakul. A lap összterjedelme a levegősebb oldalak kialakítása érdekében kissé csökken. Kérjük, hogy kéziratuk benyújtásakor mostantól az új előírásokat szíveskedjenek követni, különösen ügyelve a terjedelmi elvárásokra. A módosított közlési útmutatót honlapunk (www.szazadok.hu) közli.

Reméljük, hogy az új évfolyamtól kezdve megújított lapunkban minden szerzőnk és olvasónk örömet leli majd, s hogy a *Századok* felfrissülve tekinthet a múltra – és a jövőbe.

Frank Tibor
főszerkesztő

Hunyady György

A TÖRTÉNETTUDOMÁNY MINDENKOR VEZETŐ FOLYÓIRATÁNAK KÖSZÖNTÉSE

A *Századok* 150. éve valóban ünneplést érdemel. E folyóirat hiteles tükre a hazai történettudomány alakulásának, e tudomány művelésének feltételei és fordulatai megmutatkoznak hasábjain, csúcsteljesítményei és viszontagságai mind kiolvashatóak belőle.

Első száma az 1867 júliusi dátumot viseli és a Magyar Történelmi Társulat közlönyeként közzé teszi a szakmai testület alakulásakor elhangzó beszédeket, így Horváth Mihály programot hirdető szavait a „nemzetiségek századában” az „emberiség eszméje” felé való haladás szolgálatáról.

Ebben a folyóiratban emelkedik ki a század 80-as éveiben a tudományos közlemény műfaja, ám akkoriban még mind az „önálló értekezések, cikkek”, mind a könyvismertetések nem egyszer a szerző nevének feltüntetése nélkül jelennek meg.

Nyomon követhetjük benne a történész szakma intézményesedésének folyamatát, már csak annak révén is, ahogy évtizedek múltán szerkesztésének helye már nem Domanovszky Sándor magánlakása az Attila utca 13. szám harmadik emelet 10-ben, hanem Eckhart Ferenc nyomán beköltözik a Pázmány Péter Tudományegyetemre az Egyetem téren, már nem is szólva a későbbi korszakokról a Puskin utcában.

A Társulat és vele a folyóirat kezdeti célja kimondottan az volt, hogy a „történetírókat és bűvárokat és a közönséget szorosabb érintkezésbe hozza”, ám 1945–46-ban, egy új korszak határán Berlász Jenő „bevezető sorai” rangosabb ambíciókról szólnak: nemcsak regionális, hanem „európai viszonylatban is magas szinten” ápoltsakszerűségről, amely a múlt szépítés és torzítás nélküli feltárására vezet.

Természetesen az öntudatos szakfolyóirat is ki volt téve egy-egy kor hatalmi viszonyainak. Ennek csak apró illusztratív példája, amint 1929–30-ban Breit József tollával József főherceg „A világháború, ahogy én láttam” című művének második kötetét ismerteti. 1949-ben viszont Molnár Erik maga mutatja be Engels sok-sok szemináriumon feldolgozott „A család, a magántulajdon és az állam eredete” című művét. Hogy ez ünnepi alkalommal mélyebbre ható befolyásolásokról ne is ejtsünk szót.

A folyóirat történetében igen tanulságos követni a szerkesztők és szerzők paneljainak változásait és a korszakon átívelő folytonosságát is. Ugyancsak egy-egy kiragadott példaként említhetem itt Mályusz Elemér jelentkezését az 1919–20-as összevont évfolyamában Túróczi megye történetével, majd késői visszatérését az anonimitásba burkolózó szerkesztőbizottság által kiadott 1957-es évfolyamban, a magyar rendi államról írott munkájával. Az emberi megpróbáltatások viharos időit idézi Elekes Lajos pályafutása is a lapnál, aki 1944-ben még a románok történeti életréjéről írt, 1947-ben pedig társulat-elnök, egy évig a folyóirat felelős szerkesztője. (Biztosak lehetünk abban, hogy a *Századok* korábbi évfolyamai kitűnő forrásanyagot kínálnak 2017 tavaszára tervezett akadémiai rendezvényünk számára, amely a konzervatív társadalomtudósok 30-as, 40-es években bekövetkező utélagazása után most a társadalom- és történettudományok művelőinek 1945 és 1957 közötti keresztútjaival fog foglalkozni.)

Az MTA Filozófiai és Történettudományok képviseletében hadd fejezzem ki örömünket, hogy erőnk szerint támogathatjuk ezt a mértékadó történeti folyóiratot, és hogy még a társtudományok művelőit is büszkeség tölti el, hogy ehhez az orgánomhoz, a szerzőihez és szerkesztőihez sok szál fűz bennünket. Hiszen a *Századok* az a folyóirat, amely – a szaklapok közötti, pluralizmust biztosító munkamegosztásban – méltó terjedelemben közli a tanulmányokat. E közlés mindenkori kritériuma a forráskritikai megalapozottság, amit ez a sztenderd és kiegyensúlyozott elbírálás garantál. A hagyományokhoz való kötődés mellett a széles hozzáférést lehetővé tevő elektronikus megjelenés a modernizálásra való nyitottság egyértelmű jele.

Ám, ahogy eddig sem volt töretlenül nyílegyenes a folyóirat útja, aligha lesz az a jövőben. Az ünnepi alkalommal okunk van „jó szerencsét” is kívánni a *Századoknak*.

E vonatkozásban is csak néhány vázlatos szót ejtenék az előre látható nehézségekről. Annak tekinthető, hogy a tudományos kommunikáció ebben az évtizedben felbolydult, az elektronikus közlés, keresés, idézettség-mutatók új távlatokat nyitottak, de megrendítették a tudományos könyvek létalapjait. Ez is hozzájárulhat ahhoz, hogy a könyvszemle – ami a szakma egészének életében a (mai nyelven szólva) minőségbiztosító fórum szerepét látta el évszázados távon – tárgyát és szerzőit veszítve megkopik (arról nem szólva, hogy a publikációs látókör nemzetközivé válásával korábbi híradó funkcióját végleg elvesztette).

A *Századoknak* – mint ezt érintettem – megvan a kivívott és megőrzött helye a szakmai orgánomok munkamegosztásában, viszont a történeti tanulmány-termés

lefölözésében újszerű riválisai is támadnak a konferenciakötetek és (a már 60-as életévben is tisztelgő) emlékkönyvek képében.

Mindennél fenyegetőbbnek tűnhet a szaklap egzisztenciáját tekintve az Open Access európai közlési stratégiája, amely nincs tekintettel a társadalomtudomány, különösen pedig a véges olvasottságot biztosító kis-nyelvek szakmai termésének sajátosságaira. A „nagy nyitás”, akár időszakosan korlátozott formájában, saját bevételüktől megfosztja a folyóiratokat (hacsak nem számolunk a szerzők – nálunk elképzelhetetlen – befizetésével a közlés fejében). Ez perspektivikusan a szponzorok jóakarátának szolgáltatja ki a legérdemdúsabb szaklapokat is (nem szólva arról, hogy a szponzorok jó szándéka is csak akkor realizálódhat, ha – nálunk többnyire állami – forrással is megfelelő bőségben rendelkeznek).

Tudományterületeink közös érdeke, így a *Századok* ügye is, hogy tudatos tudománypolitika támogassa a papíralapú terjesztést (is), a teljesítmények számbavételekor és értékelésekor ismerje el a könyv- és folyóirattermést a maga helyén, és hogy – elkoptatott jelszónak tűnhet, valójában hiányolható szándék – őrizze meg a társadalmunk múltjának és jelenének nemzeti nyelven megszólaló orgánumait.

WELCOME ADDRESS

by György Hunyady

SUMMARY

In his opening address, the president of the Historical and Philosophical Department of the Hungarian Academy of Sciences praised the one-and-a-half-century-long history of Századok. The all-time leading review of the Hungarian historical science, it has reflected the institutionalisation of the historical profession, the formation of the criteria of high-quality scholarly publication, and the changing composition of the contributing scholars. While the perspectives raised by the spread of electronic scholarly communication are not exclusively positive, all efforts made in order to maintain a professional organ that speaks about the national past in the national tongue are highly justified.

Mann Miklós

A SZÁZADOK MŰKÖDÉSE SZILÁGYI SÁNDOR SZERKESZTŐI KORSZAKÁBAN (1875–1899)

A folyóirat megindítása 1867-ben sikerült, összefüggésben a Történelmi Társulat megalakulásával. A *Századok* évi 40 ív terjedelemben jelent meg, 10 számban. (Egy-egy szám 3-5 ív terjedelmű volt.) A protestáns szerkesztő személyeskedő megjegyzései, vitái a Társulat katolikus vezetőivel, tagjaival megérlelték Thaly Kálmán távozását.¹ Az új titkár személyét – aki egyúttal a folyóirat szerkesztői tisztségét is betöltötte – az 1875. októberi választmányi ülésen döntötték el. A Horváth Mihály elnökletével megtartott ülésen Szilágyi Sándor szerezte meg a választmányi tagok többségének szavazatát, s így a Társulat titkára s a *Századok* szerkesztője lehetett 1899-ben bekövetkezett haláláig. Érdekes, hogy a protestáns Szilágyit a titkári tisztség, s pár évvel később az Egyetemi Könyvtár igazgatói állásának elnyerésében is a katolikus főpapság (Horváth Mihály, Ipolyi Arnold, Fraknói Vilmos, Rómer Flóris) támogatása vitte sikerre. Tény, hogy Szilágyi – Thalyval ellentétben – a személyi ellentétek tompítására, s nem elmélyítésére törekedett, s ez a stílus hasznosabbnak bizonyult a magyar történettudomány szempontjából.

Szilágyi 1827-ben született. Nagyapja, majd édesapja a kolozsvári református főiskolán történelmet tanított. A gondos nevelés eredményeként a fiatalember kitűnően megtanult latinul, németül, franciául; eredetiben olvasta a kortárs német és francia szépirodalmat, illetve a történeti szakirodalmat. Jogi tanulmányokat folytatott és fogalmazó gyakornok lett az erdélyi kormányshéknél. A jogi kérdések azonban nem érdekelték, viszont annál nagyobb lelkesedéssel látott a vers- és novellaírásnak. Cikkeivel, fordításaival, novelláival egyre gyakrabban találkozhattunk a negyvenes évek közepének sajtójában. Közigazgatási szolgálatának a forradalom vetett véget. Rövid ideig nemzetőr volt, majd Pestre utazott, s újságíróként a forradalmi sajtó munkatársa lett. A szabadságharc bukása után tevékeny szerepet vállalt a kulturális élet megindításában: hangversenyeket rendezett, színdarabokat írt, szépirodalmi lapokat szerkesztett, a szabadságharcról szóló szépirodalmi munkákat készített. Művei, szerkesztései

¹ R. Várkonyi Ágnes: Thaly Kálmán és történetírása. Bp. 1961.; Glatz Ferenc: A szerkesztőségi munka az induló Századoknál. Századok 101. (1967) 665–687.

következtében egyre több nézeteltérése támadt a cenzúrával, s így 1852-ben kiutasították Pestről. Tanári pályára kényszerült, s előbb Kecskeméten, majd Nagykőrösön a református főgimnáziumban tanított 1867-ig. Az iskola tanári karához hasonló hiába keresnénk a magyar oktatástörténetben, hiszen a tantestületből hatan: Arany János, Salamon Ferenc, Szabó Károly, Szász Károly, Szigeti Varga János és Szilágyi Sándor lettek az Akadémia tagjai. A Bach-korszak idején a magyar irodalom és tudomány egyik központja, éltetője volt ez a kör, amelyről maga Arany jegyezte meg tréfásan: „a fél Akadémia Kőrösön lakik”. Nagykörös az ország irodalmi életének egyik központjává vált: a gyakori vendégek között megemlíthetjük Gyulai Pál, Csengery Antal, Tompa Mihály, Kemény Zsigmond, Toldi Ferenc, Jókai Mór, Greguss Ákos nevét.

Az ötvenes években szilárdult meg Arany János és Szilágyi Sándor barátsága: közösen irodalomtörténeti kézikönyvet, olvasókönyvet készítettek, de a helytartó tanács a kiadást nem engedélyezte. Nagyobb sikert ért el saját történelem tankönyvével, amely több kiadást ért meg – utoljára 1893-ban jelent meg – s középiskoláink többsége évtizedeken keresztül tankönyvül használta.

Hasonlóan a kor legtöbb magyar történészéhez, ő is autodidakta módon képezte magát. Feltehetően a nagykőrösi környezet, Arany János, Szász Károly hatására, biztatására fordult Szilágyi komolyabban a történelem felé. Szabó Károly, Salamon Ferenc Kőrösre érkezése is erősítette a csoport munkáját, amely fokozatosan a vidéki történész körök – Győr, Sárospatak, Kolozsvár – mellett a legjelentősebbek közé tartozott. Szilágyi hamarosan a kör vezető alakja lett: egyre többet, elmélyültebben dolgozott, így több történelmi vonatkozású cikke, könyvismertetése is megjelenhetett. Ezek alapján választották 1858-ban Szabó Károly, Ráth Károly, Ipolyi Arnold és mások mellett az Akadémia tagjává.

A történetírói pályakezdés során a forrásközlő tevékenység mellett – amely végigkíséri egész pályafutását – egyre inkább előtérbe került a feldolgozó munka. Ennek során 1861-ben kis alaptanulmányt jelentetett meg a Rákóczi családról. Nagykőrösi korszaka utolsó jelentős munkája két kötetes Erdély története.

1867-ben a kiegyezés megkötése új, kedvező lehetőséget kínált kulturális fejlődésünk számára. 1867-ben Eötvös József kinevezte Szilágyit a VKM-be miniszteri titkárrá.²

² Pályakezdésére lásd *Mann Miklós*: A nagykőrösi gimnázium híres évtizede. *História* 4. (1982) 6. sz. 8–9.; Szilágyi Sándor történetírói pályakezdetéről. *Tanárképzés és tudomány*. Bp. 1990. 50–86.

Szilágyi társadalmi összeköttetéseit kezdettől fogva a Társulat érdekében használta fel. Baráti körébe tartozott Arany János, Szász Károly, Beöthy Zsolt, Gyulai Pál, Salamon Ferenc és Tanárky Gedeon, a VKM államtitkára. Szilágyi tagja volt az Akadémia Történeti Bizottságának is.

Glatz Ferenc kutatása, cikke alapján tudjuk, hogy a *Századok* megindítása utáni első esztendőekben milyen nagy gondot jelentett a cikkek biztosítása. A hetvenes évek végére javult a helyzet, így Szilágyi kapcsolatai új, fiatal szerzők bevonását tették lehetővé. Maga köré gyűjtötte a tehetséges, szorgalmas kutatókat: publikálási lehetőséget biztosított számukra; külföldi ösztöndíjak elnyeréséhez segítette őket. A névsor valóban impozáns: Thallóczy Lajos, Károlyi Árpád, Fejérpataky László, Marczali Henrik, Szádeczky Lajos, Barabás Samu, Dézsi Lajos, Schönherr Gyula, Márki Sándor.

A Társulat irányítása, a taglétszám gyarapodása, a *Századok* mellett több kiadvány, valamint új folyóirat, a *Történelmi Tár* szerkesztése jelentős plusz feladatot jelentett a titkár számára, aki mindezt minisztériumi munkája, illetve 1878-tól az Egyetemi Könyvtár igazgatói feladatának ellátása mellett végezte. Így nem véletlen, hogy a folyóirat szerkesztésébe hibák is becsúsztak. A szerzők, az olvasók főleg a sajtóhibák nagy számát kifogásolták. Ez lehetővé tette Thaly számára, hogy rámutasson a szerkesztés problémáira. Az igazgató választmány 1879-ben megtárgyalta Thaly javaslatát, és szerkesztő bizottságot hozott létre, hogy az támoassa a titkárt a szerkesztésben. A bizottság tagjai: Thaly Kálmán, Fraknói Vilmos, Nyáry Albert és Pauler Gyula. Ezután Szilágyi lemondani szándékozott, de Károlyi Árpád maradásra bírta.

Az első évek (1875–1877) értékesebb tanulmányait Fraknói, Hampel, Salamon, Szabó és Szilágyi írták. Az évtized végén újabb nevekkal találkozunk: Károlyi Árpád, Marczali Henrik, Pauler Gyula, Tallóczy Lajos, Fejérpataky László. Thalyval ellentétben Szilágyi nem fűzött megjegyzéseket a publikációkhoz, esetleg lapalji jegyzetben korrigálta a szerző tévedését. A könyvismertető rovat frissességével tűnt ki, hiszen az ugyanazon évben megjelent műveket mutatta be. Az 1876-os *Századokban* találkozunk először a Különfélék rovattal, amely kis cikkeket tartalmazott. (Pl. Egy magyar versecske 1505-ből.) 1879-ben a Tárca rovatot osztotta fel Szilágyi: a Történelmi Társulat híreit a vidéki Társulatok hírei követik, de külön oldalon. Az irodalmi szemle után a folyóiratok szemléje következett, végül a Tárca a vegyes közlések zárták. A társulati hírekben röviden ismertették azokat az előadásokat, amelyek nem jelentek meg a folyóiratban. A vegyes

közlések hírt adtak készülő munkákról, és például az Országos Levéltárra vonatkozó rendeletről. A mellékletek többnyire előfizetői felhívásokat tartalmaztak.

Szilágyi a taggyűjtő tevékenységre is gondot fordított: 1876-tól kezdve a létszám gyarapodott, a Társulat anyagilag erősödött, s ez lehetővé tette a folyóirat ívszámának 50-ről 60-ra, a példányszám 1800-ra emelését.

A nyolcvanas évek elejére a szerkesztőbizottság tevékenysége fokozatosan csökkent, viszont a tagság növekedése következtében Szilágyi javasolta titkári iroda létesítését. 1884-ben Ipolyi Arnold elnök Thallóczy Lajost másodtitkárrá, Szádeczky Lajost pedig titkárségéddé nevezte ki. Mivel Thallóczy nem sokkal ezután Bécsben lett levéltár igazgató, így Ipolyi – Szilágyi javaslatára – Szádeczkyt léptette elő, s a titkárségédi állást Barabás Samu töltötte be. Nem vitás, hogy Thallóczy, majd Szádeczky másodtitkári működése komoly segítség volt Szilágyi számára a *Századok* szerkesztésében.

Az évtized második felében Szilágyi Sándor gyakran betegeskedett: sokat utazott külföldi gyógyfürdőkbe, s ilyenkor a Társulat kiadványainak ügyeit Szádeczky intézte. Állandó levelezésben volt Szilágyival, pár naponta küldte beszámolóit. Valóban a másodtitkárok működése nagy segítséget jelentett Szilágyinak a *Századok* szerkesztésében, hiszen a Történelmi Tár után a Magyar Történelmi Életrajzok sorozata is megindult.

A nyolcvanas években folytatódott a fiatal tehetséges történészek írásainak megjelentetése a *Századok*ban. Csánki Dezső, Schönherr Gyula után Márki Sándor, Tagányi Károly, Acsády Ignác, Ballagi Aladár, Hampel József is egyre több publikációval jelentkezett. Bár a szerkesztő bizottság gyakorlatilag megszűnt, a beküldött cikkek bírálójaként Pauler Gyula segítette a szerkesztőt a jobb tanulmányok kiválasztásában. Érdekes felidézni a 19. század végének pár negatív lektori jelentését: „Mellékelten visszaküldöm Révész cikkét Németújvári Ivánról. Szorgalommal van írva, de mégis csak iskolai dolgozat. Felfogása banális, néha gyermekes... Az adatokat csak külsőleg tudja egymás mellé állítani, anélkül, hogy az események valódi összefüggését sejtetni engedné vagy maga is sejtene! Nagyon át kellene dolgozni, hogy a Századokba beválják.”

Vagy egy másik: „Welczek cikke [...] nem szellemtelen. Az írónak van esze és bizonyos ismerete, de nyelve gyarló; néhány ténybeli hibát találtam benne, és sok dolgot [...] nagyon is szubjektív módon vagy is oly képet fog fel, a mi talán lehetett volna, de hogy így volt, az adatokból nem következik, de még csak nem is valószínű [...] Csak azt kívánhatom – magunk közt legyen mondván – hogy múljék e pohár a Századoktól.”

A nyolcvanas évek füzetei érdekes, változatos tartalommal a történettudomány egészét igyekeztek felölelni. Politikai, kutúrhistóriai, historiográfiai cikkek, külföldi levéltárak ismertetése mellett pl. városaink nemzetiségi viszonyaival foglalkozó tanulmánnyal is találkozhatunk.

Úgy gondoljuk, hogy az 1880-as évek jelentették Szilágyi Sándor titkári és szerkesztői tevékenységének tetőpontját; a Történelmi Társulat történetének egyik legeredményesebb korszakát.

A kilencvenes években a szerkesztőbizottság megszűnt. Szilágyi maga határozta meg, hogy kitől kér, illetve fogad el cikket, s a megjelenés időpontját is eldöntötte. Ismerőseitől, barátaitól egymás után kapta a részben megbeszéltek cikkeit. Így pl. Pór Antal egri kanonok egyre több írással szerepelt a kilencvenes években. Amikor Marczali Henrik azzal a kéréssel fordult Szilágyihoz, hogy a fiatal, tehetséges Domanovszky értekezését a Dubniczi krónikáról közölje a *Századok*, azonnal teljesítette a kérést. Ebben az időben egyre nagyobb szerephez jutott az öregedő, s a 10 kötetes Magyar Nemzet Története szerkesztése³ miatt egyre elfoglaltabb szerkesztő mellett Nagy Gyula társulati jegyző, aki fokozatosan átvette Szilágyi titkári, szerkesztői teendőit. Nagy segítséget jelentett Pauler Gyula működése, aki továbbra is bírálta a *Századok*hoz beérkezett cikkeket, s eldöntötte, melyek azok a munkák, amelyek a folyóirat számára számításba jöhetnek. Mivel Szádeczky Kolozsvárott lett professzor, Nagy Gyula mellett Barabás Samu is sokat dolgozott: átnézte a korrektúrákat, esetleg belejavított a cikkekbe. (Barabás később a Társulat jegyzője, majd 1913-ban főtíkárá lett.)

A kilencvenes években a folyóirat 2000 példányban jelent meg. A közgyűléseken elhangzott beszédeket, a titkári beszámolókat a *Századok* közölte. Szilágyi fontosnak tartotta, hogy a tagok értesüljenek az európai történetírás főbb eredményeiről, ezért arra törekedett, hogy beszámolók jelenjenek meg a külföldi, főleg a hazánkat érdeklő munkákról.

Megállapíthatjuk, hogy a folyóirat Szilágyi szerkesztőségének időszakában a hivatalos magyar történettudomány színvonalát tükrözte; gyakran jelentek meg forrás- és levéltár ismertetések, főleg eseménytörténeti tanulmányok, a társulati vándorgyűlésekről szóló részletes beszámolók. Szilágyi, mint a *Századok* szerkesztője, a folyóirat terjedelmét, példányszámát növelte, tartalmát érdekesebbé,

³ Mann Miklós: „A milleniumi Magyar Nemzet Története” szerkesztési munkálatairól. *Századok* 102. (1968) 1117–1148.

változatosabbá alakította, ezáltal a magyar történettudomány középpontjába helyezte.⁴

És végül hadd zárjam soraimat néhány személyes gondolattal. Ezelőtt ötven évvel, H. Balázs Éva a Társulat titkáráként a távozó Fügedi Erik helyére engem választott a Magyar Történelmi Társulat tudományos munkatársának. Ekkor kerültem közvetlen kapcsolatba a *Századok* szerkesztőségével. Pamlényi Ervin lehetővé tette, hogy egy évtizeden keresztül a folyóirat valamennyi számában, név nélkül (esetleg MM monogrammal) a Magyar Történelmi Társulat rovatot írjam. Pamlényi Ervin javasolta számomra a Szilágyi Sándor témát, majd a Trefort Ágostonra vonatkozó kutatások megkezdését, illetve biztosította minkét témakörből több tanulmány közlését a folyóiratban. Hasonlóan nagyon fontosnak bizonyult szakmai pályafutásom szempontjából ismeretségem Glatz Ferencsel, aki ekkoriban szintén a folyóirat munkatársa volt. Pamlényihez hasonlóan ő is támogatta szakmai munkámat: bevont különböző kutatásokba, bizottságokba, s elnökölt akadémiai doktori vitámon is. Köszönöm a *Századok* munkatársainak emberi, szakmai támogatását pályafutásom alakításomban.

SZÁZADOK UNDER EDITOR SÁNDOR SZILÁGYI (1875–1899)

by Miklós Mann

SUMMARY

Sándor Szilágyi was an outstanding historian in the second half of the nineteenth century, a member of the Academy, secretary of the Hungarian Historical Society, and editor of *Századok*. His activity there was the very apogee of the Society, with the organisation of a great number of events, and the publication of an equally important number of scientific publications. Gathering around himself the most talented historians of the period, he edited a ten-volume History of Hungary. The membership of the Society, which then probably reached two thousand, regularly received all issues of *Századok* review.

⁴ Mann Miklós: Adatok a Századok történetéhez Szilágyi Sándor szerkesztői korszakából. *Századok* 102. (1968) 205–239.; Mann Miklós: Kiemelkedő személyek, kiemelkedő teljesítmények a Történelmi Társulat történetében. *Magyar Tudomány* 170. (2009) 2. sz. 138–142.

Pritz Pál

PAMLÉNYI ERVIN ÉS A SZÁZADOK

Vajon mi a súlyosabb? Ha azt mondom, hogy akiről most az idő kalodájában beszélni fogok, az a magyar történetírás – a felszabadulás-megszállás utáni első három évtized egyértelműen – egyik legnagyobb szerkesztő egyénisége volt. Vagy ha arról beszélek, hogy – jóllehet számtalan periodika-szám mellett, számos könyvön is megörökítődött a neve – valójában zömmel *láthatatlan életművű* ember. Ő ellenben mást is akart. Jelentős monográfiák írására készült. Az igencsak szerény terjedelmű Horváth Mihály című könyve után monográfiát írt Szalay Lászlóról, s leginkább azt szeretne volna, hogy ő írja meg *a* Szekfűt. Vagyis a nagy, tán legnagyobb magyar historikus életét, munkásságát maradandóan bemutató művet.¹ Nem így történt. Ezért – bár gazdag, mégis – torzóban maradt az élete.

Nem csupán az övé. Egész generációjáé. A hozzá közel álló Ortutay Gyuláé, Mátrai Lászlóé, Erdei Ferencé és sokan másoké. Csupán egyik képviselője e teljesíthetetlen válllásában elbukó nemzedéknek. Elbuktak, mert az 1945. év ezer esztendőtt lezáró óriási, *egyetemes történeti léptékű* fordulata az addigi *hazai* politikai, társadalmi, gazdasági elit túlnyomó hányada akarata ellenére történt. Elbuktak, mert az új világot kezdettől külső nagyhatalom nyomása, majd monopolizáló befolyása alatt építették. Elbuktak, mert az új eliten belüli eltérő erők versengését az első perctől torzította az országot felszabadítva megszálló nagyhatalom beavatkozása. Mert a beavatkozók még a támogatott erők önállóságát sem tűrték el. Elbuktak, mert az általuk is működtetett modell – történelmi mércén mérve – nem bizonyult tartósnak.

Az ő életműve azért *is* lett ilyen, mert alkotó energiáját zömmel mások művei szerkesztésének áldozta. Mert a szerkesztésbe beleértette a – finoman szólva nem kiforrottan – asztalára tett kéziratok kijavítását. Nem ritkán átírását. Aki csinált ilyent, tudja, mily’ időt rabló az ilyesmi. Mondogatta is a *Századok* tucatnyi éven át egyik szerkesztőségi munkatársa: „– Miért csinálod ezt? Miért nem jelenteted

¹ *Pamlényi Ervin*: Horváth Mihály. Bp. 1955. Újraközölve: Pályák és irányok. Historiográfiai és művelődéstörténeti tanulmányok. Összegejt., szerk. Pritz Pál, az előszót írta Diószegi István. Bp. 1989. 13–77.

meg azt, amit kaptál? Hadd lássák, hogy az illető milyen hüjje. Szóval: milyen hülye.” Miközben az illető kolléga természetesen egyáltalán nem volt imbecillis. „Csupán” sokaknak nehezen ment az írás, nem tudták megírni azt, amit meg akartak. Mert otthonról gyakorta inkább „csak” (az értelmiségi pályákon nem ritkán kimondottan hátrányos) becsületet, ám műveltséget nem sokat hoztak. Mert az akkori rendszerváltás az egyetemekről kisöpörte a reakciónak mondott képzeteket, s akiket a helyükre tettek, számos ízben nem voltak, csak idővel és esetenként lettek mesterek. Ő ellenben nagy beleéléssel, s nem kevés alázattal sokaknak *névtelen* társszerzőjévé szegődött. Ha a *Századok* az ő időszakában más orgánumoknál jobb, szebben megformált írások tárháza, az nem csekély mértékben az ő – nagy tehetsége, szorgalma révén felhalmozott műveltségéből kamatoztatott, láthatatlan – műve is.²

1954-ben került szerkesztőségi titkárként (Hanák Péter utódaiként) a *Századok*hoz, a lapnak ténylegesen 1956-tól, formálisan 1959-től lett a felelős szerkesztője, s ezt a tisztet 1975-ig látta el.

A szerkesztőségi titkár már kijárta az élet iskoláját. Jó mesterei voltak. Hiszen a Pázmány Péter Tudományegyetem történelem-latin szakos hallgatójaként Szekfű Gyula óráit látogatta, az Ortutay Gyulával való barátsága révén 1945-től a Magyar Rádió Aktuális, Irodalmi, majd Oktatási Osztályának vezetője. Ám a jó nevű, befolyásos mentorok sem menthetik meg akkori naivitása – hogy egyszerre lehet büntetlenül az MKP és egy szabadkőműves páholy tagja – következményétől. A pártból kizárják, az állását elveszti. Mégis jó helyen, a Magyar Országos Levéltárban jut ismét „kenyérhez”. Ott pedig hamarosan az 1920 utáni iratanyag referenseként fontos szerepe lesz az *Iratok az ellenforradalom történetéhez* című sorozat első kötete anyagának összeállításában, szerkesztésében. Bár a további kötetekben már nem vesz részt, itt alapozódik meg a kommunista tudománypolitika évtizedeken keresztülli prominensével, Nemes Dezsővel való kapcsolata, s ezzel együtt nem csekély mértékben szürke eminenciási szerepköre. A sorozat kulcsemberéhez, Karsai Elekhez pedig kimondottan barátság fűzi. Az eredetileg rabbinövendék Karsai lényegesen műveltebb ember, mint amit számtalan művéből

² „Neki – olvasottságának, nagy tényismeretének, szakmai tájékozottságának – köszönhető, hogy a *Századok* általa szerkesztett majd húsz évfolyama valóban tükrözi a magyar történettudomány egy periódusát; beleértve a szükséges, vagy annak vélt ideológiai és személyi tiszteletköroket, és beleértve azt a figyelmes gondosságot, amellyel a feljövő új nemzedéket, sőt a legfiatalabbakat is szerepeltette.” *Glatz Ferenc: Pamlényi Ervin halálára. Századok* 119. (1985) 604.

olvasója gyanítana. Mert neki és megbízóinak nem a szaktudás csillogtatása, sokkal inkább a Horthy-rendszer mennél hatékonyabb lejáratása a cél. A Karsai Elek szaktudása dolgában esetleg kétkedőknek szíves figyelmébe ajánlom az 1962-ben publikált *Iratok a Gömbös–Hitler találkozó történetéhez* című remekét.³

Pamlényi Ervin számára nem okozott lelkiismereti konfliktust *A fehér terror* című, Karsai Elekkel együtt jegyzett 1951-es kurzusfüzet. A hasonló irányú *A magyar nép története 1849-1945* című 1954-es összefoglalást is (Almási Jánossal és Karsai Elekkel) bizonyosan szívesen vállalta. Hiszen azokban az esztendőekben még kéznyújtásnyi közelségben volt a Horthy Miklós nevével fémjelzett rendszer. Amely valóban reakció volt 1918/1919 forradalmaira, s afelől sem lehetett kétely, hogy e rendszer döntéshozói vitték bele az országot az első világháborúnál is nagyobb katasztrófát hozó második világháborúba. Az, hogy mindeközben e negyedszázad milyen részeredményeket hozott az ország modernizálásában, s hogy a végzetesen rossz döntések felé mily hatalmas volt a lejtő, másként szólva: milyen irgalmatlanul nagy feladat lett volna az uralkodó korszellemmel szembenemenni, dacolni geopolitikai nyomással, elmagyarázni ebben az országban, hogy milyen volt igazából a múltunk, milyen a jelenünk, az nem ment. Mert a mi hazánkban is folyton a *nincsenek állnak össze valamiké, a volnákat pedig a sírdogáló emlékezet vanná kovácsolja*.⁴

Nem csupán ma van ez így, ez történt a két háború között is, amikor a dualizmus lejáratásánál is hangosabban a forradalmak eltorzítása, bűnbakká formálása ment minden téren. Ahol nemritkán azok, akik szereplői voltak e forradalmaknak, vagy csupán kortársként tudták az igazságot, később mégis *haszudtak délben, este, reggel*.

Pamlényi Ervinnek sok munkája mellett sok befolyása is volt.⁵ A *Századok* mellett 1954-től 1970-ig az *Acta Historica* is az ő szerkesztésében jelenik meg. A rangot adó *Studia Historica* sorozatot a 8. számától (1954) az 55. számáig (1970) ő gondozta.

³ Bp. 1962.

⁴ Esterházy Péter: Egyszerű történet vessző száz oldal – a kardozös változat. Bp. 2013. 241.

⁵ „...a pozíciókat nem hatalmi állásoknak tekintette, mint az őt gyakran támadók. Akárhány szerkesztői, szervezői funkcióban ült, mindegyiket *üzemeltetni* kívánta, *csinálni*”. Századok 119. (1985) 604.

Az 1964-ben először, majd 1967-ben és 1971-ben napvilágot látott, Molnár Erik fémjelezte *kétkötetes Magyarország történetét* Székely Györggyel szerkesztette.⁶

A hetvenes évek külföldjét hazánk történelméről németül, angolul és franciául is tájékoztatta. A *Die Geschichte Ungarns* (1971) az *A History of Hungary* (1973), az *Histoire de la Hongrie des origines à nos jours* (1974) egyaránt Pamlényi Ervin letisztult szerkesztési elveit tükrözi.⁷

A legutóbbi rendszerváltásig hagyománnyá vált gyakorlattal a magyar történetírás az ötévente megrendezésre kerülő történész világkongresszusokon vaskos gyűjteményes kötetekben tárta új kutatási eredményeit a nemzetközi nyilvánosság elé (*Etudes*). Az 1960-as, 1975-ös, 1980-as és részben a halála után megjelent 1985-ös kötetet Pamlényi Ervin gondozta ténylegesen.⁸

A historiográfus Pamlényi Ervin kellett ahhoz, hogy 1961-ben meginduljon a *Tudománytörténeti tanulmányok* sorozat, amelynek keretében 1973-ig hat kötet hagyta el a nyomdát oly időtálló munkákkal gyarapítva történetírásunkat, mint Várkonyi Ágnes Thaly Kálmánja vagy Gunst Péter Acsádyja.⁹

Szerkesztői, szöveggondozói tevékenységének felsorolása még akkor sem lesz teljes – csupán a fontosabbakat fogja át –, ha mindezen túl megemlítjük, hogy (Márkus Lászlóval és Ortutay Gyulával) sorozatszerkesztője volt a Gondolat Kiadó *Auróra* könyveinek. Az első harminc kötetben találkozunk a nevével.¹⁰

Szóval mindez befolyást is jelentett. Nemkülönben az is, hogy 1956-tól az MTA Történettudományi Intézetének lett főállású munkatársa. Mint ilyen 1962 és 1966 között az intézet 19. századi magyar történelemmel foglalkozó osztályát vezeti. 1973-ban a Historiográfiai Kutatócsoport létrehozására kap megbízást, s azt a bécsi Collegium Hungaricum igazgatójává 1975-ben történt kinevezéséig irányítja.

Ám a hatalommal félelem, sőt nem ritkán rettenet is járt. Abban sem volt semmi egyedi. Az ilyesmi a Pamlényi Ervin cselekedeteiből is működő rendszer lényegéből fakadt. Kezdődött magával a magyar történelemmel, amelynek *jeltelen*,

⁶ Az összefoglalást a Gondolat Kiadó jelentette meg.

⁷ A Corvina Kiadónál jelentek meg.

⁸ Az Akadémiai Kiadónál jelentek meg.

⁹ R. Várkonyi Ágnes: Thaly Kálmán és történetírása. Bp. 1961.; Gunst Péter: Acsády Ignác történetírása. Bp. 1961.

¹⁰ Csupán néhány címet említve: *George Bernard Shaw*: Vélemények, gondolatok. 1958.; *Casanova*: Emlékiratok. 1960.; *Mozart bécsi levelei*. 1960.; *Thomas Babington Macaulay*: Esszék. 1961.; *Stefan Zweig*: Arcképek. 1965. stb.

szörnyű mocsarába négyszáz esztendeje már belesüllyedt *nehéz igazával* Dózsa György.¹¹ Ezért sem kukoricázott az előző rendszer, ha a hatalmát veszélyeztető törekvéseket észlelte. Majd bekövetkezett 1944 pokla. Alig utána viselt dolgaival megjött az országot felszabadító-megszálló Vörös Hadsereg. A közeli barátnak, Ortutay Gyulának pedig – amikor az dolgát megcselekedve a BBC-vel hírcsere megállapodást kötött – Vorosilov marsall kedvesen megmondta: ha még egyszer megkérdezésük nélkül hasonlót cselekszik, elválasztják a fejét a nyakától.¹²

Aztán az éppen csak megkapaszkodó szerkesztő lakásán becsöngetett az ÁVH egyik főtisztje. Feleségével érkezett. Otthonosan körültekintett a családnak éppen elegendő területű lakáson, lakonikusan közölte, hogy ezentúl a legcsendesebb szoba az ő otthonuk. Pach Zsigmond Pál, az intézetet helyettes igazgatói beosztásban tényleges vezető majd levelet intéz az MTA illetékes alelnökének, hogy Pamlényi elvtárs fontos munkáját ez zavarja.

Miért lett volna a levélnek fogamatja?

Ugye nem csodálkozunk azon, hogy ily körülmények között a különben szürke eminenciás, a bátrak társaságától kissé távol álló Pamlényi Ervin a munkás intézeti napok reggelén – őt közeli ismerő néhány kollégája szerint – úgy kezdett dolgozni, hogy szemében ott bujkált a kérdés: – *ma vajon mitől kell félnünk?*

Természetesen mindez nem elegendő ok arra, amit jó ideje tudunk: titkos szálon működött együtt az állambiztonsági szervekkel.¹³

A fennmaradt három dosszié terjedelmű anyag tanúsága szerint 1965-től társadalmi kapcsolatként, 1968. január 25-től pedig beszervezetten működött együtt az állambiztonsági szervekkel. A szervek elsősorban a Történettudományi Intézet munkatársainak külföldi kapcsolataiból adódó veszélyek elhárításában, másodsorban a szakma belső ügyeiben akarták hasznosítani tudását. Az előbbiben a gyanítottan a nyugatnémet hírszerző szervek fedőszerveként is működő *Österreichisches Ost- und Südosteuropa-Institut*ban többször megforduló történész volt számukra fontos. A történészfronton – sorrendben – a nacionalistáknak, a

¹¹ *Illyés Gyula*: Dózsa György beszéde a ceglédi piacon. Az utolsó strófa így hangzik: „Elképzelem, így szólt s nagy bajszát törölve, / néz a futó égre, majd a zajló földre./ Homlokán a harag rőt koszorújával/ s szinte tántorogva nehéz igazával/ indul Temesvárra süllyedni jeltelen,/ szörnyű mocsarába, magyar történelem!/ S mint egy barát írta harcairól szólván:/ nyomában ott tolong százhuszezer sátán.”

¹² *Ortutay Gyula*: Napló I. 1938–1954. Bp. 2009. 10. – Tátrai Zsuzsa közli ezt az Ortutayra emlékező írásában.

¹³ ÁBTL 3.2.1. Bt. 2168/1.

szociáldemokrácia (úgymond) idealizálóinak, a polgári származású történészeknek a gyengítését remélték a beszervezésétől.¹⁴

1970. jún. 5-én – véleményem szerint, mert nem voltak megelégedve munkájával – tartótisztje a hálózatból történő kizárását javasolta. Azzal, hogy segítségét a jövőben társadalmi kapcsolatként vegyék igénybe. Állításomnak az az alapja, hogy tartótisztje érvként, gyenge érvként a párttagságára hivatkozik. Hiszen az a beszervezésekor is létezett. Állításomat erősíti az a tény is, hogy a kizárási javaslatig Pamlényi nem kapott jutalmat.

A kizárás megtörtént.

A három dossziéból – kettő beszervezési, a harmadik lenne a munkadosszié – a jelentések tárháza, esetünkben lényegében üres. A második dosszié a CH igazgatói állásba kerülés folyamatát, s annak áraként az ismételt beszervezést tükrözi.

Az ügynöki munkát Pamlényi Ervin nem félelemből, nem is anyagi ellenszolgáltatásért, hanem a bécsi igazgatói állás elnyeréséért vállalta. Ő csak minőségi módon tudott szerkeszteni, az pedig egy évtizednyi robot után szinte minden alkotó energiáját elszívta. Nem csupán a beszervezésekbe, a társadalmi kapcsolatként nyújtott információadásba is ezért ment bele 1965-től.

Mert bizonyosan tudta, hogy a CH igazgatói munkakört másként soha nem kapja meg.

„'Puskás' fn. informátorunk 1968. decemberében említést tett arról, hogy tudomása szerint a bécsi Collegium Hungaricum igazgatójának megbízatása hamarosan lejár. Megjegyezte még, hogy néhány évvel ezelőtt az ő személye is felvetődött a funkció betöltésénél. Akkor azonban arra nem került sor. Felvetette, hogy szívesen vállalna ilyen munkakört. 'Puskás' a német nyelvet jól beszéli, politikai megbízhatósága, felkészültsége, intelligenciája megfelelő.” – olvasható a vele érezhetően rokonszenvező tartótisztjének jelentéséből.¹⁵

Pamlényi Ervin bécsi igazgatói állásáról a Belügyminisztérium döntött. Mert ez a poszt az NSZK elleni hírszerzés fontos eleme volt. Ám a szokásosan tekervényes, mert számos „illetékes” hely véleményét igénylő eljárás alkalmat nyújtott arra, hogy a Történettudományi Intézetből Pamlényi néhány ellenlábasa az Akadémia Főrezydentúra (vagyis az MTA-t ellenőrző BM részleg) révén keresztbe

¹⁴ Uo. Rékásiné 1968. január 13-i javaslata Pamlényi Ervin beszervezésére.

¹⁵ Uo. 1969. január 10-i feljegyzés.

tegyen.¹⁶ A nemes párviadalban a III/I/3, vagyis a hírszerzés német–osztrák osztálya végül Pamlényi mellett voksolt.¹⁷

Milyen ember volt Pamlényi Ervin? Aki őt ismerte, boldognak aligha tartja. Emlékszünk nemes arcéleire, korán rezignált tekintetére, hajlott alakjára, többnyire lassú járására. Hóna alatt könyvekkel. Kéziratokkal. Tudta, hogy szeretett szakmája szerzetesi, aszkéta életet követel, mégis arra intette a felnövekvő fiatalokat, s maga is – már amennyire lehetett – így igyekezett élni, hogy munkájuk mellett merítsenek az élet örömeiből. Azért is, hogy jobban lássák a történelemmé simuló napokat. Csendes iróniával figyelte környezetét, megvolt a véleménye a nem tehetségtelen, ám maguknak idő előtt mind többet kikövetelőkről. Bár nem volt bátor, ám megalkuvásainak – a ma és a jövő nem kifejezetten oroszlán szívűi okán is említem – volt határa.

Egy ízben a Történettudományi Bizottságnak a könyvkiadási kerettervet tárgyaló ülésén az elnöklő Nemes Dezsőnek nem tetszett valamely forráskiadvány vaskos terjedelme, s azt 30%-kal csökkenteni akarta:

– De Nemes elvtárs, ez forráskiadvány, azt nem lehet csökkenteni, – felelt csendes, mégis konok ellenkezéssel Pamlényi Ervin.

– Hát, ha nem lehet, akkor nem lehet, – mondta beletörődően a sokak félte elnök.

És a mű így jelent meg.¹⁸

Azt a vitát, vajon mit érnek a kis lépések, s mi az értékük (szintén a szocializmuson belül) az egyetlen nagy lépéshez képest, a történelem jó időre felülírta.¹⁹ Ám a végtelen folyamát időben egyszer társadalmat átalakító válasz lesz a

¹⁶ Vö. az 5. jegyzetben írottakkal.

¹⁷ „Véleményem szerint – olvashatjuk Juhász Ferenc r. őrnagy 1975. március 17-i jelentésének a végén – az Akadémia Főrezidentúra aggályai PÓSFAI (ez volt Pamlényi másik fedőneve – P. P.) alkalmasságával kapcsolatban teljesen megalapozatlanok. PÓSFAI szerénységét és hallgatóságát félreértették és ebből megalapozatlan következtetéseket vontak le. Személyes tapasztalataim és az előzmények is azt bizonyítják, hogy PÓSFAI személyében alkalmas személyt találtunk és emiatt meg kell akadályoznunk minden megalapozatlan törekvést, amely a tények ismeretének hiányában lejárására irányul.” ÁBTl 3.2.1. Bt. 2168/2.

¹⁸ Mucsi Ferenc szíves szóbeli közlése.

¹⁹ Pamlényi Ervin bízott a „kicsiny lépések”-kel előrehaladás perspektívájában, „abban, hogy egyszer a sok kicsiny lépés egy nagy hosszúságát is kiadja.” A vita arról szólt: „vajon elkerülhető-e, hogy a sok kicsiny lépés közben a járás szándékolt iránya meg ne változzék? És hogy a sok kicsiny nem versenyezhet az egy lépés biztos irányával.” Századok 119. (1985) 603. Újra: *Glatz Ferenc: Történetírás korszakváltásban. Bp. 1990. 267.*

világkapitalizmus hatalmas erényei és irdatlan bűnei közötti szakadékos ellentmondásra.

És akkor végleges válasz születik Pamlényi Ervin és generációja életének értelmére is.

ERVIN PAMLÉNYI AND SZÁZADOK

by Pál Pritz

SUMMARY

The name of Ervin Pamlényi was closely attached to that of Századok for two decades. Starting his career as a disciple of Gyula Szekfű, after World War II he became a convinced supporter of the new order. While shaping it himself in his own way, he feared and suffered from it as well. His idea was to improve things by small steps. Yet the debate about the merit of small steps, especially as compared to a single major transformation, has been swept away by history for quite some time. In this paper, the author addresses for the very first time, and in possession of the entire surviving source material, the question of why Ervin Pamlényi collaborated with the Secret Services from 1965 on.

AZ 1848–1849. ÉVI FORRADALOM ÉS SZABADSÁGHARC A SZÁZADOK HASÁBJAIN

1867 után a közbeszédben 1848-cal kapcsolatban két sarkos állítás fogalmazódott meg. A kiegyezés (vagy kiegyenlítés) pártolói azt vallották, hogy 1867 a reális 1848, s Deák és társai csak annyiban módosították az 1848. évi törvényeket, amennyiben azok összeférhetetlenek voltak a kettős monarchia nagyhatalmi állásával. A másik álláspont szerint Deák és társai feladták 1848-at, s 1867 nem más, mint annak halovány árnyéka; s hogy a kiegyezési rendszer révén Magyarország többet veszített 1848-ban kivívott önállóságából, mint ami esetleg indokolt lehetett volna. Ez utóbbihoz kapcsolódott az a – Kossuth és közvetlen hívei által vallott – nézet, hogy Magyarország és Ausztria szövetsége természetellenes jelenség, s a végső cél Magyarország teljes állami függetlensége, azaz nem 1848, hanem 1849.

A *Századok* megindulásakor ezek a viták hihetetlen hevességgel dúltak a sajtó hasábjain – bár egy történeti folyóiratnak lehetőleg távol kellett magát tartania tőlük. Mindez azért érdekes, mert felveti az örök kérdést: mikortól válik valami történelemmé, s mikortól lesz egy esemény történeti eszközökkel feldolgozhatóvá? 1848–1849 esetében ez utóbbit kétségkívül akadályozta a központi iratanyagok kutathatatlansága, ugyanakkor 1867 után mégsem volt teljesen reménytelen vállalkozás a forradalom és szabadságharc eseményeinek történeti feldolgozása.

Mivel a *Századok* egyik célja a (magyar) történeti események forrásokon alapuló feldolgozása, illetve az egyes eseményekre, jelenségekre vonatkozó források közreadása volt, nem csodálkozhatunk azon, hogy a forradalom és szabadságharc története hosszú időn át meg sem jelent a lap tematikájában.

Közvetett módon mégis ott volt, hiszen a Rákóczi-szabadságharccal kapcsolatos publikációk látens módon meg-megidéztek 1848 emlékét is. Tíz évvel a lap megindulását követően az események egykori főszereplője, Kossuth Lajos írt levelet Thallóczy Lajosnak, a Magyar Történelmi Társulat akkori segédtitkárának, amelyben bírálta Fraknoi Vilmosnak a Martinovics-összeesküvésről megjelent tanulmányát, de a bírálatból kijutott Hunfalvy Pálnak is nyelvészeti és történeti munkásságáért. A *Századok* mind Kossuth levelét, mind Fraknoi és Hunfalvy válaszát leköszölte. Az ügyet némileg pikánssá tette az a tény, hogy 1848–49-ben

Hunfalvy is képviselő volt – igaz, a Kossuth ellenzékét képező ún. békepárt egyik tagjaként tevékenykedett. A vita tehát – a történeti tárgyat is némileg felülírva – a ’48-as (vagy inkább ’49-es) és a ’67-es álláspont közötti összecsapás is volt – a forradalom pártjának vitája volt a kiegyezésével.¹

Ha témaként nem is, a szerzők személyében a korszak kétségkívül jelen volt a lapban, hiszen jelentős részük honvédként, hivatalnokként vagy politikusként részt vett a nagy idők harcaiban. Maga a korszak azonban először csak a 20. évfolyamban, 1886-ban jelenik meg közvetlen módon, amikor a lap ismertetést közölt Klapka György tábornok, a komáromi hős emlékiratának harmadik, ezúttal magyar nyelvű változatáról. Ezt követően 1896-ig, tíz éven át csak a könyvismertetésekben találkozunk a korszak irodalmával, amelyek többnyire jó érzékkel kiválasztott összefoglaló vagy helytörténeti művek voltak.

A *Századoknak* azonban e tekintetben nemigen kellett szégyenkeznie, hiszen az 1888-ban indult *Hadtörténelmi Közlemények* először és hosszú ideig utoljára 1891-ben közölt 1848–49-es tárgyú írást. Emellett a korszakban több olyan, jobbára forrásközlő folyóirat is létezett, amelyben a forradalom és szabadságharc története kiemelt szerepet kapott. Ilyen volt a K. Papp Mikós által szerkesztett kolozsvári *Történelmi Lapok* (1874–1876), a Abafi (Aigner) Lajos által szerkesztett *Hazánk* (1884–1889), vagy a Kuzsók István által szerkesztett, szintén Kolozsváron megjelenő *1848–49. Történelmi Lapok* (1892–1898, 1902). Jelentős számban közölt kortörténeti tanulmányokat Gyulai Pál *Budapesti Szemléje* is.

Az első önálló 1848-s témájú írás 1896-ban Kalmár Elek tollából jelent meg, s az 1848. november 25-i dési ütközet történetét foglalta össze.² 1898–1899-ben összesen 12 kisebb-nagyobb közlemény látott napvilágot a kiváló Bihar megyei helytörténész, Hegyesi Márton, illetve a vele vetélkedő amatőr történész és függetlenségi képviselő Hentaller Lajos tollából. Ezek többsége egy-egy frissen megjelent munka állításaira, vagy egyenesen egymás cáfolatára vonatkozott.

Az első olyan cikk, amely hivatásos kutató tollából került ki, Pivány Jenő írása a Szemere-kormány által Amerikába küldött Damburghy Ede küldetéséről; illetve az ő, a forrásközlés és a tanulmány határán elhelyezkedő közleménye az

¹ *Kossuth Lajos*: Levél a Századok 1877. 1–4. füzetéről. *Századok* 11. (1877) 765–773.; *Fraknói Vilmos*: Nyílt levél a „Századok” szerkesztőjéhez. Uo. 773–775.; *Hunfalvy Pál*: Nyilatkozat Kossuth Lajos levelére. Uo. 776–777. Vö. *Lukinich Imre*: Kossuth Lajos és a Magyar Történelmi Társulat. *Századok* 61–62. (1927–1928) 225–230.

² *Kalmár Elek*: A dézsi csata történetéhez. *Századok* 30. (1896) 759–761.

Egyesült Államok kormánya által 1849 nyarán Magyarországra küldött Ambrose Dudley Mann küldetéséről.³ Ezek azonban jobbra az amerikai Kongresszus hivatalos kiadványain, illetve Puszky Ferenc emlékiratán alapultak – azaz, nem mondhatók önálló forráskutatás eredményének.

Az első olyan írás, amely már megfelelt e követelménynek, Gyalókey Jenő honvéd századosnak a perlaszi szerb tábor 1848. szeptember 2-i elfoglalását bemutató tanulmánya volt. Gyalókey Jenő apja, Gyalókey Lajos 1848–1849-ben nemzetőr, majd honvédtisztként szolgált a szabadságharcban, s 1849 nyarán százados volt Bem tábornokában. A dévai fegyverletételt követően hazamentette az erdélyi hadsereg iratanyagának egy töredékét. Fia, aki élénken érdeklődött a korszak iránt, a későbbiekben többek között ennek alapján írta kitűnő tanulmányait a szabadságharc erdélyi eseményeiről. A perlaszi szerb tábor bevételeéről szóló munkájához is felhasználta az apja hagyatékában lévő eredeti hadijelentést, illetve annak különböző mellékleteit, de igyekezett hasznosítani a korabeli sajtóanyagot is. A *Századok* hasábjain 1848–1849 ezzel a tanulmánnyal vált a hivatásos történetírástárgyává.⁴ Szintén Gyalókey tollából jelent meg Görgei hadvezéri tevékenységének egyik első, politikai előítéletektől mentes elemzése is.⁵

Ettől kezdve egyre gyakrabban jelentek meg a hivatásos történészek 1848–49-es tárgyú írásai is, noha a kérdés politikai vonatkozásai még kísértettek. Ennek jellemző példája Angyal Dávid két írása. Angyal a korszak egyik neves osztrák történetírójával, Heinrich Friedjunggal különbözött össze.⁶ Friedjung ugyanis egyik munkájában törvénytelennek mondta Batthyány Lajos miniszterelnöki kineveztetését, illetve Jellačić 1848. június 10-i felfüggesztését, arra hivatkozva, hogy az előbbi úgy csalták ki a királytól, az utóbbi pedig – Jellačić későbbi szívélyes innsbrucki fogadtatása tükrében – nem lehetett a király és az Udvar akarata. Noha Friedjung valamilyen mértékben hozzájutott a korszakra vonatkozó osztrák levéltári anyagokhoz (ennek mértéke azonban megállapíthatatlan), Angyal mégis hathatósan cáfolta mindkét állítását pusztán az addig megjelent magyar

³ *Pivány Jenő*: Damburghy követ úr. *Századok* 44. (1910) 497–504.

⁴ *Gyalókey Jenő*: A perlaszi tábor megvétele (1848. szeptember 2.). *Századok* 49. (1915) 274–287.

⁵ *Gyalókey Jenő*: Görgey mint hadvezér. *Századok* 50. (1916) 444–476.

⁶ *Angyal Dávid*: 1848 történetéből. *Századok* 51. (1917) 417–428.; *Uő*: Még egyszer 1848 történetéből. *Századok* 52. (1918) 243–256.

összefoglaló munkák és emlékiratok alapján, ahogy ezt később Károlyi Árpád a Batthyány peréről írott nagyszabású összefoglalójában megállapította.⁷

Az 1848. évi belügyminisztériumnak a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában őrzött elnöki iratai alapján készített egy rövid, kommentált forrásközleményt az inkább középkori kutatásairól ismert Závodszy Levente.⁸ Az Országos Honvédelmi Bizottmány által létrehozott tábori történetírói szervezet történetét mutatta be az 1849. évi Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium anyaga alapján Lukinich Imre.⁹

A Monarchia és a történelmi Magyarország összeomlását követően a magyar történészek számára is hozzáférhetővé vált végre a bécsi levéltárak modern kori anyaga. Ez volt a felbomlás egyetlen (vagy egyik) pozitív következménye, még ha kicsit sokba is került. Ez a fordulat alig-alig tükröződött a *Századok* hasábjain: 1919–1944 között számszerűen kevesebb ilyen tárgyú közlemény látott napvilágot, mint az 1886–1918 közötti időszakban. 1919–1930 között öt olyan *Századok*-kötet jelent meg, amely eleve két évfolyamot tartalmazott (1919–1920, 1921–1922, 1923–1924, 1927–1928, 1929–1930), ennek tükrében a visszaesés már nem olyan jelentős.

Ugyanakkor az ilyen tárgyú kötetekről szóló recenziók száma egynegyedével növekedett. Ez utóbbiakról szintén elmondható, hogy igazán fontos munka alig-alig maradt ki a recenziós rovatból. (Leszámítva azt az érdekességet, hogy Steier Lajosnak „A szabadságharc revideált története” főcímmel megjelent négykötetes munkájának csak az első két kötetét ismertették, a „Haynau és Paskievics” címmel megjelent III–IV. kötetet nem).

Az Országos Levéltár anyaga alapján dolgozta fel a Batthyány által kinevezett Miniszteri Országos Ideiglenes Bizottmány történetét az egyébként inkább egyháztörténésznek számító Meszlényi Antal (nem mellőzve némi antiszemita felhangot sem).¹⁰ Thim József a szerb kérdés történetéről szóló feldolgozásának

⁷ *Károlyi Árpád*: Németújvári gróf Batthyány Lajos első magyar miniszterelnök főbenjáró pöre. Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai. Iratok. I. Bp. 1932.

⁸ *Závodszy Levente*: Szemere Bertalan Magyarország világpolitikai feladatairól. *Századok* 49. (1915) 241–254.

⁹ *Lukinich Imre*: A szabadságharcz történetírói. *Századok* 51. (1917) 345–355.

¹⁰ *Meszlényi Antal*: A Miniszteri Országos Ideiglenes Bizottság működése 1848. március 23-ától ápr. 20-áig. *Századok* 57–58. (1923–1924) 714–757.

egyik fejezetét tette közzé.¹¹ Angyal Dávid szintén a *Századok*ban folytatta 1917–1918. évi tanulmányait, amikor Batthyány és Jellačić bécsi találkozóját elemezte.¹² Máig jól használható az a tanulmány, amelyet Ungár László Magyarország 1848–1849. évi pénzügyeiről publikált.¹³

A tanulmányok esetében viszonylag komoly súlyt képviselt a diplomáciatörténet (a hihetetlenül szorgalmas és felszínes Horváth Jenő tanulmányai Anglia, illetve az Egyesült Államok és Magyarország kapcsolatáról, Kosáry Domokos munkája a francia kormány magyar politikájáról).¹⁴ Gyalókey Jenő az első orosz intervencióról szóló kismonográfiájának két fejezetét is itt publikálta.¹⁵ Ám a korszak alapvetően nem tartozott a *Századok*on belül a kitüntetett témák közé. (A reformkorral és az emigráció történetével foglalkozó tanulmányok ideszámításával már némileg javulnának az arányok.)

Az újabb világháború időszakában az 1848–49-es tematika érezhetően visszaszorult. A katasztrófa következményeit a lap ezúttal jobban megérezte: 1939–1947 között egyetlen ilyen tárgyú tanulmányt sem közölt a *Századok*, s a recenziós rovatban 1943–1947 között szintén nem volt ilyen tárgyú ismertetés. A Magyar Kommunista Párt hatalomátvétele miatt a már kiszedett 1948. évi évfolyamot bezúzták, s helyette csak 1949-ben jelent meg az 1948. évi kötet. (A Berlász Jenő hagyatékában megmaradt nyomdai levonat alapján aztán Pál Lajosnak köszönhetően 1989-ben mégis megjelent az eredetileg tervezett kötet.)

Amikor Andics Erzsébet személyében immár az új kommunista nemzedék egy prominens képviselője vette át a Magyar Történelmi Társulat vezetését, elnöki székfoglalójában külön kiemelte, hogy a *Századok* eredetileg tervezett 1948-as kötete mennyire nem foglalkozott a forradalom és szabadságharc 150. évfordulójával. Az ehelyett megjelentetett kötetnél erre már nemigen lehetett panasz: az 1948. évfolyamban hét tanulmány és egy recenzió jelent meg. A szerzők között többnyire

¹¹ *Thim József*: A délmagyarországi szerb küldöttség Ferdinánd királynál Innsbruckban 1848-ban. *Századok* 59–60. (1925–1926) 15–24.

¹² *Angyal Dávid*: Batthyány Lajos és Jellasich bécsi találkozása (1848. júl. 27–30.). *Századok* 70. (1936) 471–474.

¹³ *Ungár László*: Magyarország pénzügyei 1848–49-ben. *Századok* 70. (1936) Pótfüzet. 598–660.

¹⁴ *Horváth Jenő*: Anglia és a magyar szabadságharc. *Századok* 60. (1926) 592–612., 720–738.; *Uő*: Amerika és a magyar szabadságharc története. *Századok* 65. (1931) 231–242.

¹⁵ *Gyalókey Jenő*: Az első orosz megszállás Erdélyben (1849. jan. 31 – márc. 28.). *Századok* 55–56. (1921–1922) 625–662.; *Gyalókey Jenő*: A tömösi ütközet 1849. március 21-én. *Századok* 63. (1929) 239–256. *Vö. Gyalókey Jenő*: Az első orosz megszállás és Erdély felszabadítása (1849. januárius 31. – március 28.). Bp. 1931.

az 1945 után indult történészeket találjuk, köztük a negyvennyolcas historiográfia későbbi, 1989-ig szinte „egyeduralkodó” alakját, Spira Györgyöt, aki egy társadalomtörténeti tanulmánnyal jelentkezett.¹⁶ A régiek közül az „átálló” Ember Győző az egyetlen szerző, aki kimondottan korrektnek mondható hivataltörténeti elemzést írt az Országos Honvédelmi Bizottmány történetéről.¹⁷ Az írások közül három is foglalkozik a nemzetiségi kérdés történetével, s mind Arató Endre mind I. Tóth Zoltán tanulmánya kiállja a kritika próbáját.¹⁸ Igaz, ők valóban a kérdés történetének legkiválóbb szakértői közé tartoztak. Szintén mindmáig jól használható Vörös Károly tanulmánya a választójog alkalmazásának regionális jellemzőiről.¹⁹

Mindez jóval kevésbé mondható el Gerőné Fazekas Erzsébet (Gerő Ernő felesége) kimondottan irányzatos című és tartalmú tanulmányáról.²⁰ Ugyanígy Andics Erzsébet forrásközlésnek álcázott közleménye is erős aktuálpolitikai felhangokkal bírt, s történeti érveket volt hivatva szolgáltatni a Mindszenty József és az egyházi vezetők elleni perekhez.²¹ A kötetben máig jól használható bibliográfiai segédletként jelent meg Táncsics Mihály műveinek jegyzéke.²²

A szintén egy évet csúszó 1949. évfolyamban Varga Zoltántól jelent meg egy nagyszabású, jobbára a szakirodalomra és a sajtóanyagra támaszkodó elemzés az 1849 áprilisa utáni belpolitikai fejleményekről.²³ Ember Győző 1949. évi forrásközlése immár az 1848–49-en belüli osztályharcot volt hivatva igazolni.²⁴ A forradalom

¹⁶ *Spira György*: Parasztságunk és az első magyar polgári forradalom nemesi vezetése. Századok 82. (1948) 101–149.

¹⁷ *Ember Győző*: A Honvédelmi Bizottmány. Századok 82. (1948) 150–165.

¹⁸ *Arató Endre*: A szlovák nemzeti mozgalom a forradalom előtt (1845–48). Századok 82. (1948) 208–234.; *I. Tóth Zoltán*: A magyar–román szövetség kérdése 1848-ban. Századok 82. (1948) 252–282.

¹⁹ *Vörös Károly*: A választójog kérdése a bányavidékeken 1848-ban. Századok 82. (1948) 1–4., 166–190. A szerző még az 1973. évi 1848–49-es konferencián is visszatért a témához. Vörös Károly felszólalása. In: A negyvennyolcas forradalom kérdései. Szerk. Spira György – Szűcs Jenő. Bp. 1976. 130–136.

²⁰ *Gerőné Fazekas Erzsébet*: Az 1849-es és 1868-as nemzetiségi törvény összehasonlítása a történelem haladó erői szempontjából. Századok 82. (1948) 283–312.

²¹ *Andics Erzsébet*: Hám János hercegprímás hazaárulóvá nyilvánításának előzményei. Századok 82. (1948) 313–325. Később ismét megjelent *Andics Erzsébet*: Kossuth harca az árulók és megalkuvók ellen a reformkorban és a forradalom idején. Bp. 1955. 217–228.

²² Táncsics Mihály irodalmi munkássága. Századok 82. (1948) 326–335.

²³ *Varga Zoltán*: Az államforma és a kormányforma kérdése a debreceni trónfosztás után. Századok 83. (1949) 168–188.

²⁴ *Ember Győző*: Oláh István kivégzése Orosházán 1849-ben. Századok 83. (1949) 160–167.

és szabadságharc társadalomtörténete ettől kezdve (hol osztályharcos köntösben,²⁵ hol anélkül), az 1950-es évek kedvelt témái közé tartozott. Megjegyzendő, hogy az 1945 előtt indult történészek leginkább ezen a tematikán keresztül tudták megfogalmazni ellenvéleményüket az „újak” sematizáló szemléletével szemben.²⁶

Az új rendszer – Görgeivel szemben is – felmutatott 1848–49-es hadvezér-eszményéről, Józef Bem tábornokról Kovács Endre írt életraji vázlatot, egyfajta előtanulmányként később megjelenő nagy életrajzi munkájához.²⁷ Szintén ő tárta fel Miczkiewicz és a magyar szabadságharc kapcsolatát.²⁸ A kapcsolattörténeti megközelítést más szerzők munkáinál is megfigyelhetjük.²⁹

A Kossuth Lajos összes munkái XIII. kötetének munkálatai során feltárt anyag alapján írta meg Barta István az 1848. októberi Lajta-menti események történetét – amely aztán afféle előtanulmánnyá is vált a szerző Csány Lászlóról szóló kandidátusi értekezéséhez.³⁰ Ebbe a sorba illeszkedik Barta tanulmánya Kossuth 1848 őszi alföldi toborzójáról, illetve Kossuth és Csány kapcsolatáról.³¹ Barta tanulmányai üdítően ellenpontoszták az 1952. évi Kossuth-tanulmányok némelyikének szakmai színvonalát.³²

1952 után az 1848-cal foglalkozó írások száma némileg visszaszorult (1954-ben csak a korszakkal foglalkozó munkákról szóló recenziók jelentek meg). Vörös Károly Noszlopy Antal emlékezéseit szemelvényesen közreadó forrásközlménye némileg beleillett a korszak kötelező partizánromantikájába, ugyanakkor a bevezető

²⁵ *Sarlós Béla*: A pesti munkásság forradalmi harca és programja 1848-ban. *Századok* 89. (1955) 75–95.

²⁶ *Szabó István*: Kossuth és a jobbágyfelszabadítás. *Századok* 86. (1952) 509–592.; *Barta István*: A kormány parasztpolitikája 1849-ben I–II. rész. *Századok* 89. (1955). 849–881., 90. (1956) 4–68.

²⁷ *Kovács Endre*: Bem József és a magyar szabadságharc. *Századok* 84. (1950) 1–36. Vö. *Kovács Endre*: Bem József. Bp. 1954.

²⁸ *Kovács Endre*: Mickiewicz és a magyar szabadságharc. *Századok* 85. (1951) 197–212.

²⁹ Vö. *Arató Endre*: A cseh és magyar nép összefogásának hagyományai 1849-ben. *Századok* 86. (1952) 731–777.

³⁰ *Barta István*: A magyar szabadságharc vezetői és a bécsi októberi forradalom. *Századok* 85. (1951) 443–485. Némileg átdolgozott német nyelvű változatát lásd *Barta István*: Die Anführer des ungarischen Freiheitskampfes und die Wiener Oktoberrevolution. In: *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungariae*, 1. (1953) 325–386. Barta később egy nagy ívű recenzióban még visszatért a témára. *Barta István*: Új osztrák munkák a magyar 1848-ról. *Századok* 100. (1966) 513–516.

³¹ *Barta István*: Kossuth alföldi toborzóját 1848 őszén. *Századok* 86. (1952) 149–166.; *Uő*: Kossuth és Csány. *Századok* 86. (1952) 593–687. Vö. *Barta István*: Az 1849. január 2-i haditanács és a főváros kiürítése. *Hadtörténelmi Közlemények* (1955) 2. sz. 66–100.

³² *Farkas Lajos – Radó Géza*: Kossuth és a szabadságharc hadiipara. *Századok* 86. (1952) 688–730.

tanulmány sok tekintetben új képet festett Noszlopy Gáspár alakjáról.³³ Igaz, a forrásközlési módszer meglehetősen vitatható volt, hiszen ha valaki a teljes forrásra volt kíváncsi, továbbra is kénytelen volt az eredeti szöveghez visszanyúlni. (Sajnos, Vörös Károly a későbbiekben is folytatta ezt a fajta szemelvényes forrásközlési gyakorlatot, az általa így publikált emlékezések egy részének mindmáig nincs teljes közlése).

Noha a korszak magyar történetírásáról viszonylag ritkán szoktunk dicsérő szavakat ejteni, kétségtelen, hogy 1948–1956 között több 1848–49-cel foglalkozó tanulmány jelent meg a *Századok* hasábjain, mint 1919 és 1945 között összesen; s ha lehántjuk róluk a korszakban kötelező sallangokat, többségük máig is használható.

Ha az ezt követő időszak publikációit vizsgáljuk, jól érzékelhető az 1848–49-es tematika visszaszorulása. Az 1957–1968 közötti időszakban félannyi tanulmány és forrásközlemény jelent meg a korszakról, mint 1948–1956 között. Az 1969–1979 közötti bő évtizedben is kevesebb volt az ilyen tárgyú közlemények száma, és csak az 1980–1990 közötti évtizedben haladta meg az 1948–1956 közötti időszakban publikáltakét.

1957–1968 között a korszakkal foglalkozó tanulmányok szerzői között új nevekkkel is találkozunk (Pach Zsigmond Pál, Borus József, Varga János, Sárközi Zoltán, Niederhauser Emil), bár ők már korábban is írtak a lapba, de vagy nem 1848-as témában alkottak, vagy csupán a recenziós rovatban szerepeltek. E korszakban megjelent tanulmányok közül három gyakorolt igen komoly hatást (jellemző módon mindegyik félúton mozgott a tanulmány és a forrásközlemény között). Az első Pach Zsigmond Pálnak Görgei 1849. augusztusi szerepét vizsgáló, orosz külügyi levéltári anyagot is publikáló tanulmánya, amelyben az aradi vár feltétel nélküli kapitulációjának felelősségét is Görgei nyakába akarta varrni.³⁴ A következő Andics Erzsébetnek az osztrák minisztertanácsi anyag alapján írott munkája, amelyben azt bizonygatta, hogy ha Görgei nem sieti el a fegyverletételt, az osztrák kormánynál kedvezőbb feltételekre számíthatott volna.³⁵ Végül

³³ *Vörös Károly*: Noszlopy Antal visszaemlékezései. *Századok* 87. (1953) 319–378. A szöveg teljes közlését lásd *Noszlopy Antal*: Önéletrajz. In: „Mi volt Magyar Ország, mi volt szabadsága...” Emlékiratok. Vál. és s. a. r. Forrai Ibolya. Negyvennyolcas Idők II. Néprajzi Múzeum. Bp. 1999. 137–295.

³⁴ *Pach Zsigmond Pál*: Kiadatlan Görgey-iratok 1849 augusztusából. *Századok* 91. (1957) 198–226. Újabb közzététele: Görgey, Világos után. (Kiadatlan Görgey-iratok 1849 augusztusából). In: *Pach Zsigmond Pál*: Történetiszemlélet és történettudomány. Bp. 1977. 354–391.

³⁵ *Andics Erzsébet*: 1849 augusztus. (Ismeretlen adalékok az 1848–49-es magyar forradalom és szabadságharc végnapjairól). *Századok* 99. (1965) 425–454. Változatlan szövegű, de a függelékben közölt okmányokat elhagyó újraközlése: 1849 augusztus. Ismeretlen adalékok az 1848–49-es

a harmadik Spira György nagyszabású tanulmánya és forráspublikációja a Pest Megyei Rendre Ügyelő Választmány 1848 tavaszi működéséről.³⁶

Az 1969–1979 közötti bő évtizedben volt három olyan év (1970–1972), amikor egyetlen 1848–49-es közlemény sem látott napvilágot a *Századok*ban, ugyanakkor új szerzők (Urbán Aladár, Varsányi Péter István, Erdődy Gábor, Fábiánné Kiss Erzsébet) tanulmányaival találkozhatunk, a régieké (Spira György) mellett. Ezek többsége egy-egy későbbi monográfia előtanulmányaként készült, leszámítva Fábiánné Kiss Erzsébet alapos tanulmányát az 1848–1849. évi magyar egészségügyi igazgatásról.³⁷

A szocialista korszak utolsó évtizedének évfolyamai az 1848-as irodalom kimondott felfutásáról tanúskodnak. A számszerű mutatók alakulását komolyan befolyásolta az 1982. évi Batthyány-émlékszáma, amelynek hét tanulmányából és közleményéből hat (Szabad György, Varga János, Urbán Aladár, Gergely András, Erdődy Gábor) foglalkozott 1848-cal. Ugyanakkor itt is találunk három olyan évet (1983, 1986, 1988), amelyek során csak a recenziós rovatban találkozunk az 1848–49-es tematikával. (1987-ben került vissza a *Századok* címlapjára a Magyar Történelmi Társulat emblemája, s ettől az évtől vált gyakorlattá a korszak-specifikus számok megjelentetése. 1989-ben a 3–4. számban jelent meg a bezúzott 1948-as évfolyam anyaga).

A rendszerváltást követően az 1848–49-es publikációk tekintetében valóságos „robbanás” következett be. Az 1991–1999 közötti szűk évtized termése önmagában felülmúlta a dualizmusét vagy Kádár-korszakét, s az 1991–2015 közötti negyedszázadban több 1848–49-es közlemény jelent meg, mint az azt megelőző több mint száz évben. Ebben kétségtől komoly szerepe volt a tematikus és az évforduló számok gyakorlatának: a *Századok* 1998-ban és 1999-ben is egy-egy számot szentelt a forradalom és szabadságharc 150. évfordulójának; 2002-ben Kossuth-, 2003-ban Deák-, 2007-ben Batthyány-, 2008-ban Szemere-, 2009-ben Teleki-, 2010-ben Széchenyi-, 2011-ben Perczel-, 2013-ban Eötvös-émlékszámot jelentetett meg. E negyedszázadban újabb és újabb generációkba

magyar forradalom és szabadságharc végnapjairól. In: *Uő: 1848–1849. Tanulmányok*. Bp. 1968. 361–402.

³⁶ *Spira György: A vezérmegye forradalmi választmánya 1848 tavaszán. Századok* 98. (1964) 712–754. Az okmánytár nélküli újraközlését lásd *Spira György: A negyvennyolcas nemzedék nyomában. Elvek és Urak*. Bp. 1973.

³⁷ *Fábiánné Kiss Erzsébet: A magyar egészségügyi szakigazgatás szervezete és problémái 1848–1849-ben. Századok* 110. (1976) 294–325.

tartozó, a korszakkal foglalkozó történészek írásait adta közre a lap, s e tekintetben is kétségkívül a magyar történetírás meghatározó folyóirata maradt.

Ha a kronológiai és statisztikai áttekintés mellett a folyamatokról és tendenciákról is szólni kívánunk, nincs könnyű dolgunk. 1918 előtt a korszaknak nem voltak „főállású” kutatói. A történészszakmán belüli specializálódás ugyan már megindult, de legkevesbé éppen a modernnek számító 19. századi témákat érintette. Az 1919–1945 között már beszélhetünk egyfajta szakosodásról, de ropant tanulságos, hogy a korszakban 1848–1849-ről jelentős munkákat publikáló kutatók közül csupán Gyalókey Jenő, Horváth Jenő és Kosáry Domokos írt a *Századok*ba; Thim József csupán egyszer, Steier Lajos, Hajnal István, Károlyi Árpád vagy Jánossy Dénes 1848-as tematikában egyszer sem.

1948–1956 között – tekintve, hogy a témát a politikai vezetés kimondottan preferálta – éppen az ellenkező jelenség tanúi lehetünk. Számos olyan kutató is írt a korszakról, aki 1956-ot követően messze elkerülte 1848–49-et. A „régiek” közül egyedül Szabó Istvánnal találkozunk a szerzők között.

1956-ot követően a korábbi „dagályt” „apály” követte. Noha a korszakkal jelentős történészek sora foglalkozott, az 1980-as évekig Spira Györgyöt és Urbán Aladárt leszámítva, alig publikáltak a *Századok*ban. Ugyanakkor ebben az időszakban jelenik meg Pach Zsigmond Pál és Andics Erzsébet egy-egy, fentebb ismertetett írása, amelyet tekinthetünk a hazai sztálinista-rákossista történetírás afféle utóharcának is. (Önmagában tanulságos, hogy az 1848-cal foglalkozó történetírás és ismeretterjesztés képviselői a korábbi osztályharcos-függetlenségi koncepcióból a legtovább Görgei negatív megítéléséhez ragaszkodtak.) Az 1970-es évek végétől az 1848-as téma visszanyerte korábbi súlyát: ez a folyamat azonban együtt járt a direkt politikai befolyástól való megszabadulással is.

Mennyire bizonyultak maradandónak azok az 1848–49-es témájú cikkek, amelyek a lapban jelentek meg? A kérdésre adandó választ mindjárt ketté kell választanunk. Amint utaltunk rá, a lap jó néhány olyan tanulmányt közölt, amelyek évek vagy évtizedek múltán egy-egy monográfia egyik fejezeteként jelentek meg. 1918 előtt ilyen tanulmányokkal nem találkozunk, 1919–1945 között csupán két szerzőnél, Thim Józsefnél és Gyalókey Jenőnél beszélhetünk ilyenekről.³⁸ 1948–1956 kö-

³⁸ *Gyalókey Jenő*: Az első orosz megszállás és Erdély felszabadítása (1849. januárius 31. – március 28.). Bp. 1931.; *Thim József*: A magyarországi 1848–49-iki szerb fölkelés története. Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai. Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez. I. Bp. 1940.

zött ilyenek voltak Barta István Csány Lászlóval kapcsolatos tanulmányai, jóllehet az ezek alapján írott kandidátusi értekezése soha nem látott napvilágot.

1956-ot követően ilyen volt Borus József tanulmánya Dembinski fővezérségéről,³⁹ de itt látott napvilágot Spira Györgynek a Pest 1848–49-es történetéről írott nagymonográfiájának, illetve a nemzetiségi kérdés 1848–49-es történetéről írott összefoglalójának egy-egy fejezete is.⁴⁰

Az 1970-1980-as években Urbán Aladárnak a Batthyány-kormány működésével kapcsolatos tanulmányaiból 1986-ra lett monográfia;⁴¹ az ennek kibővített és alaposan átdolgozott változatához készült résztanulmányok többsége szintén a *Századok*ban látott napvilágot.⁴² A 2010-es években a pest-budai rendőrségről közölt tanulmányaiból 2015-ben lett monográfia.⁴³

Az újabb történésznemzedék tagjai közül Erdődy Gábornak a magyar kormány európai látóköréről, illetve Gergely Andrásnak a vukovár-fiumei vasútról szóló kismonográfiáinak előtanulmányait szintén a *Századok* közölte.⁴⁴ Gergely András akadémiai doktori értekezésének (Közép-Európa liberálisai 1848-ban) több fejezete is e folyóirat hasábjain jelent meg. Erdődy a 2000-es években az 1848–1849. évi belga–magyar kapcsolatokról írott monográfiájának több sajtótörténeti fejezete,⁴⁵ valamint Varsányi Péter István Csernovits Péterről írott életrajzának több előtanulmánya is itt jelent meg.⁴⁶

Szintén a *Századok*ban formálódott Gángó Gábornak Eötvös száműzetéséről írott monográfiájának több fejezete, illetve Eötvös 1848-cal kapcsolatos írásait közreadó forráskiadványa.⁴⁷ (És jelen sorok írója is itt publikálta először két monográ-

³⁹ Borus József: Dembinski fővezérsége és a kápolnai csata. Bp. 1975.

⁴⁰ Spira György: A pestiek Petőfi és Haynau között. Bp. 1998.; Spira György: A nemzetiségi kérdés a negyvennyolcas forradalom Magyarországon. Bp. 1980.

⁴¹ Urbán Aladár: Batthyány Lajos miniszterelnöksége. Nemzet és Emlékezet. Bp. 1986.

⁴² Urbán Aladár: Gróf Batthyány Lajos miniszterelnöksége, fogsága és halála. Bp. 2007.

⁴³ Urbán Aladár: Szabadság és rend. Pest-Buda rendje és rendőrsége 1848-ban. Bp. 2015.

⁴⁴ Erdődy Gábor: A magyar kormányzat európai látóköre 1848-ban. (Értekezések a történeti tudományok köréből 108.) Bp. 1988.

⁴⁵ Erdődy Gábor: A demokrácia katonái. A magyarországi polgári-alkotmányos átalakulás és szabadságharc belga megítélése 1848–1849-ben. Bp. 2010.

⁴⁶ Varsányi Péter István: Szerbek és magyarok között a Duna mentén (Csernovits Péter politikai pályája). Szeged 1989.

⁴⁷ Gángó Gábor: Eötvös József az emigrációban. (Csokonai Könyvtár 18.) Debrecen 1999.; Eötvös József: Az 1848iki [sic!] forradalom története. – Müncheni vázlat. S. a. r., a bev. és a jegyzeteket írta Gángó Gábor. Eötvös József történeti és állambölcseleti művei. Bp. 1993.

fiája első változatát.)⁴⁸ A legfiatalabb nemzedékből Solymosi József és Tamási Zsolt tanulmányait említhetjük, amelyekből utóbb szintén monográfia lett.⁴⁹

A monográfiává nem formálódó tanulmányok tekintetében is szükség van némi különbségtételre. A tartós hatás nem azonos a maradandósággal – erre éppen Pach Zsigmond Pál és Andics Erzsébet említett tanulmányai nyújtanak jó példát. Ugyanakkor – a forrásközlemények mellett – jó néhány olyan tanulmányt találhatunk a *Századok* hasábjain, amely évtizedekre meghatározta egy-egy kérdéssel kapcsolatos ismereteinket vagy szemléletünket. Gyalókay Jenőnek a Perlasz bevételéről szóló tanulmányát a korszakkal foglalkozó hadtörténészek máig használják. Angyal Dávid három, Batthyányval kapcsolatos cikke is haszonnal forgatható, s ugyanezt mondhatjuk Barta István Csány Lászlóval kapcsolatos írásairól is, és ebbe a csoportba sorolhatók Fábiánné Kiss Erzsébet tanulmányai is.⁵⁰ (Az elmúlt 30 év termésének részletes értékelésétől személyes érintettségem miatt is eltekintek.)

Végezetül még egy kérdés: mennyiben tükrözte a *Századok* recenziós rovata mindazt, ami az 1848–1849-es historiográfiában történt? Ha végigtekintünk az elmúlt 130 év könyvismertetésein, azt látjuk, hogy – bizonyos következtetlenségeket leszámítva – igazán jelentős munka a forradalom és szabadságharc 150. évfordulójáig nem maradt ki a rovatból. (Talán csak Varga Jánosnak a jobbágyfelszabadítás kivívásáról szóló monográfiája képez kivételt.)⁵¹ 1998 után a mennyiségi növekedés önmagában lehetetlenné tette valamennyi fontos mű ismertetését és szakmai bírálatát, ezzel a problémával azonban más korszakok művelői is küzdenek.

Summa summarum: a lap az elmúlt 130 évben az 1848–1849-es historiográfia területén is komoly jelentőségre tett szert, s máig is az ilyen tárgyú újabb kutatások egyik első publikációs fóruma. Noha e téren az utóbbi évtizedekben komoly vetélytársai is akadtak (elég a *Hadtörténelmi Közleményekre* vagy az *Aetasra* utalni), a tematikai sokszínűség tekintetében máig a *Századok* viszi el a pálmát.

⁴⁸ Kossuth hadserege, Kossuth fővezérei. A Hadtörténelmi Intézet és Múzeum Könyvtára. Bp. 2007.; I. Ferenc József és a megtorlás. (Habsburg Történelmi Monográfiák 6.) Bp. 2009.

⁴⁹ *Solymosi József*: Forradalom és szabadságharc Északkelet-Magyarországon 1848–1849-ben. A Hadtörténelmi Intézet és Múzeum Könyvtára. Bp. 2013.; *Tamási Zsolt-József*: Az erdélyi római katolikus egyházmegye az 1848–49-es forradalomban. Kolozsvár 2007.

⁵⁰ *Fábiánné Kiss Erzsébet*: A „Kossuth bankók” sorsa az osztrák uralom idején. *Századok* 118. (1984) 273–303.; *Uő.*: A honárulók vagyonának lefoglalása és kezelése – az 1848-49-es pénzügyi adminisztráció egyik speciális feladata. *Századok* 128. (1994) 46–90.

⁵¹ *Varga János*: A jobbágyfelszabadítás kivívása 1848-ban. Bp. 1971.

Függelék

A Századokban megjelent 1848–1849-es tárgyú közlemények időbeli megoszlása

Évkör/Periódus	Tanulmány, forrásközlemény stb.	Könyvismertetés
Dualizmus kora		
1886–1895		8
1896–1907	4+12=16	13
1907–1918	11	6
Összesen	15+12=27	27
Horthy-kor		
1919–1931	9	12
1932–1944	5	22
Összesen	14	34
Szocialista korszak		
1945–1956	15	18
1957–1968	7	21
1969–1979	12	16
1980–1990	16	24
Összesen	50	79
Rendszerváltás után		
1990–1999	37	8
2000–2009	33	20
2010–2015	23	12
Összesen	93	40
Teljes összeg	184	180

THE REVOLUTION AND WAR OF INDEPENDENCE OF 1848–1849
AS REFLECTED BY SZÁZADOK

by Róbert Hermann

SUMMARY

The author explores the ways in which the Revolution and War of Independence of 1848–1849 has been reflected in the journal *Századok* over the past one and a half centuries. The topic itself first emerged there in 1886 in a book review. The first independent contribution to 1848 only appeared in the thirtieth issue in 1896. A more important representation of the topic was also hindered before 1918 by the fact that much of the relevant archival material was kept in Vienna, and was unavailable for Hungarian scholars. Yet in terms of numbers no significant change took place after 1919 either, while the period between 1948 and 1956 yielded more publications than the preceding thirty years. After 1956 decline set in again, and increase in the number of publications restarted only from the 1980s. After 1990 more publications devoted to the topic appeared in *Századok* than in the entire course of the 110 years before. The author also assesses critically the scholarly weight, durability and importance of the writings published in *Századok*.

AZ AGRÁRTÖRTÉNETI KUTATÁSOK MEGALAPOZÓI DEBRECENBEN: SZABÓ ISTVÁN ÉS BALOGH ISTVÁN*

Debrecen egészen a 20. század derekáig a legnagyobb határú alföldi városok közé tartozott, területénél csak a Szabadkái volt nagyobb, s csak Kecskemété és Szegedé közelítette meg.¹ Így jogosan feltételezhetnénk, hogy a város múltja iránti érdeklődés együtt járt az agrártörténeti kutatásokkal, ez azonban egyáltalán nem volt így. A debreceni agrártörténeti kutatások sem nyúlnak távolabbra a 19. század utolsó harmadánál és a 20. század elejénél. Szűts Mihály, Zoltai Lajos, Ecsedi István és Sőregi János kutatásait tekinthetjük a debreceni agrártörténet-írás előzményeinek.²

A széles körű agrártörténeti kutatásokat azonban a városban Szabó István és Balogh István alapozta meg. Az előbbi olyan agrártörténeti-iskolát is létrehozott, amelyet számon tartanak a magyar történetírásban. Az a hosszabb tanulmány, melynek a következők részét képezik, négy fejezetben foglalkozik a debreceni agrártörténet-írással, az előzmények feltárása után elemzi Szabó István és Balogh István életművét, a Szabó-tanítványok agrártörténeti kutatómunkáját s azok írásait is, akik Debrecenben nem voltak Szabó István tanítványainak tekinthetők. Mindez úgy kapcsolódik a 150 éves *Századok* múltjához, hogy Szabó István 1938 és 1961 között számos tanulmányt publikált e folyóirat hasábjain, hosszú éveken keresztül tagja volt a szerkesztőbizottságnak, tanítványai közül Rác István, Für Lajos, Gyimesi Sándor, Orosz István cikkeket írtak e jeles folyóiratba, s Orosz

* Részlet a szerző „Agrártörténet-írás Debrecenben” című hosszabb, kéziratban lévő tanulmányából.

¹ Debrecen határa a 19–20. század fordulóján 166 283 kataszteri hold volt, Szabadkái 171 000, Kecskemété 151 697, Szegedé 141 766. *Orosz István*: Földbirtoklás, mezőgazdasági termelés és agrártársadalom Debrecenben 1850–1918 között. In: Debrecen története 1849–1918. 3. Szerk. Gunst Péter. Debrecen 1997. 114.; Magyarország vármegyéi és városai Bács-Bodrog vármegye. Szerk. Borovszky Samu. Bp. 1896. 196.; Uo. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye. 347.; *Juhász Antal*: A mezőgazdaság. In: Szeged története 1849–1919. 3/1. Szerk. Gaál Endre. Szeged 1991. 261.

² *Szűts Mihály*: Debrecen mezőgazdasági története. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 1. (1894) 289–309.; *Zoltai Lajos*: Birtokmegosztás Debrecenben. Magyar Gazdák Szemléje 1905.; *Ecsedi István*: A Hortobágy-pusztai természeti viszonyai, tekintettel a mezőgazdaságra. Szeged 1908.; *Sőregi János*: Zoltai Lajos élete és működése 1861–1939. Debrecen 1942.; *Balogh István*: Ecsedi István élete és munkássága. Debrecen 1985.

István – a Szabó-iskola egyetlen élő tagja – ma is résztvevője a *Századok* szerkesztőbizottságának.

Balogh István 14 évvel volt fiatalabb Szabó Istvánnál, s ugyanannyival korosabb Szabó István legidősebb tanítványánál. Kettejük kapcsolata inkább volt munkatársi, mint mester-tanítvány viszony, bár Balogh István 1946-ban Szabó Istvánnál habilitált a Tiszántúl népiség-történetéből. Mindketten debreceni születésűek voltak, mindketten nehéz sorból küzdötték fel magukat az értelmiség soraiba. Szabó István szappanos mester édesapja fia három éves korában meghalt, édesanyja második férje: Szabó Zsigmond a kisbirtokos cívisek közé tartozott. Balogh István szülei tanyán gazdálkodtak, fiuk, aki minden paraszti munkát otthonról ismert, időnként gyalog járt be az iskolába, a Református Kollégiumba.³

Agrártörténeti kutatásai egy része Debrecen múltjához kapcsolódott. Ez Szabó István esetében életművének kisebb, Balogh István esetében nagyobb részét jelentette. Az államtudományi és jogi végzettségű Szabó István bölcsészeti doktorátust is szerzett, ennek tárgya Debrecen 1848–49-évi története volt.⁴ Röviddel ezután tanulmányt írt a debreceni tanyarendszerről,⁵ amely döntően befolyásolta a későbbi tanyatörténeti kutatásokat. A város határokön átnyúló kapcsolatrendszerét elemezte két kisebb tanulmányban,⁶ a szabad királyi városi cím megszerzését pedig egy másikban.⁷ Debreceni írásaihoz kell kapcsolnunk azokat a tanulmányait is, amelyek a Debrecen szomszédságában letelepített hajdúkról szólnak, s amelyek közül az 1950-es *Századok*ban megjelent, fontos megállapításokat tartalmazott a hajdúk kialakulásával és 1514-ben játszott szerepükkel kapcsolatban.⁸

Szabó István életművében az 1930-as években és a 40-es évek első felében a levéltárak helyzetét bemutató tanulmányok mellett a népiségtörténeti kutatások voltak a meghatározóak. Mályusz Elemér mellett ez utóbbi irányzat

³ Fáy Béla: Szabó István – életközelből. In: Szabó István Emlékkönyv. Szerk. Rácz István. Debrecen 1998. 25.; Margócsy József: Az oktatóról és nevelőről. In: Balogh István köszöntése. Szerk. Módy György. Debrecen 1993. 37. Balogh István egyébként az egyetlen tudós volt, aki 1947-ben Szabó Istvánnál habilitált, mert a tudományos minősítés rendszerét rövidesen átszervezték.

⁴ *Szabó István*: Debrecen 1848–49-ben. Debrecen 1928.

⁵ *Szabó István*: A debreceni tanyarendszer kialakulása. Föld és Ember 9. (1929) 214–244.; Szabó István 1898–1969. Bibliográfia. Szerk. Bitskey Istvánné. Debrecen 1982.

⁶ *Szabó István*: A tokaji rév és Debrecen 1565–67-ben. Debreceni Képes Kalendárium 34. (1934) 89–97.; *Uő.*: A debreceni uradalom a mohácsi vész korában. Uo. 35. (1935) 85–89.

⁷ *Szabó István*: Debrecen szabad királyi rangra való emelése 1793. Debreceni Szemle 12. (1938) 244–256.

⁸ *Szabó István*: A hajdúk 1514-ben. Századok 84. (1950) 178–198.

vezéralakjának számított, tanulmányok mellett ezt két kötete is tanúsítja Ugocsa megyéről és a magyarság életrajzáról.⁹ Népiségtörténeti írásaitól egyenes út vezetett a népiséget ösztönösen is hordozó parasztság történetéhez.

Parasztság történeti írásainak alaphangját az 1938. évi *Századokban* megjelent tanulmánya¹⁰ adta meg. Az oklevelekben sűrűn előforduló „sessio campestralis” kifejezés elemzéséből jutott el arra a következtetésre, hogy a középkor végén már nagyon sok elhagyott jobbágytelek volt az országban annak jeleként, hogy a jobbágyok jelentős része a falvakból a mezővárosokba költözött, azaz a jobbágyélet alapvetően megváltozott. E változások jeleit vélte felfedezni Nagy Lajos király 1351-ben született három törvényében is (az 1351. évi 6., 16. és 18. tc.), amelyek közül a 6. tc. szerint nem a kilenced, mint új szolgáltatás bevezetéséről szól, hanem a köznemesség érdekében arról, hogy a kilencedet a jobbágyok elköltöztetése érdekében elengedő földesurak birtokán a király saját hasznára fogja beszédetni. A 18. tc. nem a költözés szabadságáról szól, hanem a földesurak bírói hatóságáról. A 16. tc. pedig tilalmazza a jobbágyok erőszakos „abductió”-ját, de emellett elismeri szabad költözési jogukat is.¹¹

Nem sokkal később kiderült, hogy Szabó Istvánnak nemcsak a középkori jobbágyságról, de a parasztság történetének egészéről vannak világos elképzelései. Ezt igazolta egy hamar népszerűvé vált kis könyv, az 1940-ben megjelent „A magyar parasztság története”. Nem kisebb tudós, mint Szekfű Gyula dicsérte a kötetet pártatlanságáért, és nevezte Szabó Istvánt a parasztság története nagysikerű kutatójának.¹² A paraszti életforma akkor is érdekelte, ha nem a jobbágyokra, de a kisnemesekre volt jellemző, s vizsgálta azokat a tényezőket, amelyek a jobbágyságot a földes uraságtól nemcsak elválasztotta, de össze is kapcsolta.¹³ 1947-ben franciául

⁹ Szabó István: Ugocsa megye. In: Magyarország és nemzetiség. Tanulmányok a magyar népiségtörténet köréből. (I. Sorozat. 1.) Szerk. Mályusz Elemér. Bp. 1937.; Szabó István: A magyarság életrajza. Bp. 1990.; Uo. Orosz István: Előszó az 1990. évi kiadáshoz. I–III.; Erős Vilmos: Szabó István körül. Aetas 15. (2000) 3. sz. 121–135.; Uő: Asszimiláció és retorika. Szabó István: A magyar asszimiláció című munkájának rekonstrukciója. Debrecen 2005.; Uő: Szabó István: Népiségtörténeti tanulmányok. Bevezetés. Debrecen 2005.

¹⁰ Szabó István: Hanyatló jobbágyság a középkor végén. Századok 72. (1938) 10–59.

¹¹ Uo. 176.; Szabó István: Az 1351. évi 18. törvénycikk. In: Szentpétery Imre Emlékkönyv. Bp. 1938. 419–439.; Uő: Az 1351-évi törvények. Századok 88. (1954) 497–527.

¹² Für Lajos: Szabó István. In: Jobbágyok – parasztok. Értekezések a magyar parasztság történetéből. Szerk. Szabó István. Bp. 1976. 11.

¹³ Szabó István: A jobbágy megnevesítése. Turul 55. (1941) 11–21.; Uő: Nemesség és parasztság Werbőczy után. In: Úr és paraszt a magyar élet egységében. Szerk. Eckhardt Sándor. Bp. 1941.

összefoglalta a Domanovszky-iskola uradalomtörténeti írásainak tanulságait,¹⁴ de könyvet jelentetett meg akadémiai székfoglalójának témájából, a földesúri tulajdonról és a jobbágyi birtoklásról is.¹⁵ Ebben mutatta ki, hogy a valóságban nem teljesen érvényesült a Hármaskönyv III. Rész 29–30. Címének szigorú elve, hogy a jobbágyot csak munkájának ellenértéke illeti meg, mert földjének teljes proprietása az uraságé. A jobbágy „hereditása” nemcsak házában, háztelkében, ingóságaiban érvényesült, de olyan ingatlanaiban is, mint a szőlők, vagy irtások.¹⁶

A következő évben ismét áttekintette a parasztság múltját egy tanulmánygyűjteményben. Ebben is sorjázta az új megállapítások. A magyar parasztság már a késői középkorban is erősen tagozódott. A parasztfelkelések akkor robbantak ki, amikor az emelkedő társadalmi fejlődés megtört, az örökös röghözkötés nem tette a magyar parasztot az orosz holopokhoz hasonlóvá, az uradalmi gazdálkodás nem egyenletesen fejlődött, mert a 17. században megtorpant. A jobbágy vallásügye a 17. században politikai küzdelmek részévé vált, a jobbágyfalu önkormányzata válságba került a kora újkor századaiban, s a magyar jobbágyfelszabadítás a legkedvezőbbek közé tartozott Közép- és Kelet-Európában, annak ellenére, hogy céljai közül hiányzott a földosztás.¹⁷ Az ifjonti hévvel támadó marxista történetírás megállapításainak egy részét nem források, hanem ideológiai megfontolások alapján támadta, s csak a 60-as években derült ki, hogy többnyire Szabó Istvánnak volt igaza.

E tanulmánykötethez kapcsolódott a Kossuthról szóló hosszabb tanulmánya az 1952-évi *Századokban*.¹⁸ Részletes elemzéssel mutatta ki, hogy az 1840-ben törvénybe iktatott önkéntes örökváltságtól hogyan jutott el Kossuth, akinek nevével összeforrott a jobbágyság felszabadítása, az állami kárpótlással végrehajtott kötelező megváltásig. Arra is utalt, hogy a felszabadítás hajnalán a földesurak már nem a telekföldnek, csak a szolgáltatásoknak voltak teljes jogú tulajdonosai, s az állami kárpótlásban csak ennek tőkésített ellenértéke és nem a föld szabad

¹⁴ *Szabó István*: Les grands domaines en Hongrie au debut des temps modernes. In: Revue d' Histoire Comparée. Bp. 1947.; Domanovszky Sándorra lásd *Glatz Ferenc*: Domanovszky Sándor helye a magyar történettudományban. Századok 112. (1978) 211–234.; *Uő*: Konzervatív reform Klebelsberg – Domanovszky – Szekfü – Hóman – Hajnal. Bp. 2016. 240.

¹⁵ *Szabó István*: A jobbágy birtoklása az örökös jobbágyság korában. Bp. 1947.

¹⁶ Ezt nem érvénytelenítette az sem, hogy az uraság a jobbágyot kibecsültethette irtás földjéből, vagy szőlőjéből, mert a kibecsültetéskor a terület „igaz” becsűjét, azaz szabad forgalmi árát kellett az uraságnak megfizetni. *Uo.* 46.

¹⁷ *Szabó István*: Tanulmányok a magyar parasztság történetéből. Bp. 1948.

¹⁸ *Szabó István*: Kossuth és a jobbágyfelszabadítás. Századok 86. (1952) 509–592.

forgalmi ára illette meg őket. A tanulmány folytatásában¹⁹ azt is megállapította, hogy az áprilisi törvények után Kossuth megoldásokat keresett a szőlődézsma megváltására, az allodiális földeken élők felszabadulására, a legelőföldek felosztásának nyitva maradt kérdéseire, de a nemesség kárpótlására is.

A korai dézsmalajstromok publikálásával hozzájárult a névtani kutatások fejlődéséhez.²⁰ 1959-ben, 61 éves korában nyugdíjba vonult, de új tanítványi gárdájával még két jelentős kötettel gazdagította a magyar történettudományt. Az a tény, hogy az 1948-ban szerkesztett kötetét²¹ méltánytalan támadások érték,²² s két tanítványát hosszú börtönbüntetésre ítélték, nem szegte kedvét. A két kötet²³ közül különösen a második új megvilágításba helyezte a tőkés korszak parasztságának helyzetét, de arra is lehetőséget teremtett, hogy azok, akik támadták az 50-es években, ismertetéseikben elégtételt adjanak neki. Ezt az Akadémiától is megkapta, mert elnyerte az MTA nagydíját.

A nyugdíjban töltött évtized élete legtermékenyebb időszaka volt. Ekkor tett kísérletet a falvakban és a mezővárosokban élő jobbágyság arányának meghatározására.²⁴ Könyvrészletben elemezte Magyarország demográfiai változásait 1330–1526 között,²⁵ legmélyenszántóbb tanulmánya azonban véleményem szerint a prédiумról jelent meg magyarul és angolul.²⁶ Kiinduló pontja az volt, hogy a korai középkorban a földesúri magánkezelésű gazdaságot prédiумnak, a kora újkorban allodiумnak nevezték. E tanulmányban igazolta, hogy Magyarországon is voltak a 13. század előtt földesúri magánkezelésű gazdaságok, amelyek pontosan megfeleltek a nyugati hasonló gazdaságoknak. E „terra indominita”-kat

¹⁹ Szabó István: Kossuth állásfoglalása a parasztkérdésekben 1848-49-ben. In: Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae, 1957. Debrecen 1959.

²⁰ Szabó István: Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből. Bp. 1954. Vö. Kálmán Béla: Helynév és személynév. In: Parasztság és magyarság. Tanulmányok Szabó István történetíró születésének 90. évfordulója tiszteletére. Szerk. Rácz István. Debrecen 1989. 136.

²¹ Szabó István: A szabadságharc fővárosa Debrecen. 1849 január–május. Debrecen 1948.

²² Szabó István: A szabadságharc fővárosa Debrecen. 1849 január–május. (Reprint) Debrecen 1998. A kötetet ért támadásokra lásd Orosz István: Egy centenáriumi kötet kálváriája. Uo. 597–609.

²³ Agrártörténeti tanulmányok. Bp. 1960. és A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914. III. Bp. 1965.

²⁴ Szabó István: La repartition de la population de Hongrie entre les bourgades et les villages les armées 1449-1526. (Studia Historica 49.) Bp. 1960.

²⁵ Magyarország népessége az 1330 és 1526 évek között. In: Magyarország történeti demográfiája. Szerk. Kovácsics József. Bp. 1963.

²⁶ Szabó István: A prédiум. Vizsgálódások a korai magyar gazdaság- és településtörténelem körében. Agrártörténeti Szemle 5. (1963) 1–49. A Supplementumban rövidítve angolul is megjelent.

telekre ültetett szolgák művelték, így korán megszűnő telepek jöttek létre, és a 14. században megformálódó egységes jobbágyságban ők alkották a felemelkedő réteget, telephelyeik pedig pusztává lettek.

Már a prédiáról szóló tanulmány is foglalkozott településtörténeti kérdésekkel, hiszen ezek faluszerű képződmények voltak. Szabó István településtörténeti munkássága azonban a magyar faluval foglalkozó két kötetben teljesedett ki, s nemcsak azt bizonyította, hogy a honfoglaló magyarságot aligha lehet nomádnak, legfeljebb félnomádnak tekinteni, de pontosan elkülönítette a megtelepült életforma legfőbb keretének, a falurendszer fejlődésének főbb szakaszait is a téli szállásoktól a falvakig.²⁷ Bemutatta a falvak megszűnését is, a pusztásodást, és a falu és város közötti átmenetet, a mezővárost is. Elemezte a középkori falu belső rendjét, a közösségi szabályokat és az önkormányzatot, a belső és a külső telkeket, a házat, a falu felett érvényesülő úri hatalmat, a vallásos életet, a falusi mindennapokat. Határozottan cáfolta, hogy az Engels nyomán a marxista történetírásban gyakran szereplő falusi földközösségnek, mint birtoklási és nem termelési közösségnek köze lenne az őskommunizmushoz.²⁸ A néprajzi irodalom feltételezésével szemben azt sem igazolta, hogy 1526 előtt lettek volna ólaskertes települések.²⁹ Életének utolsó éveiben foglalkozott a késő középkori agrártermelés történetével is. Megállapította, hogy a 14-15. század a jobbágygazdaságok uralmának időszaka, a földesurak a jobbágyi járadékból és nem a saját kezelésű birtokok termékeiből élnek,³⁰ és csak a korszak végén kezdődik el az allodiumok kiépítése.³¹ Ez utóbbiak, az allodiumok kialakulásának történetéről tanulmányt készült írni, ebben azonban halála megakadályozta. Életének utolsó évtizedében szakmai megbecsülése növekedett, de akadémiai tagságát csak postumus 1990 után nyerte vissza, ekkor kapott Széchenyi-díjat is.

Balogh Istvánt, aki életének egy szakaszában a Nemzeti Parasztpárt politikusaként főispán is volt, szintén nem kényeztette el a rendszer. A Déri Múzeum igazgatói posztjáról 1957-ben eltávolították, s csak a következő évben kapott állást

²⁷ Szabó István: A falurendszer kialakulása Magyarországon (X-XV. század). Bp. 1966. A másik kötet már halála után jelent meg.; *Uő*: A középkori magyar falu. Bp. 1969.

²⁸ Szabó István: A falurendszer i. m. 66.

²⁹ *Uo.* 153.

³⁰ Szabó István: Ungarns Landwirtschaft von der Mitte des XIV. Jahrhunderts bis zu den 1530-er Jahren. Agrártörténeti Szemle 8. (1966) Supplementum; *Uő*: A magyar mezőgazdaság története a XIV. századtól az 1530-as évekig. Bp. 1975.

³¹ *Uo.* 60.

a nyíregyházi Jósa András Múzeumban, s onnan került 1964-ben a Szabolcs-Szatmár megyei Levéltár igazgatói tisztségébe. Innen ment nyugdíjba 1974-ben, de lankadatlan szorgalommal dolgozott 2007-ben bekövetkezett haláláig. Mellőzésére némi gyógyírt jelentett, hogy a Déri Múzeum munkatársai tiszteletbeli igazgatójuknak nyilvánították, a Debreceni Egyetem díszdoktorává, a város díszpolgárává választotta, a Tudományos Akadémia pedig Eötvös-koszorúval tüntette ki.³²

Tudományos életművében a néprajz és az agrártörténet elválaszthatatlanul összefonódott. Azon kutatók közé tartozott, akik a történeti forrásokat néprajzi szempontból is kiaknázták, és elemzésükben társadalomtörténeti és szociológiai szempontokat is érvényesítettek. Több archeológiai, képzőművészeti, sőt irodalomtörténeti tanulmányt is írt, mégis munkásságának fő vonalában Debrecen, a hajdúság s általában az Alföld agrártörténete és néprajza állt.

Első tanulmányai a debreceni szegénység legmélyén elhelyezkedő vákáncsosokkal foglalkoztak, akik a város keleti részén teletetésre használt erdős pusztákon éltek.³³ A debreceni határhasználat sajátosságai korán felkeltették érdeklődését. Írt a belső legelő felosztásáról, a hortobágyi és az erdős puszták használatáról és egyéb debreceni sajátosságokról.³⁴ A debreceni társadalomról az első összefoglalást 1947-ben, a másodikat 1973-ban írta.³⁵ Közben a Szabó István által szerkesztett „A szabadságharc fővárosa Debrecen” című kötetben ő foglalkozott a város népével. Feltárta azt a folyamatot, amelynek során Debrecen ipari és kereskedő városból a 19. századra agrárvárossá alakult.³⁶ Azt is észrevette, hogy ezzel az átalakulással sajátos mentalitás jött létre, amelyet Kazinczy „debreceniségnek”

³² *Fűr Lajos*: Politika, tudomány, debreceniség. Alföld 39. (1988) 1. sz. 37–58.; *Rácz István*: A 80 éves Balogh István tudományos és politikai pályája. In: Hajdú-Bihar megyei Levéltár Évkönyve 1992. 5–16.; *Kujbusné Mecsei Éva*: Thesaurus solemnus. Barátok, munkatársak, tanítványok köszöntik a 90 éves Balogh Istvánt. Debrecen–Nyíregyháza 2002.

³³ *Balogh István*: Adatok a debreceni erdőgazdálkodás történetéhez. A vákáncsosok. In: Déri Múzeum Évkönyve, 1935 (1936). 147–157.; *Uő*: A debreceni erdős puszták betelepülése. Debreceni Szemle 9. (1936) 134–138.; A teletetés rendjére lásd *Uő*: A jószág teletetése Debrecen környékén. In: Déri Múzeum Évkönyve, 1937 (1938). 175–212.

³⁴ *Balogh István*: A debreceni belső legelő és felosztása 1876-ban. Debreceni Képes Kalendárium 37. (1937) 100–104.; *Uő*: Pusztai legeltetési rend Debrecenben a XVIII–XIX. században. Ethnographia 69. (1958) 537–566.

³⁵ *Balogh István*: Cívisek társadalma. Debrecen 1947.; *Uő*: Cívisek világa (Debrecen néprajza). Bp. 1973.

³⁶ *Balogh István*: A város és népe. In: A szabadságharc fővárosa Debrecen. 1849 január–május. Szerk. Szabó István. Debrecen 1948.

nevezett. E magatartásformáról, amelyet a világtól, így a társadalmi haladástól való elzárkózással jellemzett, hosszabb írásai jelentek meg.³⁷

A Debrecen történetéből szerzett tapasztalatait gyakran szembesítette más városokéval, olykor az egész alföldi tájjal. Debrecennel kapcsolatos megállapításainak egyik lényeges eleme volt, hogy egészen a 19. századig, az állattartás a városban fontosabb szerepet játszott a földművelésnél. Több tanulmányban elemezte nemcsak a debreceni, de a debrecenitől nem különböző alföldi állattartás sajátosságait. Ezekben a pusztai állattartó szállások, a települések által előírt szakaszos legeltetési rend, a pásztorélet jellemzői ugyanúgy szerepeltek, mint pl. a román „purzsások”³⁸ téli legeltetése az alföldi mezővárosok pusztai legelőin.

Vizsgálódásának köréből nem maradtak ki a gabonatermelés és a földművelő tanyák fejlődésének sajátosságai sem. Az 1960-as évek elején született egy fontos tanulmánya az alföldi tanyás gazdálkodásról, amelynek feltételeit az egy tagban lévő földek biztosították.³⁹

Fontos különbségeket fogalmazott meg a tanyák és az uradalmi majorok között.⁴⁰ 1965-ben ő írta a tanyás gazdálkodásról szóló fejezetet a Szabó István által szerkesztett kötetben, de a Tápai család jászszentlászlói tanyájának működését is elemezte a Pölöskei Ferenc – Szabad György által szerkesztett „A magyar tanya-rendszer múltja” című kötetben. Kísérletet tett a magyar tanya-rendszer fejlődés-történetének felvázolására is, amit széles körű vita követett az *Ethnographia* című folyóiratban.⁴¹ Érdeklődési köre kiterjedt a tanyák előzményeire, a pusztai szállásokra és kertekre, akár Debrecenről akár a Tisza mentéről volt szó.⁴²

³⁷ *Balogh István*: Debreceniség. Egy irodalmi fogalom története és társadalmi háttere. (Studia Litteraria 7.) Debrecen 1969. 11–53.; *Uő*: Debrecen politikai állapota 1790–91-ben. Egy névtelen emlékirat 1791-ből. In: Hajdú-Bihar megyei Levéltár Évkönyve. Debrecen 1974. 93–11.

³⁸ *Balogh István*: Formen der extensiven Viehhaltung auf den Pusten von Debrecen. In: Viehzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa. Ethnographischen Studien. Szerk. László Földes. Bp. 1961.; *Uő*: Adatok a román pásztorok XVIII. századi alföldi legeltetéséhez. In: Műveltség és hagyomány 3. Szerk. Gunda Béla. Debrecen 1961.; *Uő*: Die Typen der Viehhaltung in den zentralen Gebieten des Karpatenbeckens im XIX. Jahrhundert. In: Europa et Hungaria. Congressus Ethnographicus in Hungaria 16–20 Okt. 1963. Szerk. Gyula Ortutay – Tibor Bodrogi. Bp. 1965.

³⁹ *Balogh István*: Az alföldi tanyás gazdálkodás. Agrártörténeti Szemle 4. (1962) 617–631.

⁴⁰ *Balogh István*: Tanyák és majorok Békés megyében a XVIII–XIX. században. Gyula 1961.

⁴¹ *Balogh István*: Az alföldi tanyás gazdálkodás. In: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914. I. Szerk. Szabó István. Bp. 1965. 429–479.; Tugurium, szállás, tanya. Adatok tanyatelepülés előtörténetéhez. *Ethnographia* 87. (1976) 1–22.

⁴² *Balogh István*: Ólaskertek a Tisza mentén. Néprajzi Közlemények 5. (1960) 82–86.; *Uő*: Adatok az alföldi mezővárosok határhasználatához a XIV–XV. században. Debrecen határának kialakulása.

Sokat foglalkozott a paraszti termelési technikával. Különösen azok a különbségek érdekelték, amelyek az Alföld és a peremvidékek eljárásaiban mutatkoztak (szántás, magvetés, betakarítás, tárolás, sarlós és kaszás aratás, kévébe kötés vagy boglyába gyűjtés, cséplés, vagy nyomtatás stb.).⁴³

Külön csoportot alkotnak a paraszti kultúrával kapcsolatos írásai. Erről cikkezett az 1965. évi Szabó István kötetben, de külön könyvet is írt a két háború közötti paraszti művelődésről.⁴⁴ Nagy szívességet tett a következő korszakok kutatóinak, amikor sok éven át kiadta Debrecen város magisztrátusának jegyzőkönyveit magyarra fordítva. Természetes volt, hogy részt vállalt Debrecen történetének modern összefoglalásából is.⁴⁵

Balogh István kutatásainak jelentős területe volt a hajdúság története. Fontos megállapításokat tett a legnagyobb hajdú város, Böszörmény határhaznájával kapcsolatban, fejezeteket írt Polgár történetében, de önálló kötetben foglalta össze a hajdúság történetét és néprajzát. Közzétette a legfontosabb hajdú városok magisztrátusi jegyzőkönyveit, amelyek kapcsán megállapította, hogy a 17. században ezek a városok inkább még katonai táborok voltak, mint állattenyésztő, vagy földművelő közösségek. Nemcsak a kertes települési rend és a sajátos határhaznájának leírása szerepel a kötetben, de a paraszti hiedelemvilág és történeti hagyományok is.⁴⁶

In: Hajdú-Bihar megyei Levéltár Évkönyve 3. Debrecen 1976. 5–23.; *Uő*: Kertek Debrecen környékén a XVI–XVII. században. Adatok a kertes és kertes települések történetéhez. *Ethnographia* 95. (1984) 505–519.

⁴³ *Balogh István*: A gabona betakarítása a XVIII. században. *Ethnographia* 57. (1957) 270–291.; *Uő*: Das Einbringen des Getreides ins Karpatenbecken im XVI-XIX. Jahrhundert. *Acta Ethnographica* 13. (1964) 368–402.; *Uő*: A paraszti gazdálkodás és termelési technika. In: A parasztság Magyarországon i. m. 349–428.; *Uő*: Geräte und Verfahren der Ernte in der Zentralen Gebieten des Karpatenbeckens in XIX. Jahrhundert. In: *Getreidebau in Ost- und Mitteleuropa*. Szerk.: Iván Balassa. Bp. 1972. 529–559.

⁴⁴ *Balogh István*: Paraszti művelődés 1850–1914 között. In: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914. II. Szerk. Szabó István. Bp. 1965. 487–564.; *Uő*: A parasztság művelődése a két világháború között. Bp. 1973.

⁴⁵ *Balogh István*: A városi autonómia. Mezőgazdasági termelés és agrártársadalom. A forradalom sodrásában, a szabadságharc küzdelmes hónapjaiban című fejezetek. In: Debrecen története 1693–1849. 2. Szerk. Rácz István. Debrecen 1981.

⁴⁶ *Balogh István*: Határhaznájának Hajdúböszörményben a XVIII. században. *Ethnographia* 65. (1954) 441–457. és 66. (1955) 99–124.; *Uő*: Polgár a hajdú városok sorában 1606–1717. In: Polgár története. Szerk. Bencsik János. Polgár 1974.; *Uő*: Hajdúság. Bp. 1969.; *Uő*: Katonai tábortól a mezővárosig. Böszörmény, Hadház, Nánás és Szoboszló magisztrátusi jegyzőkönyvei. Debrecen 1999.

Ha mindezek mellett figyelembe vesszük, hogy számos írása foglalkozik Nyíregyházával és Szabolcs-Szatmár megyével, akkor láthatjuk, hogy Balogh István érdeklődési köre a regionális kutatások széles spektrumát ölelte fel, életműve megkerülhetetlen a jövő agrártörténeti kutatói számára.⁴⁷

Szabó István és Balogh István, akik tudományos szintre emelték Debrecenben az agrártörténet-írást, egyben igen magasra tették a mércét is. Szabó István tanítványai igyekeztek e magas színvonalat megtartani. E sorok írója, ennek az iskolának egyetlen még élő képviselője csak reménykedni tud benne, hogy a történetírás ezen ágának forrásai nem fognak elapadni Debrecenben a következő évtizedekben sem.

ISTVÁN SZABÓ AND ISTVÁN BALOGH:
FOUNDERS OF THE HISTORY OF AGRICULTURE IN DEBRECEN

by István Orosz

SUMMARY

István Szabó and István Balogh played a leading role in the emergence of agrarian history at Debrecen. They were both born in the city, and were the first in their respective families to receive higher education. Szabó's stepfather, and both parents of Balogh, were farmers, a fact that must surely have played a role in raising their interest in agrarian history. They later also dealt with the history of Debrecen itself, Szabó to a considerably greater extent than Balogh. István Szabó explored several issues of agrarian history, both medieval and early modern, the most important among which were beyond doubt the analysis of the functioning of direct seigneurial management (the so-called predium) in the Árpád era, the presentation of the development of agrarian society, the analysis of Kossuth's activities towards the abolition of seigneurial subjection, and the examination of capitalist transformation of agrarian production. As for István Balogh, he successfully combined ethnography with agrarian history, enlightened the behaviour patterns of people in Debrecen and the Hajdúság, the peculiar features of the scattered manorial world in the Great Plain of Hungary, as well as of the peasant economy on its margins.

⁴⁷ Balogh István bibliográfiájában 65 Szabolcs-Szatmár megyével és Nyíregyházával kapcsolatos tétele szerepel, ezek közül 23 agrártörténeti jellegű. Balogh István válogatott bibliográfiája Szabolcs-Szatmár-Bereg megyével kapcsolatos írásaiból. In: Balogh István válogatott írásai Szabolcs-Szatmár-Bereg megye és Nyíregyháza múltjából. Szerk. Henzsel Ágota. Nyíregyháza 2007. 317–322.

Rácz György

TÖRTÉNETÍRÁS ÉS LEVÉLTÁR

Amikor 1867-ben a magyar történettudomány akkori vezető tudósai megalapították a Magyar Történelmi Társulatot, és elindították a *Századokat*, kétségkívül meg voltak győződve arról, hogy igazi történetírás nem létezik levéltár nélkül. A társulati közgyűlés által elfogadott alapszabály is kimondta, hogy a levéltárak tanulmányozása és ismertetése fontos feladat.¹ Az 1867. júliusi *Századok* „tartalmára s irányára” vonatkozó szerkesztőségi közlemény, mely a Tárca rovatban jelent meg, szintén kimondja: „folytonos tekintettel leszünk a hazai *levéltár-ügyre*” és, hogy ennek megvalósítása sikeresen megtörténhessen, az ügy barátainak szíves közreműködését kéri: értesítsék a *Századok* szerkesztőjét a környékükön fölmerülő történelmi vagy régészeti fölfedezésekről, köz-, családi- és magánlevéltárak, gyűjtemények tartalmáról, állapotáról.”² Az alapítók meg voltak győződve arról, hogy a levéltárak addig ismeretlen anyagainak feltárása, közzétételével egybekötött kritikai megrostálása a záloga a történész munka valódi tudománnyá válásának. A társulati tagok az első években, évtizedekben nagy gondot fordítottak a levéltári iratok felmérésére. Vidéki kirándulásokat, ma azt mondanánk, kutatóutakat szerveztek, és ilyen utak alkalmával felmérték a meglátogatott városokban lévő megyei, városi, egyházi, családi levéltárakat. Tevékenységük főként a családi levéltárak vonatkozásában volt jelentős, melyek ekkoriban nem tartoztak semmiféle „hivatalos” felügyelet alá.³ A *Századok* megindítása döntő szerepet játszott abban is, hogy a történetírás professzionalizációja Magyarországon is úgy történt, ahogy Nyugat-Európában végbement: a levéltári kutatásokon alapuló történetírás lett

¹ „a hazai történettudomány minden ágának művelése, megkedveltetése, és iránta minél széleskörű érdekltség ébresztése [...] nemcsak a történettudományi dolgozatok írása és kiadása: hanem nyilvános gyűlések és kirándulások tartása, *levél- és könyvtárak, műemlékek tanulmányozása és ismertetése által törekszik.*” *Glatz Ferenc: A Magyar Történelmi Társulat megalakulásának története. Századok* 101. (1967) 264. (Kiemelés tőlem – R. Gy.)

² Kiemelés az eredeti szövegben: *Századok* 1. (1867) 82. Újraemlíti *Glatz Ferenc: Szerkesztőségi munka az induló Századoknál. Századok* 101. (1967) 679.

³ A *Századok*ban megjelent beszámolók alapján összefoglalta: A magyar levéltártörténet kronológiája 1000–2000. Szerk. Dóka Klára, Müller Veronika, Réfi Oszkó Magdolna. Bp. 2000. 169. Az egykori magánlevéltárak létre és anyagára sok esetben egyetlen forrás a *Századok*ban megjelent kirándulási beszámolók anyaga.

a mérce, ez a módszer vált szakmai kánonná.⁴ A magyarországi levéltárak 1867 után teljesítették-e azt az elvárást, amit a Társulat és a *Századok* alapítói megállmodtak? Ma miként tölti be ezt a szerepet a magyarországi levéltárügy, különös tekintettel a Magyar Nemzeti Levéltárra?

1867-ben az Országos Levéltár mai formájában még nem létezett, Bécsi kapu téri épülete sem állt még. Bár alapítását elődeink 1955-ben körültekintő kutatások és szakmai egyeztetések eredményeképpen, a jogi dokumentumok helyes értelmezésével – mindazonáltal az évfordulóban rejlő lehetőségek csáberejétől sem mentesen – 1756-ban határozták meg. Tudjuk azonban, hogy az az Archivum Regni a mainak csak jogelődje volt.⁵ Ahhoz, hogy a rendek kiváltságait és a rendi intézmények levéltári anyagát őrző levéltárból valódi „országos” levéltár lehessen, sok év kitartó munkájával rendelkezni kellett a belügyminiszter felügyelete alá tartozó, 1867 után a forgalomból kivont irattárak-levéltárak Bécsből Budára történő szállításáról, az új intézmény jogi helyzetének, szervezeti kereteinek tisztázásáról. Eleinte törvényi szinten akartak alapítani egy új (ma azt mondanánk, nemzeti) levéltárat, végül, valószínűleg egy váratlan haláleset miatt a praktikus szempontok kerekedtek felül. A régi Archivum Regni vezetője, Török János 1874. február 9-én bekövetkezett halála után ugyanis a kormány az új levéltár törvényben rögzített alapítása helyett az új főlevéltárnok, Pauler Gyula 1874. október 14-ei kinevezésével és a volt kormányhatósági levéltáraknak az újonnan kinevezett országos levéltárnok alá rendelésével kísérelte meg megoldani a több éve húzódó államlevéltár problémáját.⁶

Lehet olyan olvasata is a történetnek, hogy a levéltárügy tudományos szempontú átszervezése az Archivum Regni ellenében történt, és az eseményeket mozgató személyek éppen nem a régi levéltárosok, hanem az új idők fiatal történészei voltak. Eddig is tudtuk, hogy nagy szerepe volt a levéltár átszervezésében a Magyar Tudományos Akadémianak, a Magyar Történelmi Társulatnak, és a

⁴ Gyáni Gábor: Professzionalizáció és nemzeti öntudat. *Századok* 150. (2016) 1103–1116.

⁵ Kocsis Piroška: Valóban 1756. március 1-je az Országos Levéltár alapításának napja? Kérdőjelek az alapítás dátuma körül. *ArchívNet* 13. (2013) 1. sz. (http://www.archivnet.hu/hetkoznapok/valoban_1756._marchius_1je_az_orzagos_leveltar_alapitasanak_napja.html). Borsa Iván javaslata a 200. éves évforduló megünneplésére 1956 júniusában voltaképpen kitörési lehetőség volt az ötvenes évek nemzetközi bezártságából. Vö. Lakos János: A Magyar Országos Levéltár története. Bp. 2006. 407–410.

⁶ Veres Miklós: Az Archivum Regni története 1765–1874. *Levéltári Közlemények* 38. (1967) 31–67.; Miskolczy Gyula: Az országos levéltár felállítása. *Levéltári Közlemények* 1. (1923) 6–24.

Századok köré csoportosuló történész gárdának (nagyjából azonos körről van szó), ennek jelentőségét azonban talán nem értékeltük eléggé. Az első komoly hangokat 1865-ben hallatta a levéltárak szerepének megváltoztatásáról Wenzel Gusztáv, a pesti egyetem jogi karának professzora, aki az Akadémia ülésén beszámolt a hazai és külföldi levéltárakban tett látogatásainak eredményeiről, és egyúttal javasolta, hogy jobban ismerjék el a hazai levéltárak történettudományi jelentőségét, és gondoskodjanak a megfelelő őrzési helyről. Két évvel később ugyanő nyújtja be az Akadémia összbizottsági ülése elé a Történettudományi Osztály javaslatát egy kutatókat kiszolgáló országos levéltár felállításáról. A javaslatot még a Társulat május 15-ei megalakulása előtt, április 13-án terjesztik a belügyminiszter elé, aki ezt követően megteszi a szükséges intézkedéseket és beindul a már vissza nem fordítható átszervezési folyamat. Ugyanakkor az egészből kihagyják a legilletékesebbet, Török János főlevéltárnokot, aki 1873 májusában egy emlékiratban fejti ki azzal kapcsolatos sérelmeit, hogy őt nem vonták be a levéltárszervezés munkájába. Az Országgyűlés által az országos levéltár átszervezésével kapcsolatban 1871-ben létrehozott szakértői – az ún. ankét bizottság tagjainak többsége – ugyanakkor a Magyar Történelmi Társulattól kerültek ki. A személyek Horváth Mihály javaslatára lettek kiválasztva és nyilvánvalóan nem a véletlen műve, hogy mindannyian tagjai voltak a társulati Választmánynak: Csengery Antal, Fraknoi (Frankl) Vilmos, Knauz Nándor, báró Nyáry Albert, Nagy Imre, Mednyánszky Dénes, Pauler Gyula és Thaly Kálmán. Az ankét bizottság 1872. november 21-én nyújtotta be javaslatát, amely az új levéltár állománya, feladatköre, elhelyezése mellett foglalkozott az anyag rendezésével is, néhány fő elvet határozva meg. A legfontosabb ezek közül, hogy olyan nagy tárgyi csoportokra kívánta osztani az új levéltár anyagát, mint: belpolitikai események, külpolitikai események, közigazgatás, jogügy, hadügy, pénzügy, nemzetgazdaság, egyház, közművelődés, családok.⁷ A levéltáros Török a bizottsággal ellentétben a levéltári anyag rendszerezésénél nem az iratok tartalmi vonatkozását (pertinencia), hanem keletkezési körülményeit (proveniencia) kívánta figyelembe venni. A levéltári proveniencia – akkor még meg nem fogalmazott – elvét a magyar levéltári gyakorlat már akkoriban is ösztönösen jól érezte. Ma már tudjuk, hogy a levéltárosnak volt igaza. Pauler főlevéltárnoki kinevezése után a fenti, tematikai javaslattal ellentétben a kronológiai átrendezésre tett kísérletet,

⁷ Az államlevéltári enquéte javaslata. *Századok* 7. (1873) 1–8.

szerencsére ebből csak a középkori oklevelek kiválogatása történt meg. 1875 után már „külső” történészek nem szóltak, szólhattak bele abba, hogy miként rendezi a levéltár az anyagát. A történészből levéltárossá is lett Pauler biztos kézzel tartotta kézben az új közgyűjteményt.⁸

A történész – levéltáros „ellentét” a későbbiekben is kitapintható. Az utóbbi években történész körökben nemzetközi szinten is komolyan felvetődött egyfelől a levéltárak hagyományos rendszerével kapcsolatos kritika, másfelől az a megfigyelés, hogy a levéltárak nem feltétlenül a történész számára legfontosabb dokumentumokat arhiválják.

Az első kérdésre azért nem szabad sok időt szánni, mert időről időre csaknem ugyanolyan hangszerelésben újrahallható, ám a régebbi anyagot illetően hasznosabb, jobb rendszerezési javaslattal senki nem tudott előállni. A mai digitális korszak történészének tényleg sok esetben mindegy, hogy honnan van az adat, neki csak a benne levő információ fontos, és az, hogy könnyen és gyorsan megtalálja, valamint legyen egy praktikus jelzete, amire hivatkozni tud, ne kelljen az eredeti, régi ilyen-olyan őrzési helyekkel bíbelődni. Az igény ismert és jogos. A történész és levéltáros közötti különbség levéltárosi oldalról tekintve sarkítva talán abban ragadható meg, hogy a történész általában egyszer szereti látni a releváns iratanyagot, amikor neki szüksége van rá, többnyire másolatot készít róla, aztán nem baj, ha nem olyan rendben megy vissza a dobozba, mint annak előtte, hadd vesződjön vele más. A levéltáros számára viszont fontos, hogy legközelebb más is megtalálja az iratot, azaz a rendje megőrződjön. A levéltáros olyan történész, aki ugyanúgy felelősséget visel nemcsak az irat, hanem a többi kutató iránt is. A 2008-ban a *Levéltári Szemlében* Gyáni Gábor gondolatébresztő cikke nyomán kirobbant vita a levéltári rendezés régi kánonjáról⁹ és a 2013-ban rendezett konferencia¹⁰ (Történettudomány és levéltárak¹¹) eredményei

⁸ Miskolczy Gy.: Az országos i. m. 6–24.; Lakos J.: A Magyar i. m. 111–156.

⁹ Gyáni Gábor: Levéltári kánon és történetírói tapasztalat. *Levéltári Szemle* 58. (2008) 3. sz. 4–9.; Nagy Sándor: Levéltárak és használati igények. *Levéltári Szemle* 59. (2009) 1. sz. 25–28.; Katona Csaba: Szeriális történetírói kánon és levéltári tapasztalat. *Levéltári Szemle* 59. (2009) 1. sz. 29–40.; Bolgár Dániel: Levéltári kánon és egy tapasztalatlan történetíró. Hozzászólás a Gyáni Gábor: Levéltári kánon és történetírói tapasztalat című tanulmánya nyomán kibontakozó vitához. *Levéltári Szemle* 59. (2009) 2. sz. 52–60.; Takács Tibor: Sancho Pankától az álmokpalotájig: Néhány megjegyzés a levéltárról. *Levéltári Szemle* 59. (2009) 2. sz. 61–68.

¹⁰ Garadnai Zoltán: Beszámoló a „történettudomány és levéltárak” konferenciáról. 2013. április 16. *Levéltári Szemle* 63. (2013) 3. sz. 89–92.

¹¹ Időpont: 2013. április 16. Helyszín: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont.

után is azt mondhatjuk, mint korábban, hogy a levéltári anyag ún. fondkép-ző szerinti besorolása és nyilvántartása az egyetlen helyes módszer ahhoz, hogy az anyag valaha is visszakereshető legyen. Az 1990-es évektől keletkező elektronikus iratok tényleg új alapokra helyezték a proveniencia elvet, és így született meg a virtuális levéltár fogalma, amelyben a hagyományos rendszerezési elvek valóban érvényüket veszítik. Ez azonban nem azt jelenti, hogy az új elvek viszszamenőleg is érvényesítendők a régi levéltári anyagokon. A levéltártörténet arra tanít minket, hogy a tematikailag szétválogatott iratokat később mindig vissza akarták tenni eredeti helyükre, természetesen nemcsak Magyarországon, de Németországban is, sikertelenül. Ráadásul egyre jobban felismerik a történészek, hogy az eredeti forráskörnyezetéből kiemelt dokumentum fontos információktól fosztja meg a kutatót. Szerencsére ma már a levéltári források esetében is érvényre jut az a korábban múzeumokban már felismert szemlélet, hogy az arhivált tárgyakkal – így az iratokkal is – megvan a maguk életideje, története, kapcsolata a világgal. A tágabb kontextusából kiragadott levéltári irat olyan, mint az a tárgy, amit régészeti leletkörülményektől függetlenül vesznek kézbe. Ahogy a magyar nyelv finnugor eredetét nem szokás tudományos körökben megkérdőjelezni, úgy nem érdemes az arhiválási rendszer „statikus fogalma” felett pálcát törni. Meg kell azonban hallani e kritikákban a levéltáraknak azt az üzenetet, hogy a történészek igényeit mind jobban vegyék figyelembe az iratanyag leírásánál, digitalizálásánál és adatbázisba rendezésénél, azaz meg kell valósítani a dinamikus levéltári rendszer fogalmát. Az adatbázis-építéssel összekapcsolt digitalizálás a levéltári kutatás előtt soha nem látott lehetőségeket nyitott meg. Azt hiszem, ezen a téren az elmúlt években nagyon nagy előrelépések történtek a levéltárakban, az Országos Levéltár pedig különösen élenjáró volt e tekintetben. Az intézmény százon felüli számú kronológiai és irattípusok szerint készített, legtöbb esetben az irat eredeti képét is tartalmazó adatbázisával európai színvonalú,¹² ráadásul magyar levéltári anyagok is kutathatók az Europeana és az Európai Levéltári Portál oldalán.¹³ Nyilvánvalóan az adatbázisok integrációjának területén még sok tennivaló van, hazai szinten ugyanakkor példátlan vállalkozás a Hungaricana közgyűjteményi portál.¹⁴

¹² Lásd <http://adatbazisokonline.hu/>.

¹³ Lásd <http://www.europeana.eu/portal/hu>; <https://www.archivesportaleurope.net/hu>.

¹⁴ Erről lásd a Történettudományi Intézetben 2015. július 15-én tartott bemutatót: *Székelly Tamás*: A digitális öszesztától a kétrétegű pdf-ig – a Hungaricana Közgyűjteményi Portál bemutatója.

Érdemesebb beszélni a kritika másik részéről, ami nagyon is valós problémát feszeget. Lehetséges volna, hogy a jelenkor forrásai közül a jövőendő történész számára éppen a legfontosabbak nem kerülnek levéltárba? Mit kezdjen az a kutató a levéltárral, akit a hétköznapiok vagy a társadalom peremére szorult emberek története érdekel? A kormányzati anyagokban alig talál valamit, hiszen például a helytartótanács levéltárból még a 19. században kiselejtezték a kóborló emberek aktáit.¹⁵ A megoldást fokozatosan ismerték fel a levéltárak és más közgyűjtemények azáltal, hogy mind szélesebbre tárták kapuikat a magániratok előtt. Az alapítási korszakban még nagyon ritkán került erre sor, az is legfeljebb letéti formában.¹⁶ Az első ajándékozás az Országos Levéltárban az iktatókönyvek adatai szerint 1890-ben történt, – jellemző, hogy egy tanárember adta be hét csomónyi iratanyagát –, majd 1894 a következő eset. Az Országos Levéltárnak nem volt kiemelt feladata a magániratok gyűjtése, ezt a feladatot a Nemzeti Múzeum levéltári osztálya vitte nagyon lelkesen, azonban szakmai szempontból katasztrofális módon, a különböző helyekről származó iratokat ugyanis összekeverték és egységes időrendbe tették. Hát ezóta tudjuk, milyen fontos a proveniencia elvének betartása! Miután a múzeum levéltári osztályát beolvasztották a levéltárba 1934-ben, a feladatot mintegy megörökölte az Országos Levéltár.¹⁷ 1935-től intenzívvé válik az ajándék és a vásárlás, a második világháború utáni helyzet következtében pedig tömegessé vált az elhagyott vagy lefoglalt családi levéltárak anyagának „beszállítása”. Ezen a területen kiemelt érdemet szerzett – az 1939-től a *Századokban* is rendszeresen publikáló – Fügedi Erik, a Veszélyeztetett Magángyűjtemények

(<http://ujkor.hu/content/digitalis-osesztatol-ketretegu-pdf-ig-hungaricana-kozgyujtemenyi-portal-bemutatoja>, letöltve 2016. okt. 12.)

¹⁵ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, C 53 Departamentum publico-politicum, 1783–1848 (Állag) leírása: Az osztály iratait az 1870 és 1880-as években két ízben is selejtezték. Az első selejtezés alkalmával kútfő-selejtezés történt, azaz egyes kútfőket teljes egészében kiselejtezték és az iratokat megsemmisítették. E selejtezés alkalmával a következő tárgyú kútfők iratai pusztultak el: a) 1784-től 1848-ig a szökött tolvajok és gonosztevők, csavargók és gyanús egyének köröztetésének az iratai, b) 1793-tól kezdődően a megszökött férjek és asszonyok, gyermekeiket elhagyó szülők ügyeit tartalmazó kútfők, c) és végül 1795-től kezdve a lopott vagy kóbor állatok köröztetésére vonatkozó kútfők iratai kerültek ki az osztály irataiból.

¹⁶ 1880-ban a Keglevich család és a Földváry család levéltára volt a két első letét. *Lakos J.*: A Magyar i. m. 128–129.

¹⁷ *Bakács István*: A Magyar Nemzeti Múzeum Levéltárának története az Országos Levéltár keretében, 1934–1945. Levéltári Közlemények 43. (1972) 36.

Miniszteri Biztosaként 1946–49-ben.¹⁸ A nem állami szféra által keletkeztetett iratok, fényképek, hangfelvételek – és hadd emeljem ki itt a naplót, aminek forrásértékéről azt gondolom nem vitatkozik senki – levéltárban történő elhelyezése erősen szorgalmazott programja napjainkban nemcsak a központi, de a fővárosi levéltárnak is.¹⁹ A történészek a „levéltári kánon” valójában haszontalan ostromozása helyett abban segíthet(né)nek a levéltárosoknak, hogy egyre több értékes magánirat jellegű forrást tudjanak behozni a falakon belülre, a bent lévőket pedig minél inkább sikerüljön feltárni, feldolgozni.

Tudomásul kell vennünk, hogy az állam azért tarja fenn a levéltárakat, hogy őt magát mentesítse a napi ügyintézésben már nem releváns irattári anyag szakszerű tárolásától, és lehetősége legyen a történészeknek kutatni az anyagokban. Ez nem jelenti azt, hogy a levéltár egy privilegizált tudós társaság igényei szerint tematikusan átrendezze az anyagát. A magyar levéltárosok nem győzik hangsúlyozni, hogy a magyar levéltári törvénnyel a történészek Európában az egyik legliberálisabb kutatási lehetőséget élvezhetik. Kutatóintézeti támogatói nyilatkozattal ugyanis szinte minden levéltári anyaghoz hozzáférhetnek. Figyelembe kell azonban vennünk azt a statisztikai tény, hogy a Magyar Nemzeti Levéltár kutatóinak fele végez csak tudományos célú kutatást, másik fele egyszerű állampolgári kutató, akik adatokhoz szeretnének hozzáférni. Többségük amatőr családkutató, de van aki fontos emberek múltja után kutat, hogy azt nyilvánosságra hozhassa, mert ez a dolga, újságíró. Nem is beszélve a törvényhozók által generált tömeges állampolgári megkeresésről, amelyek időről időre azzal vannak összefüggésben, hogy az állam egykor, diktatórikus korszakában jogtalanul megfosztotta állampolgárait jobb esetben vagyonuktól, rosszabb esetben szabadságuktól vagy életüktől. A közlevéltárak a kutató- és ügyfélszolgálatukon keresztül területi illetékesség alapján, jogszabályban előírt kötelezettségük szerint magánszemélyek és hivatalos szervek felé

¹⁸ *Fügedi Erik*: Levéltáraink sorsa a felszabadulás után. *Levéltári Híradó* 1. (1951) 1. sz. 34–37. és *Keresztes Csaba*: Műkincsek ebek harmincadján. Veszélybe került műtárgyak Magyarországon 1944–1949. ArchivNet 15. (2015) 1. sz.

¹⁹ Csak néhány példa: A Magyar Nemzeti Levéltár felhívása a a trianoni békeszerződés következményeiről, valamint a huszadik századi határmódosítások tapasztalatáról tudósító magániratok levéltárba adása (<http://mno.hu/grund/van-irasos-csaladi-emleke-trianonrol-ossza-meg-1342250>, letöltés 2016. máj. 20.); Hazatalálnak az emigráns iratok (http://www.muemlekem.hu/magazin/leveltar_iratadomanyozasok_bovulo_tortenelem, letöltés 2016. nov. 2.); Bővülő történelem – Az elmúlt tizenöt év iratajándékozásai (http://mnl.gov.hu/mnl/ol/hirek/bovulo_tortenelem_az_elmult_tizenot_ev_iratajandekozasai, letöltés 2016. szept. 26.); Ajándékok és ajándékozók a levéltárban (<http://www.szabarchiv.hu/drupal/node/65470>, letöltés 2016. szept. 26.).

közvetlenül szolgáltatnak adatokat. A más nyilvántartásban nem fellelhető, nem reprodukálható iratok az egyetlen és kizárólagos lehetőséget jelentik az állampolgárok, ügyfelek, hivatalos szervek számára, hogy ügyük elintézéséhez, a szükséges eljáráshoz kapcsolódó igazolásokat hitelt érdemlő módon tudják bemutatni. A levéltár által szolgáltatott adatok hatósági, közigazgatási, jogszolgáltatási szempontból ezért jogbiztosító szerepkört töltenek be. A levéltári feladatok az utóbbi időben növekvő mértékben kapcsolódnak a közigazgatási és jogbiztosítással kapcsolatos adatszolgáltatási tevékenységhez. 2015-ben már a levéltár tevékenységének jelentős részét, 25%-át is eléri a közigazgatási szervektől, vagy magánszemélyektől a közigazgatási ügyek intézéséhez szükséges jogbiztosító erővel rendelkező iratok keresésén és adatszolgáltatásán alapuló igények kezelése. Ilyenek például: társadalombiztosítási, munkaviszony-igazolási, jogszolgáltatási ügyek (bíróági végzések, ítéletek), restitúciós ügyek, hadigondozás, német nemzetiségűek kényszermunka ügyei stb. A levéltárak tevékenységének fókuszában eddig hagyományosan és elsősorban a történelmi jelentőségű, maradandó értékű iratok megőrzése és az azzal kapcsolatos kutatási tevékenység támogatása volt. A levéltár eddigi hagyományos levéltári kutatáshoz kapcsolódó tevékenységét ki kell egészítenie a közigazgatási ügyintézés teljes életciklusához tartozó, annak archív kiterjesztését megvalósító levéltári online adatszolgáltatáson alapuló integrált ügyfélszolgálati tevékenységgel. Mindezt persze a tudományos alkalmazottaknak kell elvégeznie, csakúgy, mint az 1875 utáni évtizedekben a belügyminisztérium kérésére a nemességigazolási ügyeket. Az Ember Győző és Kosáry Domokos közötti legendás antagonisztikus véleménykülönbség, amely időnként publikációikban felbukkant, ma különösen időszerű.²⁰ A levéltárnak teljes egészében a történettudományon belül adott a szerepe, vagy a közigazgatásnak is fontos része? A mérleg napjainkban inkább az utóbbi javára billen el. Az 1867 utáni idők alapítói persze még nem tudhattak minderről. Terveikben, látókörükben csak a régi történelmi korszakok már akkoriban is poros iratanyagáról akartak gondoskodni, nem látván előre azt, hogy a közigazgatás folyamatosan termeli a papírokat, amelyek egykor szintén levéltárba fognak kerülni. A mai levéltárosok legalább annyit néznek előre, mint hátra, hiszen a mai állami

²⁰ *Kosáry Domokos*: Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába I. Bp. 1970. 133–134.; *Ember Győző*: A levéltártudomány. Századok 118. (1984) 125–145.; *Kosáry Domokos*: Levéltár és történettudomány. Fejezetek Pest megye történetéből. Tanulmányok – Pest Megye Múltjából 7. Szerk. Egyé Tibor. Bp. 1990. 9–19.; *Kosáry Domokos*: Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába I. Általános rész. II. Országos jellegű levéltárak és forrásközlések. Bp. 2003. 25–26.

szervek iratkezelésének a felügyelete is munkájuk része, s ezt hajlamosak a történészek elfelejteni néha. Így jutott el a levéltár az archeiontól a Janus-arcig, amit Borsa Iván találó kifejezéssel egy tanulmánya címéül választott.²¹ Levéltártudományról azonban ő sem írt soha, ehhez a kifejezéshez egyedül Ember Győző ragaszkodott, de manapság ezt a levéltárakban már senki sem gondolja komolyan. Ma már megmosolyogtató, hogy Ember Győző levéltártudományról írt eszmefuttatása éppen a *Századok*ban jelent meg, se előtte, se utána nem volt jellemző a folyóíratra, hogy levéltárelméleti kérdéseket feszegető tanulmányoknak teret engedett volna. Erre 1923 óta ott van a *Levéltári Közlemények* és a később a *Levéltári Szemle*. A különös esetnek a magyarázata, hogy az Országos Levéltár egykori főigazgatója, Ember Győző volt a *Századok* szerkesztőbizottságának az elnöke 1976 és 1986 között, és Kosáry Domokos akkor még nem volt az MTA elnöke. Jellemző az akkori viszonyokra, hogy a vitapartner levéltártudományra reflektáló vitacikke viszont nem jöhetett le a *Századok*ban. A *Századok* és a levéltárügy között Pauler Gyula után – aki kezdetben az egyik leg többet publikáló történész szerzője volt a folyóiratnak – Ember Győző idejében volt a legszorosabb kapcsolat. Ő is olyan levéltáros szakember volt, aki történészként lett akadémikus. Paulerrel szemben azonban ő kollégái történészi karrierjét nem támogatta olyan nagy mértékben: míg 1899-ben a főlevéltárnok Pauler Gyulával együtt hat történész akadémikus volt a levéltár tisztviselői között,²² Ember Győző kollégái részéről inkább a hivatali munkát részesítette előnyben a tudományos teljesítménnyel szemben. Amíg Pauler levéltárszervező tevékenysége mellett inkább történészként alkotott maradandót, Ember Győzőnek levéltári munkásságát értékeli többre az utókor.²³

A *Századok* alapítói és az említett ankét bizottság tagjai közül alig néhányan élhették még meg a Bécsi kapu téri új levéltári palota elkészültét, és a beköltözést 1923-ban. Az épület befejezése, megfelelő díszítése és berendeztetése a Horthy-kormányzat számára kiemelt fontosságú volt: gr. Klebelsberg Kuno belügyminiszterként, majd kultuszminiszterként tudománypolitikája szerves részének tekintette,

²¹ Borsa Iván: Az archeiontól a Janus-arcig. Magyar Tudomány 102. Új folyam 40. (1995) 8. sz. 890–893.

²² Érszegi Géza: „minálunk majd nem büntetésnek tartják a levéltári szolgálatot” – Pauler Gyula 1874–1875. évi külföldi tanulmányútjának tanulságai. In: Tiszteletkőr. Tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár hatvanadik születésnapja alkalmából. Szerk. Mikó Gábor – Péterfi Bence – Vadas András. Bp. 2012. 660.

²³ Borsa Iván: Ember Győző, a levéltáros. Levéltári Közlemények 65. (1994) 5–15.

hogy az ezeréves magyar államiság dokumentumai méltó elhelyezést nyerjenek. Ennek megfelelően személyesen egyeztette Dudits Andor (1866–1944) festőművésszel a falképek témáit, amelyek a magyar államiság és hivatali írásbeliség történetét elevenítik meg.²⁴

Történetírás és levéltár ma is, 1875 óta kéz a kézben jár. Kosáry Domokos és Ember Győző is egyetértett abban, hogy jól működő levéltár nélkül nincs jó történetírás. Az Arcanum *adtplusz* adatbázisában – ahol a *Századok* is elérhető – megnéztem, hogy a folyóiratban 1867–2014 között mintegy 20 000 alkalommal fordul elő a levéltár szó (csak összehasonlításképpen: 'forrás' 23 500, történet 42 400). Ez így nem mond semmit, de az időbeli eloszlás annál inkább: 1867–72 között – az első hat évben – átlagosan évente 170 alkalommal szerepel a kötetekben a levéltár szó. 2010–14 között átlagosan 251 alkalommal, de 1949–53 között átlagosan 45 alkalommal.²⁵ Azt hiszem ezek a számok magukért beszélnek. Mire lehet ebből következtetni a jövőre nézve? Ha a *Századok*ban vérszesen kevés alkalommal írják le azt a szót, hogy levéltár, azokban az időkben nemcsak a történetírás lesz silányabb minőségű.

WRITING HISTORY AND THE ARCHIVES

by György Rácz

SUMMARY

When, in 1867, the leading Hungarian scholars of history established the Hungarian Historical Society, and launched the journal *Századok*, they were convinced that the writing of true history was inseparable from the archives. The author seeks to answer the question of whether the Hungarian archives did meet the expectations formulated by the founding fathers of the Society and *Századok*. He also addresses the problem of what role is assumed by the archives in today's world of digital database constructions, with special regard to the Hungarian National Archives.

²⁴ *Reisz T. Csaba*: Adalék a Magyar Országos Levéltár központi épületének építéstörténetéhez. *Levéltári Szemle* 65. (2015) 4. sz. 5–32.; *Reisz T. Csaba*: Róth Miksa címeres üvegablakai a Bécsi kapu téri levéltári palotában. (A Magyar Levéltárosok Egyesülete Kiadványai 15.) Bp. 2015.

²⁵ 1867: 86, 1868: 162, 1869: 203, 1870: 167, 1871: 176, 1872: 221, 2014: 248, 2013: 213, 2012: 265, 2011: 247, 2010: 288, 1949: 26, 1950: 17, 1951: 40, 1952: 94, 1953: 49.

NEMZETKÖZI TÜKÖR

A Századok jubileumi körkérdései – külföldi lap társainak válaszai

A *Századok* szerkesztősége lapunk 150 éves évfordulója alkalmával körkérdéseket intézett külföldi társlapjainkhoz. Három kérdést tettünk fel: lap társainkat a történettudományi folyóiratok jövőjéről kérdeztük a „digitális korban”, ezzel összefüggésben érdeklődtünk a külföldi folyóiratok működésében bekövetkezett változásokról, s végül azt firtattuk, hogy lehet-e, kell-e a történettudományi tanulmányokat a természettudományokban bevezetett mérési technikákkal, velük azonos módon értékelni.

Hat folyóirattól kaptunk érdemi válaszokat, melyeket alább adunk közre. A külföldi lapok: az amerikai *American Historical Review*, a cseh *Český Časopis Historický*, a brit *English Historical Review*, a német *Historische Zeitschrift*, a dán *Historisk Tidsskrift*, és a román *Revista istorică* a maguk országában valamennyien szakmánk központi tudományos folyóiratai, nemzetközileg is mértékadó történettudományi orgánusok. A történész szerkesztők véleménye a feltett kérdésekről nagyfokú egyetértést tükröz. A külföldi szakemberek véleményének számos részlete nemcsak a hazai történészek és a történettudomány iránt érdeklődő magyar nagyközönség számára hasznos és tanulságos, hanem szélesebb körben: a humán- és a társadalomtudományok magyar művelőinek körében általánosabban is érdeklődésre, sőt a legtöbbször rokonszenvre számíthat. A mi kérdéseinkre adott nemzetközi válaszok ugyanis megerősítenek bennünket abbani meggyőződésünkben, ami a történeti folyóiratok jelenét és jövőjét, a történettudományos folyóiratok életében bekövetkezett, illetve a közeli jövőben várható változásokat illeti. Különösen feltűnő és meggyőző az az egyetértés, amellyel e nagyhírű külföldi folyóiratok szerkesztői fenntartásaikat, sokszor egyenesen elutasításukat hangoztatják a humán- és a természettudományos tanulmányok mérésének összehasonlíthatóságát illetően.

Figyelemre méltó az az egyetértés, amellyel a minden esetben a maguk nemzeti nyelvén megjelenő társlapjaink az anyanyelvi közlés és a – különféle értelemben vett – nemzetköziesedés párhuzamos fontosságát hangsúlyozzák akkor is, amikor

a tudományos publikációk világszerte egyre inkább a közös – legtöbbször az angol – nyelv, az új *lingua franca* platformján keresik olvasóikat. Mi magunk, a *Századok* szerkesztői is a magyar nyelven művelt történettudomány fontosságát és életben tartását hangsúlyozzuk immár 150 esztendeje, miközben szorgalmazzuk a magyar tudomány idegen nyelvű jelenlétét is minden nemzetközi fórumon. E tekintetben csatlakozunk az Európai Unió kétnyelvűséget hirdető programjához: az Európai Unió „egyszerre hirdeti Európa soknyelvű valóságának és az angol mint *lingua franca* fenntartásának párhuzamos igényét.”¹ Kiss Jenő nyelvész akadémikus ezzel összhangzásban kifejezetten „kétnyelvűségi modellt” hirdet, „amelyben az anyanyelv mellett az angol a *lingua academica*, a tudomány nemzetközi nyelve.”²

2016. évi 5. számunkban már válogattunk e válaszokból részleteket,³ ezúttal a teljes szövegeket közöljük. Itt köszönjük meg a megkérdezett lapok szerkesztőinek átgondolt, módszeres és készséges válaszait, s azok közlésének lehetővé tételét.

1. kérdés Hogyan látja a történettudományi folyóiratok szerepét és jövőjét a digitális korban?

*The American Historical Review (USA)*⁴

A történettudományi folyóiratok feladata a digitális érában továbbra is változatlan: elsődleges fórumot biztosítani a történettudomány területén az alapvető fontosságú munkásságok bemutatásához és terjesztéséhez minden szinten, elsősorban persze a szakma számára. Mindössze annyi változott – és ez a változás mindenképpen üdvözlendő –, hogy a folyóiratok immár jóval szélesebb közönséghez juthatnak el. Korábban soha nem tudott ennyi ember (legyen az diák,

¹ Frank Tibor: „Európa nyelve a fordítás”. Javaslat az Európai Uniónak. Magyar Tudomány 176. (2015) 4. sz. 388–391.; angolul: „The Language of Europe is Translation”. A Proposal for the European Union. Hungarian Review VII. (2016) 5. sz. 32–37.

² Kiss Jenő: A tudományos nyelvek, az anyanyelv és az értelmiségi elit. Magyar Tudomány 170. (2009) 1. sz. 67–74.

³ Frank Tibor: Százötven év a magyar történettudomány szolgálatában. Századok 150. (2016) 1097–1102.

⁴ A válasz Robert A. Schneidertől, a lap jelenlegi szerkesztőjétől érkezett, angolból fordította Lengyel Péter.

hivatásos történész vagy átlagos olvasó) ilyen könnyen ilyen sok műhöz hozzáférni. Természetesen itt nem csak a legfrissebb kutatási eredményekre gondolok. Talán ennél is lényegesebb, hogy napjainkban – a JSTOR-nak és más hasonló portáloknak köszönhetően – digitális formában is hozzáférhetővé vált a régebbi tanulmányok és egyéb archív tartalmak óriási korpusza. Ezzel szemben a jövő már bizonytalanabb, ugyanis minél több olvasó fér hozzá a folyóirat-tartalmakhoz digitálisan az egyes cikkek szintjén, annál inkább szem elől vesz az adott tartalom valódi forrása, vagyis a folyóirat maga. A digitális hozzáféréssel hajlamosak vagyunk a tartalmat mintegy kiragadni az azt életető kontextusból, amely nem más, mint maga a folyóirat. Márpedig ha nem vagyunk tisztában egy tanulmány eredeti közegével, akkor joggal tarthatunk attól, hogy a folyóirat – mint olyan – támogatottsága csorbát szenved. És ott van még a nyílt hozzáférést [*open access*], vagyis a folyóiratok ingyenes terjesztését szorgalmazó mozgalom. Ez a törekvés jöllehet több szempontból is dicséretes, ugyanakkor könnyen veszélybe sodorhatja azokat a folyóiratokat, melyek működőképessége komoly anyagi háttérrel feltételez.

*Český časopis historický (Csehország)*⁵

Meggyőződésem, hogy a történelmi folyóiratoknak pótolhatatlan feladatuk van a digitális korszakban is. A történész közösség építésének és kultiválásának alapeszköze marad nemzeti, regionális és nemzetközi szinten, de ezek a folyóiratok nyelvükben és tartalmukban megváltoznak. Az interneten terjedő ellentmondásos információk főleg azért nem tölthetik be ezt a feladatot, mivel a történelmi folyóiratoktól eltérően nem nyújtanak hosszú távú kontinuitást és nem biztosított tartalmuk tartós megőrzése. A viszonylagosan kedvelt diskurzusok számára a történelmi folyóiratok továbbra is alapvetőek maradnak, hiszen sokkal nagyobb hangsúlyt fektetnek a párbeszédet folytató történészek felelősségére, mint a gyorsan változó digitális világ. Ezen felül a folyóiratoknak alapvető feladatuk van a szaknyelv ápolásában, amely a digitális térben elhanyagolódik és sokszor leértékelődik. Mindezt egybevetve: egy jól szerkesztett, erős szerzői háttérrel rendelkező történelmi folyóirat továbbra is teljes és pótolhatatlan tudományos, kulturális és társadalmi feladat.

⁵ A válaszok Jaroslav Pánek főszerkesztőtől érkeztek, cseh nyelvről fordította Rágyanszki György.

*The English Historical Review (Nagy-Britannia)*⁶

A történettudomány mint diszciplína komoly kihívások előtt áll. Az egyetemi katedrákon tevékenykedő történészeknek nemcsak a kedvenc kutatási projektjük szakmai-értemi minőségére kell odafigyelniük, de anyagi támogatást is kell szerezniük a közzétételhez, illetve bizonyítaniuk kell munkájuk „relevanciáját,” a közönségre gyakorolt „hatását”. Mindeközben nagy nyomás nehezedik rájuk – különösen a fiatalabb tudós nemzedékre –, hogy minél előbb publikáljanak (leginkább nemzetközi szakfolyóiratokban), különben aligha reménykedhetnek végleges egyetemi státusz elnyerésében.

A történettudományi folyóiratoknak lépést kell tartaniuk ezekkel a tendenciákkal. Ugyanakkor úgy látjuk, hogy továbbra sem lehet megkérdőjelezni a szakma, a történeti diszciplína életében betöltött szerepük alapvető fontosságát. A szakmai folyóiratok – azon túl, hogy fórumot biztosítanak mind a fiatal, mind a megállapodott történelemtudósok úttörő, jelentős anyagi támogatást élvező kutatási eredményeinek közzétételéhez – védelmet nyújtanak a mai tudományos világ negatív jelenségeivel szemben, például azzal, hogy szóhoz juttatják azokat, akik anyagilag kevésbé támogatott, de fontos témában, szakmailag alapos módszerekkel kutatnak. Ezen felül teret adnak a fiatal, a pályakezdés nehézségeivel küszködő tudósoknak, hogy bizonyíthassák szakmai tudásukat.

Az internet elképesztő szellemi és kutatási tőke, ám ha rosszul forgatjuk ezt, ha visszaélünk az általa nyújtott lehetőségekkel, akkor veszélyforrást is jelenthet a hagyományos értelemben felfogott tudományos kutatásra és publikálásra nézve. Napjainkban, mikor bárki saját kiadásban is megjelentethet tartalmakat, különösen fontossá válik a lelkiismeretes társszakértői elbírálás [*peer review*], ami ugyan sokszor rosszul esik (sőt nem egyszer kedvét is szegi) a pályakezdő kutatóknak, de végső soron a legjobbak előmenetelét szolgálja. A nagy múltú folyóiratok – mint az *English Historical Review* is –, különösen kedvező helyzetben vannak ahhoz, hogy mindezt biztosítani tudják.

Az elektronikus publikálás nyújtotta előnyök azonban sokszor megváltoztatják a társszakértő-bírálat [*peer review*] alapján működő folyóiratok profilját, a tudósok, diákok sokkal szélesebb körének elérését teszik lehetővé, illetve

⁶ A válasz a lap jelenlegi szerkesztőinek (Martin Conway, Catherine Holmes és Peter Marshall) közös munkája, angolból fordította Lengyel Péter.

megkönnyítik az országhatárokon túlról is a hozzáférést. A papíralapú folyóirat nem áll szükségszerűen érdekellentétben az elektronikus formátummal. Ráadásul semmi okunk sincs feltételezni, hogy az előbbit bármilyen szempontból irányadónak, hitelesebbnek kellene tekintenünk az utóbbival szemben, bár kétségtelen, hogy a szerkesztőkre komoly feladat hárul a tekintetben, hogy biztosítaniuk kell a papíralapú és az elektronikus változat közötti meglehetősen szoros kapcsolatot. Ezen túlmenően a kiadónak sincs könnyű dolga, hiszen úgy kell a hozzáférhetőséget a lehető legnagyobb mértékben bővítenie, hogy közben ne sérüljön az előfizetési kiadás gazdasági életképessége.

*Historische Zeitschrift (Németország)*⁷

A kérdés eleve feltételezi, hogy a digitális kor nem közömbös a történettudományi folyóiratok szerepe és jövője szempontjából. Ugyanakkor látni kell azt is, hogy bár a digitalizáció alapjaiban változtatta meg a történettudományi folyóiratok terjesztésének szervezését, sőt gazdasági feltételeit is, de magára a tudományos tartalomra és annak szerveződésére már jóval szerényebb hatást gyakorol. Ennél fogva továbbra is fontosnak látjuk a történettudományi folyóiratok működését, jelesül a magas színvonalú, szakági kutatási eredmények relatíve időszerű megjelentetését és áttekintését, mégpedig közepes terjedelmű – monográfiánál rövidebb, ám tweet- vagy blog-bejegyzésnél részletesebb – formában. Szintén ezért úgy gondoljuk, hogy ebből a szempontból a műfaj jövője nem sokban fog különbözni annak múltjától és jelenétől, függetlenül a tanulmányokhoz és recenziókhoz való hozzáférés változó módozataitól.

A digitalizáció ezzel együtt előtérbe helyez (ha nem is maga idéz elő) egy már minden bizonnyal korábban is létező tanulságot: azt, hogy egy történettudományi folyóirat felhasználásának meglehetősen eltérő módjai lehetnek, ha az ember végigböngészi a legutóbbi számokat, vagy éppen konkrét cikkeket vagy recenziókat keres. Valószínűleg máshogy használjuk az egyes történettudományi folyóiratokat is annak függvényében, hogy azt a diszciplína meghatározó, reprezentatív kiadványának tekintjük-e, amit minden történésznek ismernie kell, vagy éppen olyan szakosodott cikkek tárházának, amely elsősorban konkrét kutatási projektekhez tud segítséget nyújtani.

⁷ Andreas Fahrmeir és Hartmut Leppin szerkesztők válaszai, angolból fordította Lengyel Péter.

Ilyen előzmények fényében különösen érdekes az a fejlemény, hogy a digitális hozzáférés (sőt, a digitális tördelés-szerkesztés) irányába történő váltás a jelek szerint az egész kötetek vagy tartalmi egységek egyes cikkekre való szétesését is maga után vonja, illetve hogy egyre több kiadó teszi lehetővé a felhasználó számára az átfogó webes felületén elérhető összes folyóirat cikkeiben egyszerre történő keresést. Mindez az egyes folyóiratok saját arculatának elhomályosulását jelentheti. Ám épp az egyes folyóiratok identitását erősítheti az a párhuzamos tendencia, hogy a különböző tartalmakat a megjelenés helye szerint rangsoroljuk, de az is, hogy az *online* elérhető folyóiratok óriási száma erősítheti a keresletet egy viszonylag kevés számú, de olyan kiadvány iránt, amely úgy képes forradalmian új kutatási tartalmakat közölni, hogy közben általános eligazítást is nyújt a szakterületen.

*Historisk Tidsskrift (Dánia)*⁸

Jóllehet a legújabb szakirodalom és történettudományi irányzatok szemléje mint funkció az utóbbi időkben egyre inkább elektronikus platformokon valósul meg, a történettudományi folyóiratok továbbra is nem egy szempontból lényegi szerepet töltenek be. Az akadémiai periodikák, konkrétan a történettudományi folyóiratok feladata nem korlátozódik a tudásanyag bemutatására, de annak megőrzésére is kiterjed. A papíron egyszer megörökített tudás csak nagyon ritkánvész el, bár gyakran feledésbe merül. A nyomtatott termék előállítására véges folyamat, ennél fogva pedig bizonyos nemesség lengi körül, amely kötelező. A cseppfolyós és átmeneti elektronikus médiummal szemben a nyomtatott kiadványnak súlya van, szilárdan illeszkedik a felelősség és számonkérhetőség egy bizonyos láncolatába.

Természetesen mindannyiunknak hasznos kell húznunk az új technológiák nyújtotta előnyökből. Ugyanakkor nem téveszthetjük szem elől, hogy a nyomtatott könyv több mint öt évszázada a tudás és az információ letéteményese. Ezt a technológiát alkalmazza a *Historisk Tidsskrift* is 1840 óta, mikor első számunk megjelent. Egyetlen elektronikus adathordozó-típusról sem bizonyosodott még be, hogy 5-10 évnél hosszabb élettartamra számíthat. Ez persze változhat a

⁸ A válaszok Sebastian Olden-Jørgensen és Jes Fabricius Møller szerkesztőktől érkeztek, angolból fordította Lengyel Péter.

jövőben, de egyelőre Robert Darntonnal kell egyetértenünk, mikor azt mondja, hogy a nyomtatott könyv napja még korántsem áldozott le.

A történettudományi folyóiratok az adott publikálási technológiától függetlenül számos módon szolgálják a szakma érdekeit, így többek között fórumot biztosítanak a bírálatok és nézetek folyamatos és komoly megosztásához, mélyen belevésik a tudományos vitákat a szakma emlékezetébe, intézményeken és határokon átívelően életben tartják az intellektuális és akadémikus számonkérhetőséget. Nem utolsósorban pedig korunkban, mikor bárki kockázatmentesen kiposztolhat akármit és minden megkötés nélkül bármikor kommentelhet az elektronikus médiumokban, a folyóiratok hagyományos kiállása az akadémiai színvonal fenntartása mellett újszerű és sürgető jelentőséget kap.

*Revista istorică (Románia)*⁹

A történettudományi folyóiratok megtartották eredeti funkciójukat, miszerint rendszeresen tájékoztatják a szakmát és a civil olvasóközönséget a múlttal kapcsolatos ismeretekről és azok lehetséges értelmezéseiről. Az informatikai forradalom nemhogy nem ártott a szakfolyóiratoknak, de kimondottan a javukra vált. Egyre több periodikum jelenik meg részben vagy kizárólag az interneten, kiaknázva az alacsonyabb kiadási költségek, az enyhébb terjedelmi korlátok és a gyorsabb átfutás nyújtotta előnyöket. Maguk a történészek is jól járnak, hiszen világszerte könnyebben férnek hozzá a folyóiratokhoz, és sokkal hatékonyabban tudnak kommunikálni a tudóstársadalom többi tagjával.

Továbbra is kérdéses azonban az internetes megjelenésre hagyatkozó folyóiratok távolabbi jövője. A helyszűke miatt egyre több könyvtár dönt a (jobbára kevésbé ismert) folyóirat-gyűjtemények selejtezése mellett, feltéve hogy azok immár elektronikusan is elérhetők. Persze a digitális kiadás is pénzbe kerül, s mikor elapadnak a támogatások, vagy néha egész nagy adatbázisokat törölnek ki, emiatt megszűnik a digitális kiadások hozzáférhetősége. Nem ez a helyzet a hagyományos, papíralapú kiadványokkal, melyek – legalábbis remélhetőleg – mindig ott fognak sorakozni a nagyobb (országos, egyetemi és akadémiai) könyvtárak polcain.

⁹ Șerban Papacostea főszerkesztő és Ovidiu Cristea vezető szerkesztő válaszai, angolból fordította Lengyel Péter.

2. kérdés Történtek-e az Ön folyóiratánál jelentős változások az elmúlt évtizedekben? Ha igen, milyen változások voltak ezek, és hogyan zajlottak le?

The American Historical Review (USA)

Nem igazán. Munkánk során ugyanazt tekintjük első számú küldetésünknek, mint eddig is, ez pedig a lehető legfrissebb, legújítóbb szellemű tudományos kutatások közzététele. Persze indítottunk új formátumú kiadványokat is – ilyen többek között az *AHR Conversations* [AHR Beszélgetések] vagy a *Roundtables* [Kerekasztalok] –, és természetesen a digitális megjelenéssel jóval több olvasót tudunk elérni.

Český časopis historický (Csehország)

A *Český časopis historický* folyóirat a csehországi történettudomány vezető periodikuma, a *Századok* fiatalabb kortársa. A folyóirat a legjobb cseh történészek magas presztízsű orgánumaként jött létre 1895-ben, és ettől fogva osztozik a cseh nemzet és Közép-Európa 20. századi történelmének drámai eseményeiben. Átvészelte az első világháborút, de a második világháború után megszűntették, és ez 1948-ban újból megismétlődött. Az 1953–1989 közötti korszakban *Československý časopis historický* címen jelent meg, és jól tükrözte a cseh historiográfia paranoid helyzetét. A magas kvalitású tanulmányok és recenziók mellett (főleg középkori és koraujkori témákban) értéktelen propagandista szövegeket is közölt, melyeknek az uralkodó rezsim ideológiáját kellett szolgálniuk. 1990-ben a folyóirat újjászületett a régi *Český časopis historický* címen, és a világ felé való nyitottságát az angol nyelvű *The Czech Historical Review* alcímmel hangsúlyozta. Főleg az akkori főszerkesztő, a nemzetközileg elismert medievista, František Šmahel munkájának köszönhetően színvonalas folyóirattá nőtte ki magát, amely hozzájárult a cseh történettudomány újraértelmezéséhez. A Cseh Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének gondozásában megjelenő folyóiratnak jelenleg két főszerkesztője van, munkájukat cseh és nemzetközi tudományos tanács segíti, és nagy hangsúlyt fektetnek a publikált tanulmányok tudományos eredetiségére. Az 1948 előtti időszakhoz képest

a folyóirat nyitottabb az olyan külföldi szerzők irányában is, akik cseh vagy közép-európai történelemmel foglalkoznak, vagy akár a világtörténelem és a történettudomány módszertanának központi kérdéseivel. Nyelvi szempontból továbbra is a cseh nyelv dominál, de a *Český časopis historický* az angol nyelvű absztraktok és összefoglalók mellett más világnyelveken is közöl válogatott tanulmányokat, recenziókat és híreket.

The English Historical Review (Nagy-Britannia)

Az *English Historical Review* (EHR) első száma 1886-ban jelent meg, tehát az angol nyelven kiadott történettudományos folyóiratok között a legnagyobb múlttal rendelkezik. A címében szereplő „English” jelző ellenére a folyóirat igen széles nemzetközi olvasóközönsséggel büszkélkedhet. Az sem szokásos gyakorlat a történettudományi periodikumok körében, hogy évente hat számmal jelenünk meg, s ezért különösen változatos tematikát tudunk lefedni, nagyjából egyenlő arányban megosztva a terjedelmet az eredeti cikkek és a könyvkritikák között.

Az EHR semmilyen konkrét szellemi áramlat vagy politikai megközelítés mellett sem tesz hitet, minden eszközzel támogatjuk a tudósok szellemi függetlenségét. Általános kitekintést nyújtó, afféle „mindenevő” folyóiratként inkluzív, befogadó értékrendet képviselünk, ezzel is elősegítve a szakmabeli és más, kapcsolódó területen tevékenykedő akadémiai tudósok széles körű tájékoztatását és az érdemi, vitaalapú eszmecserét. Ha olykor egy keményebb cikket hozunk le, nem egyszer úgy alakul, hogy a következő számban egy teljesen más megközelítésből érvelő tanulmányt teszünk közzé.

Míg a fenti, régóta őrzött alapelveink továbbra is meghatározzák a folyóirat gyakorlatát, reményeink szerint sikerült annyira alkalmazkodnunk és továbbfejlődnünk, hogy nemcsak lépést tartunk a diszciplína legújabb fejleményeivel, de lehetőségeink szerint aktívan alakítjuk is azokat.

Az angol nyelvű megjelenés okán természetes, hogy a folyóirat széles olvasóközönségre tarthat számot. Ezzel együtt nagy hangsúlyt fektetünk a nem angol anyanyelvű történészek kiemelt szerepeltetésére, és egy pillanatig sem gondoljuk azt, hogy bármiképpen rá kellene erőszakolnunk az angol nyelvű publikálásban megszokott normákat a különféle kutatói megközelítésekre. Nálunk immár hagyomány a nem angol nyelven megjelent könyvek rendszeres ismertetése, sőt

külön figyelmet fordítunk arra, hogy kritikusainkat alapos nemzetközi merítésből válasszuk ki.

A szakma szolgálatában évente kétszer összefoglaljuk az arra érdemesnek ítélt történettudományi kutatási eredményeket. Ezek egyike a *Records, Texts and Reference Works* [Dokumentumok, szövegek és kézikönyvek] című, művenként rövid áttekintéssel és értékeléssel kiegészített összeállításunk; a másik a történettudományi folyóiratokban közzétett cikkek széles köréről ad összefoglalót. Az első szekcióban elsősorban (bár korántsem kizárólag) brit szerzőkre összepontosítunk; a másodikban erős a nemzetközi, különösen az európai folyóiratok szemléje. Az utóbbi összeállításban külön figyelmet szentelünk a kelet-közép-európai társfolyóiratokban megjelent tartalmaknak, ami ritkaság számba megy az alapvetően általános tematikájú történettudományi folyóiratok között.

Az ügyintézés terén is jelentőset léptünk előre. A folyóiratnál jelenleg négy vezető beosztású szerkesztő dolgozik (ketten-ketten felelősek a tanulmányok, illetve a recenziók publikálásáért); munkájukat két segédszerkesztő támogatja. A vezető szerkesztők mindegyike kinevezett történész-professzori állást tölt be brit egyetemeken, más-más szakirányok képviselőjeként, a szerkesztők kivétel nélkül rendelkeznek a történettudományok doktora fokozattal.

Régóta töretlenül él nálunk a szabály, hogy közzététel előtt minden cikknek egy névtelen társszakértői elbíráláson [*peer review*] kell átesnie, illetve hogy hiteles, elsődleges kutatási eredményeken kell alapulnia. Régebben a kutatás elsősorban empirikus alapon történt, erőteljesen hagyatkozott az archiválás igényére, és az ilyen jellegű tudományos tevékenységnek továbbra is helye van a szakmában. Mindazonáltal az utóbbi években jelentősen bővült a jelentésköre annak, hogy mit értünk „eredeti kutatáson”. Ennek eredményeképp az erősen fogalmi irányultságú cikkek egyre nagyobb szerepet kapnak folyóiratunk profiljában. Továbbra is hangsúlyos téma a politikatörténet, de napjainkban ez egyre inkább kiegészül társadalom-, kultúra- és gazdaságtörténeti vizsgálódásokkal. Az EHR hagyományos erőssége a brit történelem terén végzett kutatások eredményeinek közzététele, ám ezt korántsem tekintjük kizárólagos küldetésünknek. Sőt, évtizedek óta tudatosan törekszünk arra, hogy az általunk közölt tanulmányok, mindenekelőtt pedig a recenziók földrajzi horizontját bővítsük egy szélesebb kontextus irányában, ideértve a *global history* [világtörténet] diszciplináját.

Historische Zeitschrift (Németország)

Kétségtelenül jelentős változások következtek be. A folyóiratunk tulajdonosa maga a kiadó, semmilyen tudományos társaság nem támogat bennünket anyagiilag. Ezért különösen büszkék vagyunk arra, hogy jelentős fejlesztést hajtottunk végre a cikkek és recenziók kezelését végző, digitális háttériroda létesítésével (ami ugyancsak kedvezően befolyásolja tevékenységünk gazdaságosságát), javítottuk a folyóirat elektronikus használhatóságát (többek között könnyebben kezelhetővé tettük mobil eszközök számára), illetve a nyomtatott verzió megjelenését illetően is nagyot léptünk előre. A folyóirat új, modern betűtípust, tördelést, sőt címlapot kapott. A változtatások hangsúlyozzák a hagyományhoz való kötődésünket (többek között az eddigi megjelenések számának kiemelésével), de a modernség és relevancia iránti elkötelezettségünket is. Az új arculattal még egy rangos dizájn-díj döntősei közé is bekerültünk.

Az utóbbi években több új főszerkesztőnk is lett, miután Lothar Gall – negyven éves szerkesztői tevékenységgel a háta mögött – nyugalomba vonult. A folyóirat tanácsadó-testülete jelentősen bővült. Az ókori, a német és az európai történelem nálunk hagyományosnak számító központi szerepének megtartása mellett ma több világtörténész szakértővel is együtt dolgozunk. A közlésre beadott cikkek száma növekszik, és egyre több tanulmányt teszünk közzé amerikai, angol, skandináv, kelet-ázsiai és orosz szerzők tollából. Ez a tendencia világosan követi a történettudományi kutatás erősödő nemzetközi jellegét, ugyanakkor arra is felhívja a figyelmet, hogy az nem csak angol nyelven képes komoly eredményeket produkálni. Ezt bizonyítja az is, hogy az elmúlt években megnőtt a lap iránti érdeklődés és gyarapodott előfizetői táborunk Kínában is.

Historisk Tidsskrift (Dánia)

Több mint egy évtizede nyílt forráskódú pdf példányban is megjelenünk a nyomtatott verzióval párhuzamosan. Az *Open Journals System* formátumot használjuk, öt éves „mozgófal” típusú ingyenes hozzáférési embargóval. Semmi kifogásunk nincs az elektronikus kiadás ellen, feltéve, hogy az mindenben világosan a nyomtatott változathoz származtatható. (Lásd: <https://tidsskrift.dk/index.php/historisktidsskrift/issue/archive>)

Revista istorică (Románia)

A Tudományos Kutatás Nemzeti Tanácsának határozata értelmében, illetve a neves külföldi szakfolyóiratok által követett legjobb gyakorlatnak megfelelően a bukaresti Nicolae Iorga Történelemtudományi Intézet gondozásában megjelenő *Revista istorică* az elmúlt évben rendszeresítette a közlésre beérkezett cikkek vakbírálatát, melyet szakmabeli pályatársak végeznek. Ezen felül egyre több tanulmányt jelentetünk meg idegen nyelven (elsősorban angolul) annak érdekében, hogy bővítsük a román tudományos kutatás iránt érdeklődő külföldi olvasóink körét.

3. kérdés Ön szerint a történeti tárgyú tanulmányokat hasonlóan lehet és kell-e kezelni, illetve hasonló mércével lehet-e mérni, mint a természettudományos cikkeket?

The American Historical Review (USA)

Nem. A társadalomtudományokat nem szabad olyan – számszerűsíthető vagy egyéb – mércével mérni, mint a természettudományos publikációkat. Minden ilyen irányú törekvésnek ellen kell állnunk.

Český časopis historický (Csehország)

Nem. Meg vagyok győződve, és ezt a többéves nemzeti, nemzetközi és európai evaluációs intézményekben töltött működésem alapján is állítom, hogy a történettudományi és más humántudományi folyóiratokban megjelent cikkek komplex, *peer review* értékelési módszert követelnek meg, és ezt sohasem szeparált módon, hanem a szakterület fejlődésének teljes kontextusát figyelembe véve. Ez a folyóiratokban közölt írások és a monográfiák állandó összevetését jelenti, melyek létrejöttéhez a folyóiratcikkek ideális felkészülést biztosítanak. A *Český časopis historický* vezetése nem támogatja, hogy a publikált szövegek kizárólag angol nyelvűek legyenek, hiszen a történelmi és humántudományi ismeretek mindenekelőtt a nemzeti nyelveken terjednek, ezen a területen a *lingua franca* kizárólag csak a nemzetközi kommunikáció eszköze. A Cseh Tudományos Akadémia alelnökeként is ezt

az alapelvet képviseltem az ERIH – *European Reference Index for the Humanities* megalkotása során.

The English Historical Review (Nagy-Britannia)

Erre a kérdésre a történészek kedvenc választ adhatjuk csak: igen is meg nem is. Egyfelől a történettudományi folyóiratoktól elvárható, hogy a többi tudományos kiadványhoz hasonlóan megköveteljék a kutatás eredetiségét, a szakmai kiválóságot, a szigorú véleményeztetést, vagyis hogy a legmagasabb kiadói színvonalat képviseljék.

Másfelől nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a történészek teljesen más tudományos kultúrában tevékenykednek, mint a reáلتudományok művelői. Példának okáért a történészek ugyan nem egyszer közölnek másokkal közös kutatáson alapuló cikkeket, de a természettudósoknál azért hajlamosabbak egyéni kutatásokat végezni, és ezt a különbséget mindig figyelembe kell venni a cikkek véleményezése és befogadása során. A természettudóssal ellentétben a történész többféle formátumban és fórumon publikál: nemcsak monográfiát és átfogóbb igényű könyveket jelentet meg, de esszéket is ír gyűjteményes kiadások számára. A szakmai folyóirat tehát számunkra a szellemi munka afféle „vegyes gazdaságát” testesíti meg. Szerintünk a történész-társadalomnak és a történettudományi folyóiratoknak fel kell ismerniük, milyen veszélyekkel jár, ha a reáلتudományos kiadványok mintáját követve kórosan sokat kezdenek foglalkozni az idézettség-gel és egyéb mérőszámokkal. Az is lényeges körülmény, hogy az akadémiai történész alkalomadtán jóval több olvasót képes közvetlenül megszólítani, amit a természettudósok nagy része eleve nem remélhet. Összességében elmondható, hogy egy olyan általános kitekintést nyújtó szakfolyóirat számára, mint az EHR, elsődleges szempont, hogy az abban közölt tartalom a lehető legszélesebb közönséghez jusson el, nemcsak a szakmai körön belül, de azon túlmenően is.

Historische Zeitschrift (Németország)

Elvben semmi akadály nincs annak, hogy a történettudományi cikkeket a reáلتudományokban bevett módszerekkel értékeljük, feltéve persze, hogy mi is találunk megfelelő (és hasonlóan tőkeerős) befektetőt az idézetek összeállítását, az idézettség rangsorolását stb. lehetővé tevő technikai háttér kifejlesztéséhez. A történettudomány területén megjelenő cikkek igen eltérő relevanciájából másfelől az is következik, hogy

egy ilyen vállalkozásnak monográfiákkal, könyvfejezetekkel is számot kellene vetnie, akár évtizedes távlatban is, más szóval nem lenne szabad a legújabb publikációk mérésére hagyatkozni. Márpedig erre a feladatra aligha fogunk jelentkezőt találni.

Ezen túlmenően az ilyesféle adatoknak jóval kisebb lenne az üzenetértéke a mi területünkön, nem utolsósorban azért, mert az idézettség nálunk nem jelent automatikusan szakmai elfogadottságot. A számszerűsített információ mögöttes tartalmának elemzése nélkül ugyanis nem lehetne egykönnyen eldönteni, hogy egy adott tanulmány idézettsége annak jelentőségét bizonyítja-e, vagy inkább azt, hogy az abban megfogalmazott tézisek milyen gyakran válnak bírálat tárgyává. Ugyanilyen alapon lehetséges, hogy a letöltések száma mindössze azt jelzi, milyen gyakran használnak egy adott cikket egy egyetemi kurzuson (ami persze összefüggésben állhat a cikk színvonalával), de azt is mutathatja, hogy az egyes intézmények milyen megoldást részesítenek előnyben a kötelező olvasmányok elérhetőségének biztosítására. Ha például a tárgyat felvevő minden diáknak kötelezően le kell töltenie egy anyagot a kiadó honlapjáról, az ebből fakadó statisztikai adatok nagyon más képet fognak mutatni azokkal az egyetemekkel szemben, ahol ugyanazt a cikket szkennelve vagy egyedi digitális példányban töltik fel egy belső használatú szerverre. Ebből is látszik, hogy egy alapvetően hasonló eljárás mennyire más számadatokat tud produkálni.

Végül pedig az is egyre nyilvánvalóbb, hogy a tudományos „befolyás” mérése ellentmondásos eredményekre vezethet, amennyiben tudható, milyen alacsony a korreláció egy folyóirat vagy egyéb fórum feltételezett *impaktja* és az ott közzétett konkrét cikkek száma között, illetve hogy miként függ össze egy folyóirat *impakt faktora* a közlés után felmerülő tartalmi aggályok miatt visszavont cikkek arányával. Mindebből az következik, hogy a tudományos színvonalmérés elvben a történettudományi publikációknál is lehetséges, azonban valószínűleg nem érné meg a fáradságot, sőt könnyen lehet, hogy csak a többi szakterületeken tapasztaltakhoz hasonló problémákat vetne fel.

Historisk Tidsskrift (Dánia)

A történelem mint tudományos diszciplína számtalan módszerrel és elméleti megközelítéssel él, ezek között akad olyan is, amely sok rokonságot mutat a természettudományokban használatos eszközökkel. Azonban egyáltalában semmi értelme nem lenne bármely szabványt (*Einheitswissenschaft*) kötelezően közösné, tehát a többi megközelítésnél feljebbvalónak kikiáltani. Ezen felül tény az is, hogy a történettudományi vizsgálódások sok okból kifolyólag meglehetősen

„késleltetett hatásúak”. Az összehasonlítás orvosi vagy műszaki tárgyú cikkekkkel már csak ezért is problematikus lenne.

Revista istorică (Románia)

Véleményünk szerint ártalmas a történettudományi folyóiratok számára a természettudományokban megszokott normák alkalmazása. Egy akadémiai tanulmány hatásalapú értékelésének a reáltudományok körében van helye és jelentősége, ahol 1) az intenzív anyagi támogatásnak és a szüntelen technológiai innovációnak köszönhetően sokkal gyorsabb ütemben halad előre a kutatás; 2) az adatok, ismeretek hamarabb válnak meghaladottá vagy veszítenek hasznosságukból a technológiai változások nagyobb sebessége miatt; 3) világszerte több kutatóintézet koncentrált egyszerre ugyanarra a szűkebb kutatási területre; 4) elsőprő többségben vannak az angol nyelven írt és kiadott cikkek.

Ezzel szemben a történettudományi vizsgálódásokban összegyűjtött archív adatok és azok személyes értelmezése egész nemzedékek számára hasznos marad, mint ahogy a száz évvel ezelőtt megjelent tanulmányokat ma is rendszeresen idézik, használják és vitatják a jelenkori tudósok. A történettudományban kevesebb tudós foglalkozik egyszerre ugyanazzal a témával, a kutatás jellemzően helyi jellegű kérdésekre összpontosít. (Egy amerikai történészt például valószínűleg kevésbé érdekel, milyen lehetett az élet a középkori Kelet-Európában.) Ráadásul a történettudományban számos meghatározó folyóirat továbbra is az adott nemzeti nyelven jelenik meg, és ez nyilvánvalóan gátat szab az általános hozzáférhetőségnek. Ennél fogva tehát a reáltudományokban bevett hatásmérési módszerek, mint például az elmúlt években elterjedt idézettség-mérés, aligha tudják megbízhatóan jelezni egy történettudományi folyóirat valódi értékét az adott területen.

Szerkesztette és a bevezetőt írta:

Frank Tibor

Mák Ferenc

A MEGYÉBEN A HAZÁT SZERETNI

A Bács-Bodrog megyei Történelmi Társulat története és működése

A Bácska területén a Szerb Vajdaság és a Temesi Bánság közigazgatási kerületnek az 1860. december 27-én kibocsátott császári pátenssel történt megszüntetése után, csak az 1867. évi osztrák–magyar kiegyezést követően teremtdtek meg a polgári társadalom kialakulásának jogi, gazdasági és közigazgatási feltételei; kellett egy, a saját érdekeit tisztán látó vállalkozói réteg ahhoz, hogy a táj lakója teremtő munkája révén a sajátjának érezze a vidéket – a városokat és az általa lakott településeket –, és elképzelései szerint, elvárásainak megfelelően alakítsa és formálja szülőföldje és a vármegye kulturális életét, megfogalmazza az oktatással, a sajtóval, a tudományos élettel, az irodalommal szembeni elvárásait. Az 1867 után következő fél évszázad során, egészen 1918-ig a földbirtokosok, az iparosok, a kereskedők, a honoráciorok és a hivatalnokok közössége igen szerteágazó igényeinek megfelelően teremtette meg a közösségi élet színtereit, mindenekelőtt a sajtót, a kaszinókat és a társasköröket, valamint a tudományok és a művészetek intézményeit. Ebben élén jártak az olyan jelentős városok, mint Szabadka, Zenta, Óbecse és Újvidék, a táj kulturális életében azonban a vármegyei adminisztrációnak helyet biztosító Zombor játszott vezető szerepet.

Majtényi Mihály 1943-ban megjelent *A császár csatornája* című regényében fényét vesztetten látta a Zombor régi arcát: „Templom volt a kolostor végében, magas torony árnyéka borult a vármegyeházára. A négyszögű, szűk kolostorudvar sivár és reménytelen kövei között magas fű, lapu, meg zsálya hirdette, hogy szekér ott nem jár be: szűk volt a bejáró is erre. Legfeljebb a pandúrok tisztogatták ott fegyverüket, vagy szalonnáztak az udvar tövében. Török mecset csonkja búslakodott szemben az épülettel, oldalt a régi vár méteres falai őrizték a múlt titkát, a macskaköves térségen túl pedig Grassalkovich herceg emeletes nagy háza, a kincstári jószágigazgatóság épülete jelezte az új idők ütemét.”¹ Vele szemben

¹ *Majtényi Mihály: A császár csatornája. É. n. [1943] Bp. 40.*

Fényes Elek a *Magyarország geographiai szótárában* szereplő leírásában maga volt a racionalitás, noha maga is úgy vélte, a város hajdani állapotáról keveset lehet tudni. Zombor királyi város a Szerb Vajdasághoz tartozó Bács vármegyében – írta 1851-ben – kies, termékeny rónaságon fekszik, valahol félúton Baja és Szabadka között, közel a Dunához és a Ferenc-csatornához, saját postahivatallal, ami rangot és tekintélyt kölcsönöz neki. Határát a Mosztonga mocsáros vízér, és a Ferenc-csatorna táplálja, szállásai és majorjai messze földön ismertek. 1844-ben 3159 házban 21 647 lélek lakott, közöttük: „nem egyesült óhitű férfi 5948, r. kath. 4948, zsidó 45, ágostai 9, reform. 12, családfő 6228, polgár és kézműves 1186”. Közöttük legtöbben vannak a szerbek, aztán a németek, s végre a magyarok. A mezőgazdaság mellett, mindennemű kézművesek ténykednek a város falai között, kereskedői a gabonát és a szarvasmarhát messze földre szállítják. A kereskedést kedvezően szolgálja a közeli Ferenc-csatorna. Tanintézetei közül kiemelkedő a szerbek számára létesített tanítóképző intézet, és egy katolikus „fő nemzeti tanodája”.² A hajdani katonai végváros gazdag kereskedői és földbirtokosai Mária Terézia idejében 150 000 pengő forintért szabadalmi jogot vásároltak, s az 1749. február 17-én kelt rendelet értelmében királyi városi jogokkal rendelkeztek.

Negyed századdal később Radics György, a vármegye tanulóifjúsága számára írt *Bács-Bodrog vármegye leírása* című munkájában mintha Fényes Eleknek üzent volna: a város szépítésére a helyi hatóság igenis nagy gondot fordít, piacát már kikövezte, s most a belvárosi utcák kövezése van soron. A városnak 24 309 lakosa van: közülük 11 446 római katolikus, 10 352 görögkeleti, a többi részben görög katolikus, részben református és „mózes-vallású”. Zombor a megye székhelye, ebből eredően központja a közigazgatásnak és törvénykezésnek, van takarékpénztára, kereskedelmi- és iparbankja. „A lakosok nagyobb részt földművelés[ből] és állattenyésztésből élnek, kisebb rész foglalkozik ipar[ral] és kereskedelemmel. Iskola ügye tűrhető állapotban van, amennyiben a vallási felekezetek elemi iskoláin kívül van egy 8 osztályú állami főgymnasium, egy szerb tanító képezde, s több tanyai iskola.”³ Négy országos vására mellett a pénteken tartott hetipiacei messzi

² *Fényes Elek: Magyarország geographiai szótára* II. Nyomatott Kozma Vazulnál. Pesten 1851. 330–331.

³ *[Radics György]: Bács-Bodrog vármegye leírása. Bács-Bodrog vármegye tanuló ifjúsága számára készítette Radics György zombori államgimnáziumi igazgató. Nyomatott Bittermann Nándornál. Zombor 1876. 5.*

földön ismertek, oly népesek szoktak lenni, hogy olyankor naponta három-négyezer kocsi is megfordul a városban.

Fridrik Tamás *Bács-Bodrogh vármegye rövid leírása, földrajzi alapfogalmakkal* (1885) című könyvében úgy vélte, Zombor a Fényes Elek által is felsorolt mérhetetlen gazdagságnak köszönhetette, hogy 1802-ben a vármegyei törvénykezésnek és közigazgatásnak a központja lett. A városi és megyei közhivatalok mellett királyi törvényszék, járásbíróság, tanfelügyelőség, közjegyzőség, kincstári jószágigazgatóság, adófelügyelőség, adó- és illetékhivatal, szolgabíróság, megyei gazdasági egyesület és a Ferenc-csatorna igazgatósága működött a falai között. Pénzintézetei, a takarékpénztár és a kereskedelmi és iparbank azt bizonyítják, hogy „kereskedése virágzó állapotban van”.⁴ 1885-ben, amikor a számvetése készült, Zombor lakosainak száma 24 693 volt, kik közül legtöbb a római katolikus 12 932, ezután a görög-keleti vallású 10 567, a többi különféle felekezethez tartozott.⁵ Káich Katalin *Zombor művelődéstörténetéből* című tanulmányában azonban szigorú bírálója volt a város – és a vármegye – jólétet sugárzó valóságának. Ő úgy vélte, a vagyonos kereskedők, a közigazgatásban jelentős hivatali vállalkozó 500–1000 holdas birtokkal rendelkező tisztségviselők, és a melléjük szegődött értelmiségiek történelmük során mindvégig makacsul ragaszkodtak a birtokos gazdálkodás kínálta gazdasági életkörülményekhez, az iparban és az iparosításban a már megteremtett jólétnek és a kényelemnek a nem kívánt kockázatát látták. Ez a magatartás és meggyőződés a városban egészen az első világháborúig sikeresen akadályozta meg a modernizációs törekvések térnyerését, „ezért maradt minden hangoskodás és vita ellenére is a szabad királyi város és a megyeszékhely érdemi fejlődésben állandó jelleggel a provincializmus korlátai között”.⁶ Káich Katalin szerint ebben kell keresni a magyarázatát annak, hogy a 19. század második felében, főleg a kiegyezést követő évtizedekben – a nemzeti újjászületés idején – Zomborban nem voltak meg az intézményes és a szellemi feltételei a kitűzött célok megvalósításának. „A megyeszékhely sohasem volt annyira magyar jellegű, hogy egy esetleges Bács-Bodrogh megyei magyar művelődési központ legyen, amely színvonalban megközelíthette volna a magyarországi vidéki kultúrközpontok bármelyikét.” Az általános műveltséget megalapozó

⁴ [Fridrik Tamás]: Bács-Bodrogh vármegye rövid leírása, földrajzi alapfogalmakkal. Népiskola III. osztálya tanulói számára. Negyedik kiadás. Írta Fridrik Tamás tanító Adán. Nyomatott Litteczky és Társánál. Nagy-Károly 1885. 8–9.

⁵ Uo. 10.

⁶ Káich Katalin: Zombor művelődéstörténetéből II. Létünk (2004) 3–4. sz. 120.

intézmények – a Bács-Bodrog megyei Történelmi Társulat, a magyarok és szerbek által közösen működtetett színház, a Szabad Lyceumi Egyesület, a különböző társaskörök, a magyar főgimnázium és felső kereskedelmi iskola, a szerb tanítóképző, és a hetilapok sora – sem volt elegendő ahhoz, hogy a város és a vármegye országosan is figyelemre méltó eredményeket produkáljon.⁷ Bácskai Vera *Városok és a városi társadalom Magyarországon a XIX. század elején* (1988) című könyvében a gabonatermelés és a vele összefüggő kereskedelem szempontjai alapján Zombort – Pozsony, Kassa, Sopron, Pécs, Újvidék és Baja társaságában – a gyűjtő és elosztó központok sorában tartja számon, ami eredendően meghatározta e városok kultúrateremtő erejét és képességét.⁸

Irodalmi kör vagy közművelődési egyesület?

A kiegyezés minden közjogi és politikai felszabadultsága ellenére is bonyolult és felettébb összetett volt a szellemi élet kibontakozása – és a vele járó intézményteremtés folyamata – a Délvidéken, így a Bácskában is. Radics György – alig huszonöt évesen – társával, Hoós Dezsővel 1871 elején Szabadkán útjára indította a *Bácska* című vegyes tartalmú heti közlönyt, ám reményeiben hamarosan csatlódnia kellett, mert a hírlap – érdeklődés hiányában – 1873. március 9-én megszűnt. S a laptulajdonos, hogy némileg kárpótolja a lapjához mindvégig hűséges előfizetőit, elküldte nekik a *Bácskai emlény* (1873) című általa szerkesztett antológia egy-egy példányát. Késérősége a kötethez írt bevezető soraiból is kicsengett: „Nagyon, de nagyon szánandó helyzetben vagyunk mi bácskaiak a szellemi termékeket illetőleg. Ha valami eszme születik, csak azért lett meg, hogy meghaljon; életben tartani bajos volt, s ha kereste okát az ember mindennek, azt megtalálhatta: *a közönyben*. Az előtt más okok folytak be reá, jelenben pedig a politika volt az, melynek terén tengődvék, figyelmünket minden más ügy, eszmétől elvonta. Ezen segíteni volt célom; ezért hívtam fel a bácskai írókat közreműködésre, egy maradandó emlékü mű létrehozására.”⁹ Négy évvel a kiegyezés után úgy tűnik, az alkotókedv még nem vett igazi lendületet.

⁷ Uo. I. rész. Létünk (2004) 2. sz. 78–79.

⁸ *Bácskai Vera*: Városok és a városi társadalom Magyarországon a XIX. század elején. Bp. 1988. 35.

⁹ *Radics György*: Bácskai emlény. Schlesinger nyomdája. Szabadka 1873. I.

Radics György azonban jóval később – már főgimnáziumi tanárként –, 1878. július 7-én Zomborban, most már a vármegye hivatalos közlönyeként, újraindította a *Bácskát*. A hírlap beköszönő s egyben programadó vezércikkében maga a laptulajdonos-főszerkesztő a józan szabadelvűség vezérelte honszeretet ügyének szolgálata mellett tett hitet, ennek fényében ígérte a vármegye „közgazdasági, pénz-, kereskedelmi- és iparviszonyainak” a fölkarolását és ösztönzését. Határozott és erőteljes vármegyei forráskoncentrációt sürgetett, amikor kijelentette: szükségesnek véli, hogy minden, mi megyei címet visel, és megyei érdeket szolgál, annak székhelye Zomborban legyen. A vármegye központjában legyen az otthona a Bács-Bodrog megyei gazdasági egyesületnek, a régóta tervezett Bács-Bodrog megyei történelmi társulatnak, a megyei írók egyletének, és mellettük létesüljön egy Bács-Bodrog megyei állandó színügy-egylet is. Radics György végül a polgári erények szellemében így szólította meg olvasóit: „Föl tehát Bács-Bodrog vmegye nemes értelmisége! A tér nyitva – valósítsd, értékesítsd magad. Segítsd elő közvetlen sajátmagad, s közvetve az édes haza boldogulását.”¹⁰ Ennél világosabb, az anyagi és szellemi fölemelkedést szolgáló program a kiegyezés fél évszázada alatt talán nem is született Bács-Bodrog vármegyében.

Radics György azonban – meglepő módon – határozott és lelkes követőkre lelt. Tanártársa, Városhy Tivadar – aki tekintélyt és hírnevet 1891 után, az újvidéki királyi katolikus magyar főgimnázium igazgatójává történt kinevezését követően, mint kiváló nevelő szerzett magának – a *Bácska* következő számában hosszan értekezett a nemzeti történelem megismerésének jelentőségéről. „Mit teszünk ma honunk felvirágoztatása érdekében?” – tette fel a kérdést írása bevezetőjében Városhy. Mit teszünk annak érdekében, hogy a szebb, a jobb, a gazdagabb jövő alapkővé végre a Bácskában is lerakjuk? A társadalmi, gazdasági és politikai viszonyok csak akkor fognak megváltozni, ha az alkotó munka a nemzet összes erőit igénybe veszi. Városhy Tivadar felhívta a közvélemény figyelmét: bármerre tekintsünk is körül az országban, látni kell, hogy a bölcsőbb vármegyékben sorra alakulnak meg az irodalmi, a művelődési körök. Közülük a legújabb a debreceni írói kör, melynek megalakulásáról akkoriban számoltak be a lapok. A cikk írója hasznosnak és üdvösnek vélné, ha az efféle kezdeményezést Bács-Bodrog vármegye magyar értelmisége is magáévá tenné. A szellemi műveltséget az írói kör – melynek hatáskörébe tartozna az irodalom ápolása, a megye múltjának földerítése és a megye természeti

¹⁰ Radics György: [Az igények...]. Bácska, 1878. július 7. 1–2.

viszonyainak ismertetése – hathatósan emelhetné. Elsősorban a vármegyében született új irodalmi alkotások útját támogatná, de ugyanilyen odafigyeléssel egyengetné a megye elmúlt évszázadainak kutatását is. Bács-Bodrog megye ugyanis a többi megyékhez képest jelentősen megkésett történelmi múltja föltáráásával. E hiányt lenne hivatott pótolni az írói kör. Nézetei kifejtését követően Városhy Tivadar megjegyezte: „A *Bácska* [...] kötelességét teljesíti, midőn most a szellemi műveltség felvirágzására hívja fel mindazok figyelmét, kiknek tehetségétől, ügybuzgalmától joggal vár a hon alapos munkát, vasszorgalmat.”¹¹

Már a következő lapszámban megjelent Dekker Gyula *Visszhang* című vitairata, melyben Városhy Tivadar meglátásával szemben hosszan fejtegette: Bács-Bodrog vármegye szellemi épüléséhez nem írói, sokkal inkább közművelődési körre volna szüksége, melynek hivatása lenne „a társas szellemet felébreszteni, és ezáltal odahatni, hogy a közönségben a szép, a nemes iránti érzéket vezesse, és azt kalauzolja, megismertetvén a szépet és jót, kiküszöbölje az irodalom ferde kinövéseit”. Dekker Gyula véleménye szerint elsőrendű célja és feladata ez minden vidéki irodalmi és művelődési körnek.¹² Városhy Tivadar nem hagyta szó nélkül a hozzá intézett bírálatot, bár választát távolabbról kezdte, midőn újfent a haza sorsa feletti aggodalmának adott hangot, amikor kiemelte: azért kell törődni a művelődéssel, azért kell ápolni a tudományt és művészetet, hogy az öntudatában megerősödött nemzet magabiztosan állja a történelem viharait. „A bács-bodroghi írói kör fogja megmenteni a hazát? – kérdezte, majd felelt is rá: – Igenis, meg akarja menteni a megye hírnevét; indulni akar más megyék után, melyeknek buzgólkodása a tudomány és művészet körül elismerést vívott ki magának országszerte.” Győr, Vas és Zala vármegye példáira hivatkozva kijelentette, „határozottan tagadom azt, hogy egyes kisebb körök vállvetett működéssel ne volnának képesek az egész ország jólétének előmozdításán fáradozni.” Elegendő arra emlékeztetni, hogy a II. József idejében létrejött nemzeti ellenállás legjelentősebb fórumai az irodalmi iskolák voltak azok, melyek az „új aera hajnalát derítették fel a nemzet egén”.¹³

Ezen a ponton érezte úgy a *Bácska*, hogy a szerkesztőség által jegyzett vezércikkben ismét szóljon a közönséghez. Feltehetően Radics György volt az, aki hangsúlyozta: Városhy Tivadar Bács-Bodrog megyei írói köréről vallott elképzelését a lap

¹¹ *Városhy Tivadar*: Zombor, 1878. okt. hó 28-án. Bácska, 1878. október 28. 129–130.

¹² *Dekker Gyula*: *Visszhang* – Városhy T. úr által a múlt számban megemléített „írói körre” vonatkozólag. Bácska, 1878. november 7. 137–138.

¹³ *Városhy Tivadar*: Zombor, 1878. november 21-én; Bácska, 1878. november 21. 153–155.

időszerűnek és életrevalónak tarja, mi több, annak értelmiségi bázisát is látni véli. Az 1871-ben készült kimutatás szerint ugyanis Bács-Bodrog megyében 17 jeles – többnyire országosan is ismert – író, 792 magasan iskolázott tanárt és tanítót, 401 papot és 167 ügyvédet tartanak számon. Mellettük többen vannak olyanok, akik elfoglalt állásuk mellett szentelhetnek csak időt az irodalom egyik-másik ágának, a földrajz- vagy a történelemtudomány művelésére. Könnyű belátni, mennyivel hatásosabb lenne ezek működése egy társulat, egy „morális testület aegise alatt”.¹⁴

1879-re fordult az esztendő, amikor Fonyó Pál plébános, a bajai tanítóképző intézeti hittanára Keletéri álnéven három részből álló cikksorozatban foglalt állást a Bács-Bodrog megyei írói kör megalakítása mellett. Első, *Legyen-e írói körünk?* című írásában részletesen kifejtette: meglátása szerint a polgári osztály egyik legfőbb erénye, hogy a kitűzött társadalmi célok érdekében képes szövetkezni. A polgári társadalomban jellemző módon tömörülnek a gazdászok, az iparosok, az ügyvédek, a vállalkozók, a művészek, és a tudósok is. Az együttes erővel elért látványos sikerek adták az ötletet az írói körök létesítésére is; jó példát szolgáltatnak erre a fővárosi írói körök a Kisfaludy Társaság, a Petőfi Társaság, a Történelmi Társaság, a Földrajzi és Természet-tudományi Társaság, s mellettük a vidéki irodalmi társaságok: a pozsonyi Toldy Kör, az Egri Írói Kör, az Erdélyi Írói Kör, a szegedi Dugonics Kör, hogy csak a legsikeresebbekről essék szó. Elismerte továbbá, hogy Városháza Tivadaré az érdem, hogy az írói tömörülés kérdése Bács-Bodrog vármegyében nyilvánosan is megfogalmazódott. „Vajon mi haszna lenne ezen írói körnek Bácsmegyében?” – tette fel a szónoki kérdést Fonyó Pál bajai plébános. Meglátása szerint a jól szervezett írói kör – azon túlmenően, hogy az irodalom népszerűsítését szolgálja – társadalmi jelentőséggel bír, fellépéseivel, vándorgyűléseivel közönséget nevel, s minden egyes találkozás kitörölhetetlen nyomot hagy Bácsmegye íróinak és irodalomkedvelő közönségének a szívében!¹⁵ Az író tekintélyét növelné, ha érdekeit egy tekintélyes testület, „egy névvel és erkölcsi befolyással bíró írói kör” tagjaként érvényesíthetné. Az írói kör tekintélye talán a mecénások felé is egyengetné az utat.¹⁶ *Tömörüljünk!* adta ki hát a jelszót Fonyó Pál a *Bácska* lapjain közölt második cikkében, s máris az írói egyesület méltó nevét kereste. Lehetne nevezni – írta – Hiador-körnek, Tóth Körnek, vagy Szulik-egyletnek is, csak ne *Bács-Bodrog*

¹⁴ A Bácska szerkesztősége: Bács-Bodrog megyei laptársainkhoz. Bácska, 1878. november 28. 161.

¹⁵ *Keletéri [Fonyó Pál]: Legyen-e írói körünk?* Bácska, 1879. január 21. 17.

¹⁶ Uo. 18.

megyei írói és irodalom-kedvelői körnek, mert az önmagában is semmitmondó elnevezés, egyébként sincs benne semmi magasztos. „Legcélszerűbb volna a Csajághy Kör elnevezés. Csajághy Bácsmegye szívében, éppen Bácsban született; Csajághy költészettel, szépirodalommal, történettel, természettudománnyal és szónoklattal egyaránt foglalkozott; Csajághy három kötetre terjedő művével elhunyt bácsmegyei íróink között legtermékenyebb író lett; Csajághynak polgári és egyházi érdemein kívül azon érdeme is volt, hogy Temesvárott Egyházi irodalmi magyar iskolát is létesített.”¹⁷ Az írói egyesület sikeres működése érdekében állana Bács-Bodrog megye értelmiségének is, mert így mindenki megmutathatná, mennyire pártolója a megye szellemi fejlődésének.¹⁸

Fonyó Pál *Az írói kör szervezése és működése* című, sorban a harmadik írásában azután az írói egyesület szervezetét is felvázolta. Elképzelése szerint négy szakosztály működésére lenne igény: szakbizottságot képezhetne 1) a szépirodalom és napisajtó; 2) az egyházirodalom és szónoklati szakma; 3) a földrajz és történelem; valamint 4) természettudományi és vegyes ágak. Minden szakosztály a maga körében elnököt és jegyzőt választana, s maga határozná meg a tanácskozási és működési rendjét is.¹⁹ Ha más megyékben sikerre vitték az írói kör ügyét, miért ne sikerülne ez Bács-Bodrog megyének is, „ahol írói erő is elég van, s remélhetőleg az irodalom iránti érdeklődés sem halt ki egészen!”²⁰

Szinte magától értetődő, hogy Városhy Tivadar ismét megszólalt az ügyben, s a *Bácska* 1879. február 14-i számában lelkesen üdvözölte a tényt, hogy Bács-Bodrog megyében az írói kör létesítésének ügyében végre megtört a közöny. Elfogadhatónak vélte Keletérinek a szakbizottságokra vonatkozó tervezetét azzal, hogy ő az írói egyesület működésének négy területét a történetírás szolgálatába állítaná: úgy vélte, a szépirodalom, az „egyházirodalmi szakma”, a földrajz és természettudományok egyformán segédkezhetnek a történelemnek.²¹ Újabb megszólalása döntő fordulatot hozott a bácsmegyei írói kör ügyében azzal, hogy elsőként tette szóvá a *történetírói kör* vagy egyesület megalakításának a lehetőségét

¹⁷ *Keletéri [Fonyó Pál]:* Tömörüljünk! Bácska, 1879. január 28. 25.

¹⁸ Uo. 26.

¹⁹ *Keletéri [Fonyó Pál]:* Az írói kör szervezése és működése. Bácska, 1879. február 7. 33.

²⁰ Uo. 34. – Különös, hogy amikor 1883-ban a Bács-Bodrog vármegyei Irodalmi Társaság helyett megalakult a Bács-Bodrog vármegyei Történelmi Társulat, Fonyó Pál, a lelkes bajai képezdei hittanár nem jelentkezett a tagjai sorába.

²¹ *Városhy Tivadar:* Zombor, 1879. február hó 14-én.; Bácska, 1879. február 14. 41–42.

is. Megszólalását több hónapos csend követte, valahol azonban lázas munka folyt, mert a *Bácska* 1879. november 21-i számában váratlanul megjelent A Bács-Bodrog megyei történelmi és földrajzi társulat alapszabálya, mely 26 paragrafusban foglalta össze az elképzelt egyesület működési rendjét. Az alapszabály – feltételezhetően csak javaslat, vagy tervezet – legfontosabb elemei szerint:

1. §. A társulat címe Bács-Bodrog vármegyei történelmi és földrajzi társulat, székhelye Zombor sz. kir. város.

2. §. A társulat célja Bács-Bodrog vármegye történelmi múltja és jelenének lehető földerítése. Az erre vonatkozó szakmunkák figyelemmel kísérése, a hazai történettudomány, statisztika és földrajz művelése és megkedveltetése minél szélesebb körben.

3. §. E célt elérni nemcsak a szakképességek és szakkedvelők egyesítése, történelmi és statisztikai, valamint földrajzi dolgozatok írása, kiadása vagy nyilvános felolvasása, hanem nyilvános gyűlések tartása, kirándulások eszközése, levél- és könyvtár berendezése által törekszik. [4. §. a társulat tagsága; 5–10. §. vezetése; 11–18. választmány; 19. §. a vidéki ülések lényege]

20. §. A társulat hivatalos nyelve a magyar. [21–22. §. tagdíjak és bevételek]

23. §. A társulat vagyonát képezik a részére gyűjtött és ajándékozott okmányok, könyvek, régiségek, ezekből a társulat Zomborban történelmi múzeumot alapít.

24. §. A társulat nagy pecsétje, mely a titkár őrizete alatt áll „Bács-Bodrog vármegyei történelmi és földrajzi társulat, Zomborban 1877.” köriratot visel. A pecsét-címer részének meghatározása az első választmányra bízatik. [25–26. §. A társulat felosztásának, megszűnésének törvényes körülményei.]²² Nem sokkal ezt követően a *Bácska* lapjain Városh Tivadar az egyesületek hasznáról cikkezett, megállapítva, hogy minden társulatok és egyletek haszna az együttműködésben rejlik.²³ Hogy Zomborban, Bács-Bodrog vármegye közigazgatási központjában ekkor már igen lázas egyesületi élet folyt, bizonyítja egy másik hírlapi tudósítás, mely a közösségi élet keretén belül az Olvasókör és a Polgári Casino helyét kereste.²⁴

1878 júliusa és 1879 novembere között a sajtó lapjain lezajlott vita részleteiből kiderült: 1) Bácsmegye magyar írástudóinak körében elevenen élt a közösséggé szerveződés igénye; 2) érdekeik érvényesítését először egy írói egyesületen belül vélték

²² A Bács-Bodrog megyei történelmi és földrajzi társulat alapszabálya. *Bácska*, 1879. november 21. 383–384.

²³ *Városh Tivadar*: Zombor, 1879. december 7.; *Bácska*, 1879. december 7. 401–405.

²⁴ *Schuller Simon, dr.*: Az olvasókör és a polgári casino összeolvadása. *Bácska*, 1879. december 14. 409–410.

megvalósítani, közben azonban a közélet mérvadó köreiből megerősödött egy történetírói kör megalakításának a szándéka is; 3) amíg az író kör hívei az elképzelések kidolgozásán buzgólkodtak, a vármegye történetírói munkáikkal meghódították a sajtót. Radits György még szabadkai évei alatt *Szabadka múltjából*²⁵ (1871) és *Bács-Bodrogh megye leírása*²⁶ (1873) című munkájával jelentkezett, néhány évvel később Iványi István is sorra közölte *Zenta régisége*²⁷ (1879), *Adatok a Bács megye katonai helységei történetéhez*²⁸ (1881), *Bodrog városa és vára*²⁹ (1881), és *A Rákóczy-féle mozgalmak Bács vármegyében (1703–1711)*³⁰ (1881) című tanulmányait, mi több *Bodrog városa és váráról*³¹ (1881) című értekezését éppen a *Századok* közölte. Donoszlovits Vilmos *Bodrogh vár romjai*³² című tanulmánya a *Bácska* 1881. március 29-i számának külön mellékleteként jelent meg, egy évvel később a lap nyolc folytatásban közölte *Bodrogh vármegye története*³³ (1882) című értekezését. Fridrik Tamás adai tanító 1878-ban tette közzé *Bács-Bodrog vármegye földrajzi, történelmi és statisztikai népszerű leírása* című könyvét,³⁴ egy évvel később a lapok pedig már Bács-Bodrog vármegye színes kézi térképét³⁵ hirdették, s 1880-ban ugyanő *Megyénk földrajzáról* értekezett.³⁶ A kiszácsi evangélikus lelkész, Steltzer Frigyes *Bács hajdana*³⁷ (1881), *Adalékok Bácska helyrajzához*³⁸ (1881) és *Adalékok Bácska hajdanához*³⁹ (1882) címmel sorra közölte

²⁵ Radits György: Szabadka múltjából. In: A szabadkai városi kath. fő-gymnasium értesítője az 1870–71. tanévben. Nyomatott Bittermann Károly özvegye kir. szab. könyvnyomdájában. Szabadkán 1871. 6.

²⁶ Radits György: Bács-Bodrogh megye leírása. In: A szabadkai városi kath. fő-gymnasium értesítője az 1872–73. tanévben. Nyomatott Bittermann Károly könyvnyomdájában. Szabadkán 1873. 19–24.

²⁷ Iványi István: Zenta régisége I–II. Bácska, 1879. november 7. 342–343. és november 14. 358–359.

²⁸ Iványi István: Adatok a Bács megye katonai helységei történetéhez. Bácska, 1881. május 17. melléklet 2–3. és május 24. melléklet 2–3.

²⁹ Iványi István: Bodrog városa és vára. Bácska, 1881. augusztus 2. 1–2.

³⁰ Iványi István: A Rákóczy-féle mozgalmak Bács vármegyében (1703–1711). Bácska, 1881. december 27. 3–4.

³¹ Iványi István: Bodrog városa és váráról. Századok 15. (1881) 582–587.

³² Donoszlovits Vilmos: Bodrogh vár romjai (Melléklet a Bácska 1881. évi 13-ik számához). Bácska, 1881. március 29. 2. és Bodrogh vár romjai (című rendkívüli mellékletünk). Bácska, 1881. március 29. 3.

³³ Donoszlovits Vilmos: Bodrogh vármegye története – Bevezetés I–VII. Bácska, 1882. február 7. 2. és melléklet 1., február 21. 2–3., február 28. melléklet 2., március 7. melléklet 1–2., március 21. 2. és melléklet 1., március 28. 2. és melléklet 1., április 4. 2. és melléklet 1.

³⁴ Bácska, 1878. szeptember 7. 75.; Bácska, 1878. november 21. 159.

³⁵ Fridrik Tamás: Bács-Bodrog vármegye színes kézi térképe. Bácska, 1879. január 7. 6.

³⁶ Fridrik Tamás: Megyénk földrajzáról. Bácska, 1880. január 28. 30–32.

³⁷ Steltzer Frigyes: Bács hajdana. Újvidék, 1881. június 19. 2–3.

³⁸ Steltzer Frigyes: Adalékok Bácska helyrajzához I–II. Újvidék, 1881. július 24. 2–3. és július 31. 2.

³⁹ Steltzer Frigyes: Adalékok Bácska hajdanához I–IV. Újvidék, 1882. január 8. 2., január 15. 1–2., január 22. 2–3., május 7. 1–2.

az *Újvidék* lapjain izgalmas történeti dolgozatait, közben részese volt az 1881. esztendő tavaszán a *Bácska* lapjain lezajlott első történeti vitának, melyben Donoszlovits Vilmos Bodrogh vármegyeről alkotott nézetét bírálta.⁴⁰ Még ugyanabban az esztendőben a *Bácska* lapjain Iványi István közölt kiegészítést Steltzernek a bácskai németek eredetkutatásáról szóló írásához.⁴¹ Dudás Ödön *Ugróczy Zentai csatája*⁴² (1878) címmel könyvismertetőt írt az *Újvidék*ben, és ami ugyancsak lényeges: 1878-ban Pacséron elindította és 1879 júniusában történt megszűnéséig saját erejéből tartotta fenn a *Bács-Bodrog* című helytörténeti szemlét, amely szándéka szerint évnegyedes folyóirat volt „a helytörténelem, népismeret, statisztika és régészet köréből”.

Mindezek ellenére közel három évnek kellett eltelnie ahhoz, hogy Margalits Ede főgimnáziumi tanár a *Bácska* 1882. augusztus 29-i számának első oldalán közlésegye *Fölvívás egy Bács-Bodrogh megyei történelmi társulat alakítása érdekében* című írását. 1881 szeptemberében a jeles szabadkai történész, Iványi István *Bács-Bodrogh* vármegyénk történeti irodalma című öt részes cikksorozatának bevezetőjében újra szóvá tette – most már egyértelműen – a történelmi társulat megalakításának ügyét. Sajnálattal állapította meg, hogy annyi felszólítás, felhívás és buzdítás után sem sikerült egy vármegyei történelmi társulatot teremteni, ami eddig ebben az ügyben történt, az alig több a semminél. Kényelemvágy, vagy szakmai rivalizálás okozta a tétlenséget? – töprengett Iványi, s megjegyezte: ha az ügyben nem történik kedvező fordulat, akkor az már a súlyosan fogja sérteni a vármegye tekintélyét. „Hogy addig is egy lépéssel közelebb jussunk a célhoz, a következőkben a vármegyénkre vonatkozó, eddig tudomásomra jutott történelmi irodalmat szándékozom bemutatni” – fogalmazott a kiváló történetíró, aki ekkor már dolgozott a *Szabadka szabad királyi város történetének* (1886) első kötetén is.⁴³ Ezt követően közölte öt folytatásban Bács-Bodrog vármegye általa egybegyűjtött történeti irodalmát, jelezve egyszersmind a történetírókra váró munka jelentőségét is.

⁴⁰ *Steltzer Frigyes ev. lelkész*: Kiszács, 1881. ápril 5. [Vonatkozással Donoszlovits úr...]. Bácska, 1881. április 12. melléklet 2.; *Donoszlovits Vilmos*: Zombor, 1881. ápril 17-én [Válasz Steltzer Frigyes cikkére]. Bácska, 1881. április 26. 2.; *Dudás Ödön*: Pacsér, 1881. ápril 15. [Hozzászólás a vitához]. Bácska, 1881. április 26. 2.; *Steltzer Frigyes*: Kiszács, 1881. ápril 30. [Válasz Donoszlovits Vilmosnak]. Bácska, 1881. május 10. 2.; *Donoszlovits Vilmos*: Budapest, 1881. május hó 25. [Válasz Steltzer Frigyesnek]. Bácska, 1881. május 31. 2. és melléklet 1.

⁴¹ *Iványi István*: Szabadka, 1881. július 31. [Kiegészítés Steltzer Frigyesnek a bácskai németek eredetkutatásáról szóló írásához]. Bácska, 1881. augusztus 2. 2.

⁴² *Dudás Ödön*: Ugróczy Zentai csatája. Újvidék, 1878. március 31. 2–3.

⁴³ *Iványi István*: Bács-Bodrogh vármegyénk történeti irodalma. Bácska, 1881. szeptember 20. melléklet 1.

1882 nyarán Donoszlovits Vilmos is szóvá tette a történeti társaság megalakításának ügyét. A *Bodrogh megyei helységek története* című tanulmánya bevezetőjében rámutatott: széles e hazának megannyi vármegyéjében sorra alakulnak a történeti és régészeti társulatok, melyek többé-kevésbé szerves összeköttetésben állanak az országos központi Történelmi Társulattal. Bármilyen kiváló kapcsolatai is legyenek egyes történetíróknak, egyedül nem képesek áttekinteni nem a vármegyére vonatkozó történeti forrásanyag teljességét, de annak még a töredékét sem, ezért az egyedüli megoldás, ha a történetírók szakmai társulaton belül megosztják egymás között a feladatokat. 1872 óta temesvári székhellyel társulatként működik ugyan a Dél-Magyarországi Történeti és Régészeti Múzeum, amely Bács-Bodrogh vármegyét is jogköre és felügyelete alá sorolta, nem sok eredménnyel. A kisebb országnyi vármegyénknek – egyrészt történeti múltja gazdagságának okán, másfelől végvidéki szerepéből eredően – önálló történelmi társulatra van szüksége. „Ily vármegye alárendelt szerepet nem viselhet egy nagyobb társulatban. Bács-Bodrogh vármegyének külön történeti társulata kell, hogy legyen!!!” – állapította meg kellő határozottsággal Donoszlovits Vilmos. A továbbiakban minden elvesztegetett idő „szégyen lenne az Bácsországra, ha nem tudná kivinni, hogy ahol mindenre jut, ott a közművelődésre, jövőjének fejlődésére nem jutna”. Addig viszont, amíg meg nem kezdi működését a hön áhított bácskai történeti társulat, minden szakmai támogatás és útmutatás nélkül óriási nehézséggel kell mindazoknak megküzdeniük, aki a régi korok felé fordulva ősi lakhelyük múltját szeretnék megismerni, szögezte le a *Bodrogh megyei helységek története* című munkája bevezetőjében.⁴⁴ S hogy a történetírói feladat nagyságát kellő módon érzékeltesse, rámutatott: a 13–15. században Bodrogh vármegyében a települések száma meghaladta a 150-et, ami saját korában a volt Bodrogh megye területének megfelelő részen lévő 50–60 helységhez viszonyítva jelentős mennyiség. Felkutatásukhoz jól szervezett történeti munkára lenne szükség.

A *Bácska* még be sem fejezte Donoszlovits Vilmos tanulmányának folytatásos közlését, amikor 1882. augusztus 29-i számának első oldalán, a vezércikk helyén megjelentette Margalits Ede *Fölvívás egy Bács-Bodrogh megyei történelmi társulat alakítása érdekében* című, döntő jelentőségű írását. A főgimnázium latin, görög és történelem szakos tanára néhány évvel korábban, 1879-ben került Bajáról a zombori

⁴⁴ *Donoszlovits Vilmos*: Bodrogh megyei helységek története. Bácska, 1882. augusztus 8. 2. és melléklet 1.

középtanodába, s lelkes ifjúként azonnal szerepet vállalt a közélet terén is. A zombori lapokban sorra jelentek meg az olyan jelentős írásai, mint *A bácskai kultúrkérdésről* (1882), *a Bácsmegye és a köútépítés* (1882), *A megyei múzeum érdekében* (1884), *a Közéletünk tényezői* (1884), vagy a *Magyar nyelv tanítása a nem magyar ajkú népis-kolákban* (1883), melyekből 1884-ben a *Három év után – Beszélyek és hírlapi cikkek* című kötete is összeállt. Margalits Ede talán mindenkinél tisztábban látta a vármegye közéleti hiányosságait, s azt is tudta, hol lehet kellő súllyal szóvá tenni a gondokat. Elmondta: Bács-Bodrog megyében az elmúlt évtizedek során sokkal több energiát fordítottak az anyagi haladás emelésére, mint a szellemi gyarapodásra, sokkal több „vagyonsszerző részvénytársulat” létesült, mint ahány a szellemi célokat maga elé tűző egyesület; ami egyébként rendjén is volna, ha az anyagi gazdagodás elősegítené, serkentené a szellemi felemelkedés ügyét. Ő is hivatkozott az országszerte jól működő vármegyei történeti társulatok munkájára, s méltatta az országos társulat működésének jelentőségét: „Hazánk történelmi múltjának tüzetesebb felderítésére alakult az országos magyar történelmi társulat – mutatott rá Margalits Ede –, de hogy az ország egyes vidékeiről részletesebb adatok birtokába juthassunk, amelyekből, mint sokszínű, apró kövecsekből, édes hazánk múltjának történelmi mozaik képe előállítható legyen: az egyes megyék, vidékek és városok szűkebb határok közt mozgó, de az egésznek haladását áldásosan előmozdító történelmi és régészeti társulatokat alakítottak, s egynémelyik ma, mint például a Temesvárott székelő Délmagyarországi történelmi és régészeti társulat, sikeres tevékenysége által országos elismerést vívott ki magának.” Láthatóan Margalits a történeti társaságok alakításával és a helytörténeti kutatások folytatásával a polgárosodást, a modernizációt és a műveltség terjesztését kívánta szolgálni. Halaszthatatlannak vélte tehát a Bács-Bodrog megyei Történelmi Társulat megalakítását. Elmondta: ennek jelentőségét felismerve, Iványi István érdemes történetíró sürgetésére augusztus 22-én Schmausz Endre, a vármegye alispánja értekezletet tartott a bácsmegyei történelmi társulat megalakítása érdekében. Az ügyet immár olyan jelentős személyek is támogatták, mint Sándor Béla vármegyei főispán és Czirfusz Ferenc megyei tanfelügyelő, akik ilyen egylet alakítását egyébiránt régóta óhajták. Közös volt a meggyőződésük: sietni kell a vármegye múltjára vonatkozó adatok összegyűjtésével, az idők során nagyon megfogyott „okmány- és adat-készletet” és a régiségeket a teljes elpusztulás elől megmenteni és feldolgozni.⁴⁵

⁴⁵ Margalits Ede, dr.: Fölvívás egy Bács-Bodrog megyei történelmi társulat alakítása érdekében. Bácska, 1882. augusztus 29. 1.; *Uő*: Titkári jelentések I. A Bács-Bodrog megyei Történelmi

A zombori vármegye-házán született döntésről az *Újvidék* című lap így számolt be: „A Bács-Bodrogh megyei történelmi társulat ügyében minap értekezlet tartatott Zomborban, s mielőbbi létrejöttére kezesség Sándor Béla, Schmausz Endre, Czirfusz Ferenc, Iványi István nevei, kik az ügynek élére állva élénk mozgalmat indítottak meg megyénkben.”⁴⁶ Pozsonyi Béla csantavéri tanár újságcikkben üdvözölte a „derekasságról megyeszerte ismert egyének” döntését, s a történelmi társulat megalakításának szándékán túl, már a vármegyei monográfia megírásának ötletét is fölvetette: „Aki pedig nem hatolhat a múltba, az írja meg a jelen történeteit és szolgáljon a jövőnek. Úgy sem bírjuk még megyénknek tüzetes monográfiáját. A fő pedig az, hogy legyen mindenkiben az akarat, a törekvés, és hogy iparkodjék mindenki helyét hű sáfárilag betölteni.”⁴⁷ Dudás Gyula *A megyei régészet érdekében* című írásában ugyancsak lelkesen üdvözölte a vármegye döntését.⁴⁸ A megyei történelmi társulat megalakításának támogatása céljából megyeszerte aláírási ívek jelentek meg.⁴⁹

A Történelmi Társulat megalakulása

A Bács-Bodrogh vármegyei Történelmi Társulat 1883. május 11-én Zomborban, a megyeháza dísztermében 33 meghívott jövőbeli tag jelenlétében⁵⁰ tartotta meg alakuló közgyűlését. Előtte néhány héttel a *Bácska* a közvita elősegítése céljából

Társulat Évkönyve (a továbbiakban BBTTÉ). Szerk. Dr. Margalits Ede társulati titkár. 1. (1885) 1. sz. Bittermann Nándor Könyv- és Könyomdájából. Zombor 54–57.

⁴⁶ A Bács-Bodrogh megyei történelmi társulat ügyében [...]. *Újvidék*, 1882. szeptember 3. 3.

⁴⁷ *Pozsonyi Béla*: Bácsmegyei történelmi társulat. Bácska, 1882. szeptember 5. 1.

⁴⁸ *Dudás Gyula*: A megyei régészet érdekében. Bácska, 1882. november 7. 2.

⁴⁹ A megyei Történelmi Társulat megalakításának támogatása céljából [...] aláírási ív. *Újvidék*, 1882. december 3. 3. és A történelmi társulat ügyeinek mai állása [A pártoló tagok gyűjtése]. Bácska, 1883. január 23. 2. és melléklet 1.

⁵⁰ A történelmi társulat alakuló gyűlése május 11-én. Bácska, 1883. május 15. 1.

Jelen vannak: Schmausz Endre, dr. Margalits Ede, Bartha József (Zombor), Balogh György (Bács), dr. Molnár István Lajos, dr. Spitzer Mór, dr. Grüner Samu, Müller Gyula, Gräff Nikáz (Zombor), Rédel Károly (Sztanisics), Szilágyi Mór, Donoszlovits J. [helyesen: Vilmos], Csihás József, Stargl György, Blumenthal Gusztáv (Zombor), Pártos Gyula (Budapest), Csupor Gyula (Ó-Becse), Steltzer Frigyes (Kiszács). Szabadkáról Iványi István, Melkay György, Hubert Móric, Mártonfi Károly, Széchényi Jenő (N.-Militics), Radics György, Mihályi János, Városhy Tivadar (Zombor), Schmausz Ferenc (Torzsa), Kozma László, Gombos Gábor (Zenta), Tripolszky Gyula, Karvázy Domokos, Bieber Gyula, dr. Schuller Simon (Zombor).

közzétette a társulat alapszabály-tervezetét⁵¹ – amint később kiderült, helyesen – hiszen még mindig akadtak az irodalmi kört vagy a közművelődési egyesületet előnyben részesítő érdekeltek. Egy héttel a közgyűlést megelőzően Margalits Ede arról számolt be, hogy a történelmi társulatnak 38 bácskai városból – és a fővárosból – eddig 161 bejegyzett tagja van,⁵² a tagok száma a megalakulás pillanatában azonban már 176-ra nőtt.⁵³ Az alakuló közgyűlést ideiglenes titkárként Margalits Ede nyitotta meg, előadásában részletezte a történelmi társulat előkészítésének folyamatát és méltatta annak célját és vállalt feladatát, majd sor került a tiszti kar megválasztására. A Bács-Bodrogh megyei Történelmi Társulat elnökévé Schmausz Endre vár-megyei alispánt választották, alelnöke Iványi István, titkára Margalits Ede, másodtitkára Városey Tivadar, pénztárosa Schuller Simon, ügyésze Kozma László, gyűjteményőre Bieber Gyula lett. Választmányi tagok: a) Zomboriak: Mártonfi Károly, Mihályi János, Sztojkovits Péter, Radics György, Dömötör Pál, Molnár István Lajos, Donoszlovits Vilmos, Czirfusz Ferenc, Grüner Samu, Müller Gyula; b) vidékiek: Balázs Imre, Váli Béla (Szabadka), Melkay György (Szabadka), Sziebenburger Károly (Szabadka), Steltzer Frigyes (Kiszács), Balogh György (Bács), Rónay István (Prigl. Szt-Iván), Dudás Ödön (Pacsér), Fridrik Tamás (Ada), Boromisza Tibor (Jankovác), Hipp Antal (Palánka), Pozsonyi Béla (Csantavér), Tormásy Gábor (Gákova), Kanyurszky György (Budapest).⁵⁴ Ezt követően került sor az alapszabály ismertetésére, amelynek a belügyminisztériumhoz történő beterjesztésével Schmausz Endre alispánt bízták meg. A 33 paragrafusból álló, Schmausz Endre elnök és Margalits Ede titkár által kidolgozott társulati alapszabály 1. §. leszögezte: a társulat neve *Bács-Bodrogh megyei Történelmi Társulat*, székhelye Zombor szab.

⁵¹ A Bács-Bodrogh megyei történelmi társulat alapszabály tervezete I–II. Bácska, 1883. április 10. melléklet 1–2.; április 17. 2. és melléklet 1. és A Bács-Bodrogh megyei történelmi társulat alapszabály-tervezete I–II. Újvidék, 1883. április 15. 2–3. és április 22. 1–2.

⁵² [A társulatnak] eddig 161 bejegyzett tagja van, kik illetőség tekintetéből következőleg oszlanak fel: Zombor 32, Szabadka 32, Német-Palánka 14, Ada 9, Zenta 8, Hegyes 7, Budapest 4, Temerin 4, Jankovác 3, Új-Verbász 3, Futtak 3, Bulkesz 3, Kiszács 3, Bács 3, Zsablya 3, Topolya 2, Ómorovica 2, Új-Sóvé 2, Baja, Újvidék, Prigl. Szt.-Iván, Doroszló, Csantavér, Csúrog, Gyurgyevó, Szilbács, Gajdobra, Obrovác, Glozsán, Petrovác, Ó-Sóvé, Ó-Kér, Járek és Piros egy-egy tag. Összesen 38 város, illetőleg községben mutatkozott eddig érdeklődés az alakuló társulat iránt. Óhajtandó, hogy még az alakuló gyűlés előtt mind számosabban jelentkezzenek. *Margalits Ede, dr.*: A Bács-Bodrogh megyei történelmi társulat [e hó 11-én fogja alakuló gyűlését megtartani]. Bácska, 1883. május 4. 1–2.

⁵³ *Margalits Ede dr., a tört. társ. titkára*: A Bács-Bodrogh megyei történelmi társulatnak megalakulásakor 176 tagja volt. Bácska, 1883. június 22. 1.

⁵⁴ [A tisztikar névsora]. Bácska, 1883. május 15. 1–2.

kir. város. A 2. §. szerint a társulat célja: „Bács-Bodrogh megye történelmét egész kiterjedésében művelni.” A 3. §. e tömondatot részletesen is kifejtette: „E cél elérése a megye egész területén a történelmi múltat, jelent és a statisztikát múltjában és jelenében lehetőleg földeríti, és az ezzel foglalkozó szakmunkákat figyelemmel kíséri; továbbá az e vidéken elszórva létező ősi, ó- és középkori műrégiségeket ásatások, adományozás, vétel vagy ideiglenes átengedés útján egy megalapítandó műrégiségi egyleti múzeum számára összegyűjti, a történelmi értékű romokat kellő felügyelet által a végpusztulástól megóvjá; a hazai történettudomány és archaeologia művelése és megkedveltetése iránt minél szélesebb körű érdekeltséget ébreszt, végre a vármegye részletes és kimerítő történetének megírását okmányok és mindennemű használható anyag pl. az összes megyebeli nyomtatványok összegyűjtése által is előkészíti. E cél nemcsak a szakképességek és szakkedvelők egyesítése, a megyei érdekű történelmi, régiségtudományi és statisztikai dolgozatok írása, kiadása vagy nyilvános gyűlések tartása és kirándulások eszközlése, levél- és könyvtár berendezése, vidékenkint annalesek írása, nemkülönben a műemlékek és régiségek tanulmányozása és ismertetése által is elérni törekszik. Ha a társulat anyagi ereje megengedi, a tagok működését a legjobbnak ítélt művek díjazása és pályadíjak kitűzése által is emelni fogja.” A továbbiakban a 4. §. kimondta: a társulatnak a) *tiszteletbeli*, b) *alapító*, c) *működő* és d) *pártoló* tagjai vannak. Az 5–10. §. a társulat tagjainak jogairól és kötelességeiről, a 11–17. §. a társulat tisztségviselőiről, a 18–20. §. a választmány feladatairól, a 21–22. §. a nyilvános ülések rendjéről, a 23–26. §. pedig a közgyűlés feladatáról szolt. A 27. §. szerint a társulat jövedelemforrásai: a tagdíjak, az alapítványok és az adományok; a tagdíjak és az alapítványok kamatai a társulat kiadásait fedezik, ezzel szemben az alapítványi összegek érintetlenek maradnak. A 28. §. szerint a társulat vagyonát képezik a részére gyűjtött és ajándékozott okmányok, könyvek, műtárgyak, régiségek stb., melyek a Zomborban alapított társulati múzeumban helyezendők el. A 29. §. kimondta: „a társulat pecsétje a következő feliratot viseli: Bács-Bodrogh megyei történelmi társulat. 1883”. Végül a 31–33. §. a társulat megszűnésének körülményeit részletezte.⁵⁵ A Bács-Bodrog megyei Történelmi Társulat alapszabályát a belügyminisztérium 1883 szeptemberében hagyta jóvá, s ezzel a társulat megkezdhetette tényleges működését. A *Bácska* beszámolójában nem mulasztotta el hangsúlyozni: a Történelmi Társulat az egyetlen „kulturális egyeslet

⁵⁵ *Schmausz Endre elnök – Dr. Margalits Ede titkár: Történelmi Társulatunk alapszabályai. BBTTE 1. (1885) 1. sz. 66–70.*

a megyében”, s szép reményekkel tölti el a közönséget, hogy példáját számos más szervezet is követni fogja.⁵⁶

Iványi István hírlapi cikkben reagált a történelmi társulat alakuló közgyűlésén lezajlott „elvi” vitára. Rámutatott: voltak, akik attól tartottak, hogy egy tisztán csak történelmi társulat nagyon kevés munkásra talál a megyében, hiszen a történeti irodalommal foglalkozók alig tesznek ki fél tucatot. Mások szavá tettek, hogy vidékünkön a történelem viharai során elpusztított levéltárak gyér iratai mellett a feldolgozásra váró forrásanyag is csakhamar kimerül, s a történetíróknak nem lesz mit kutatni. Ezért lenne hasznosabb nem történelmi (vagy történelmi és régészeti) társulatot, hanem a szó tágabb értelmében vármegyei írói kört alakítani, amely magába integrálja a szépirodalom terén munkálkodó írókat is. Ezek a nézetek határozott ellenvetésre találtak minden oldalról. Azok ellen, akik a szűk szakmai okok miatt értelmetlennek találták a történelmi társulat megalakulását, a leghatározottabban Steltzer Frigyes kiszácsi lelkész, „vármegyénk múltjának avatott kutatója” lépett fel. Iványi István szerint Steltzer volt erre a legilletékesebb, hiszen ő az, aki eddig legtöbbet foglalkozott vármegyénk történetével. Iványi kifejtette: az, hogy a megalakult társulat történelminek nevezi magát, korántsem jelent egyszersmind szakmai beszűkülést. A történetírásnak és történetkutatásnak számos olyan mellékága és segédtudománya van, amelyek fölkarolásával az irodalom terén működő tagok is elegendő munkát és feladatot találhatnak, és talán a szépirodalmon kívül szinte minden más irányban hasznossá tehetik magukat. Haszonnal működhet, értékesítheti tudományát, ismereteit és tapasztalatait a tanár, a tanító, a pap, a bíró, az ügyvéd, az orvos és a mérnök, de „még a földművelő is érdekes munkát végezhetne, eltekintve attól, hogy az adatok szerzésére és a tervezett múzeumba helyezendő tárgyak gyűjtésére éppen minden tag (még a napszámos sincsen kizárva) bőven közreműködhetik az alapszabályaink 10. §-a értelmében”. Megalakult hát a Bács-Bodrogh megyei Történelmi Társulat,⁵⁷ s ezzel régi mulasztásokat pótolva, Zomborban olyan *szellemi mozgalom*

⁵⁶ A Bács-Bodrogh megyei történelmi társulat alapszabálya [...]. Bácska, 1883. szeptember 21. 1–2.

⁵⁷ Tanulmányomban következetesen a *Bács-Bodrogh megyei Történelmi Társulat* elnevezést használom, hiszen ez a név szerepel az 1883-ban elfogadott alapszabályzat 1. §-ában. Mi több, ezt őrzi az 1900-ban újra kinyomtatott alapszabály is. A szakirodalomban számos változata létezik az elnevezésnek, az 1885-ben Margalits Ede szerkesztésében megjelent évkönyvének a címében a *Bács-Bodrogh megyei Történelmi Társulat Évkönyve* szerepelt, s csak az Iványi István szerkesztette 1886. évi II. évfolyamtól változott a címe a *Bács-Bodrogh vármegyei Történelmi Társulat Évkönyvére*. Káich Katalin 1980-ban az újvidéki Forum könyvkiadó gondozásában megjelent monográfiájának címe viszont: *Bács-Bodrogh*

indult útjára, amely egyszersmind a vármegyénk „reputációját” is hivatott helyreállítani. Nem csekély hát a feladat, amely a társulat tagjaira vár, akiknek többsége, ráadásul nem is szakembere a történetírásnak. Hozzátette: „Azért a történetírás méltányos mesterei nem fogják elítélni vagy becsmérelni munkásságunkat, ha ezzel nem voltunk is szerencsések országos hírű dolgokat teremteni.” Valódi életet azonban csak akkor önthetnek a Történelmi Társulatba, ha minél több működő tagot szólítanak a soraikba, ha az áldozatos munkával begyűjtött történeti forrásanyag alapján fény derül Bács-Bodrog vármegye történelmének eddig homályban rejlő részleteire.⁵⁸

Általános tájékoztatónak szánt írása második részében Iványi István kifejtette: nem mindenki avatott tudósa a forráskutatásnak, ám hasznos is igen termékeny munkát végez az is, aki csak a saját helységének és vidékének múltja körül végez tény- és adatfeltáró munkát. Tanítók, jogászok, tisztviselők, orvosok és papok is találhatnak elegendő, a közösségünk múltjára vonatkozó tárgyat, anélkül hogy éppen régi okmányokat kellene fáradságos munkával betűzniük. Iványi kiváló történeti érzékkel mutatott rá: a tanügyi, az egyházi, a közerkölcsi állapotok, egyes helységek birtokjogi viszonyai, a közegészségi viszonyok – egybevetve a lakosság morális életével, táplálkozásával, foglalkozásával –, a népesség szaporodásának és apadásának okai, telepedések körülményei, társadalmi viszonyok feltüntetése, a néprajz területén népszokások gyűjtése, az ipar, a kereskedelem és a közlekedési viszonyok okainak feltárása és leírása mind oly tárgyak, amelyekhez az adatokat nem a levéltárakban kell keresni, valamennyi ott hever az érdeklődő keze ügyében. A szándékot ma így neveznénk: a *jelenkor-kutatáshoz* szolgált hasznos útmutatással a neves történész.

Iványi István, a *Bács-Bodrog vármegye földrajzi és történelmi helynévtára* (1906–1909) című öt kötetes mű szerzője már ekkor, 1883-ban fontosnak tartotta hangsúlyozni a hajdanvolt vármegye *történeti helynévtára* összeállításának jelentőségét, ami elsősorban régi okmányok föl kutatása és összegyűjtése révén, a „vármegyében divatozó” összes elnevezés föltárásával és számbavételével valósítható meg, ezt azután kiegészíthetik a helyi gyűjtések is. A történeti társaság minden aktívan munkálkodó tagja legalább saját helyiségét illetőleg pontosan és lelkiismeretesen

vármegye Történelmi Társulata (1883–1918). A korabeli sajtóban a névnek számtalan kis- és nagybetűs változata mellett a Bodrog és a Bodrogh is fölváltva szerepel.

⁵⁸ *Iványi István*: Tájékoztató a vm. tört. társ. tagjaihoz és azokhoz, akik még tagokká lenni óhajtanak I. Bácska, 1883. május 11. 3.

írja össze „a helység netalán több nevét, egyes részeinek, utcáinak, hídjainak neveit, ha vannak; az egyes puszták neveit, az azokban lévő dűlők s utak netalán külön elnevezéseit; a rétek, halmok, erek, tavak, sáncok stb. neveit, megjegyezvén, hogy ezek újak-e vagy régiek? Nem fűződik-e ezen nevekhez valami monda vagy hagyomány? Vannak-e a határban valahol romok, s milyenek, mit szól róluk a néphit? Találtak-e már itt, s mily körülmények közt, régi pénzeket, edényeket s egyéb régiségeket, milyenek azok, és hol vannak? A helység-névtárnak jó szolgálatot tehetnek a határpöri és határjárasi iratok, egyes községeknek, sőt az egész vármegyének pontos, részletes mappázása.” Mások a vármegyét illetően a helyi levéltárak régi iratairól, a könyvtárak régi könyveiről és nyomtatványairól készítenek ismertetőt, vagy összefoglaló leírást, de haszonnal tevékenykedhetnek az 1848–1849. évi szomorú nevezetességű harcok helyi eseményeire vonatkozó emlékek begyűjtése a terén is. Ezzel viszont Iványi István – anélkül, hogy konkrétan megnevezné – már a *helytörténeti kutatások* jelentőségét emelte ki.⁵⁹ Iványi különösen fontosnak vélte, hogy a történelmi társulat a „vármegye aegise alatt” végezheti – reményei szerint – áldásos ténykedését, hogy a vármegye hivatalos pártfogása mellett válhat az elmúlt századok eseményeinek és a jelenkor valóságának kutatása valódi szellemi mozgalommá, hiszen ezzel a közösség érdekeiben fáradozó társulati tagoknak tekintélyt és befolyást kölcsönözhet.⁶⁰ Iványi István koncepciója szerint: mindenkinek a szabad választására és hajlamára kell bízni, hogy mit szeretne kutatni és feldolgozni, a lényeg, hogy a *Bács-Bodrogh megyei Történelmi Társulaton* belül minden egyes, a történelmi múlt iránt érdeklődő írástudó megtalálja a maga feladatát. A választmány munkája lesz a továbbiakban a témák, a kutatási területek összehangolása és az esetleges átfedések kiküszöbölése. A tagok működésének és az elvégzett munkának illetően propagálásával, a társszervezetekhez eljuttatott jelentéseiben a vármegye szellemi mozgalmairól adhat hírt.

Ilyen körülmekintő előkészületek után, a működési alapszabályzat elfogadását követően Schmausz Endre elnök 1883. november 15-re hívta össze a megyeháza kistermébe a Történelmi Társulat első nyilvános ülését.⁶¹ A Schmausz Endre elnök, Margalits Ede titkár, Bieber Gyula gyűjteményőr, Iványi István, Városov Tivadar, Kozma László, Molnár István Lajos, Zsuffa Vince, Steltzer Frigyes

⁵⁹ *Iványi István*: Tájékoztató a vm. tört. társ. tagjaihoz és azokhoz, akik még tagokká lenni óhajtanak II. Bácska, 1883. június 5. 1.

⁶⁰ Uo. 2.

⁶¹ A Bácsmegyei tört. társulat [nyilvános ülése]. Bácska, 1883. november 9. 2.

(Kiszács), Koch József (Kiskér), Radics György, Müller Gyula, Czirfusz Ferenc, Schuller Simon, Mihályi János, Mártonffy Frigyes, Gräff Nikáz, Spitzer Mór, Karácson Gyula, Lovászi Márton jelenlétében, „kevés, de előkelő közönség részvétele mellett” megtartott ülésen az elnöki és a titkári jelentést követően Iványi István szabadkai tanár Bajmok és Csantavér megalakulásának 100 éves évfordulója alkalmából a községek történetéről olvasta fel tanulmányát, majd Steltzer Frigyes török korbeli okmányt mutatott be, Radics György zombori tanár pedig „némely zombori leletet” ismertetett.⁶² Ezzel a nyilvános közgyűléssel a Történelmi Társulat ténylegesen is megkezdte működését.

Kezdetben, a megalakulást követő években rendszerezések voltak az éves közgyűlésen, az elnöki és a titkári beszámolókat követő felolvasások. Az 1884. február 22-én megtartott második közgyűlésen – a sajtó beszámolója szerint – Donoszlovits Vilmos *Bács-Bodrogh vármegye alkotmányos mozgalmái a 60-as évek elején* című tanulmányát olvasta fel, Radics György pedig *Egy község száz év előtt* címmel Eiman Károly volt sziváci jegyző *Der Kolonist* című munkája nyomán Szivác múltjáról érkezett.⁶³ Ugyanazon esztendő szeptemberében a társulat tagtoborzó közgyűlést tartott Újvidéken, ahol a felolvasott tárgyak Újvidék város és környéke történetéhez kötődtek. A beszámolók tanúsága szerint Bende Imre apát-plébános futaki Hadik András gróf életrajzát készítette el, Steltzer Frigyes pedig *Kiszács története* című tanulmányát adta elő, Balla Pál ügyvéd és Kármán [József] verbászi evangélikus lelkész „érdekes magyarázatokkal kísérték a felolvasott anyagot”. Margalits Ede titkári jelentésében megállapította: „a megyei történelmi társulat e kirándulás alkalmával egy egész vidéknek érdeklődését megnyerte a maga számára és a társukat körébe eső ismeretek bányáját nyitotta meg.”⁶⁴

A Bács-Bodrogh megyei Történelmi Társulat 35 éves történetét azonban végigkísérte az irodalmi, esetleg közművelődési körre történő átalakításának, kiszélesítésének föl-fölmerülő ötlete, mindig akadtak kételkedők, akik egy-egy kevésbé sikeres esztendőt követően kétségbe vonták a történeti munka értékét és közéleti jelentőségét. A Muhoray álnéven is gyakran publikáló Dudás Gyula 1900 első hónapjaiban *Bácskai múzeum-egylet* címmel a *Zombor és Vidéke* lapjain hatalmas vehemenciával öt részes cikksorozatban fejtette ki a Történelmi Társulat

⁶² A történelmi társulat első közgyűlése. Bácska, 1883. november 16. 2.

⁶³ A megyei történelmi társulat közgyűlése február 22-én délután 4 órakor. Bácska, 1884. február 26. melléklet 1.

⁶⁴ *Margalits Ede, dr.:* A történelmi társulat Újvidéken. Bácska, 1884. szeptember 5. 1.

átalakításával kapcsolatos elképzelését. Írása első részében a társulat elnökének a közgyűlésen elhangzott évvértékelő beszédének egyes megállapításait vonta kétségbe, majd megállapította: az archeológiai és a történeti kutatás terén nálunk még valóban sok a teendő, ám ennek elvégzésére sem elegendő szakmai tudás, sem elegendő pénz nem áll a rendelkezésre. Hogy ezen a bajon segítsünk, az anyagi források megszerzése szempontjából célszerű lenne a társulatot a szegedi Dugonics társasághoz hasonló módon egy nagyobb szabású irodalmi egyesületté alakítani át.⁶⁵ Ezt követően visszatért a közel negyed évszázados dilemmához: az alakítandó múzeumegyesület azzal, hogy a szépirodalmat és az „összes tudományágakat” egyaránt felkarolná, több működő és pártoló tagot gyűjthetne maga köré, aminek eredményeként a kormány és a megye nagyobb anyagi támogatására is számíthatna, s ennek révén a történeti és régészeti kutatások is jelentősebb pénzforrásokhoz jutnának. Javaslatára szerint a társulatban két vagy három szakosztályt kellene szervezni, melyek közt első helyen a szépirodalom állna. A Történeti Társaság Évkönyve helyett hasznosabb lenne társulati folyóiratot kiadni, melyben az egyébként kevesek által olvasott történeti munkák is helyet kapnának.⁶⁶ Írása harmadik részében Dudás Gyula az új egyesület „szakosztályairól” fejtette ki elképzelését,⁶⁷ a negyedikben a társulat gyűjteményének szükséges „újjaszervezéséről” szólt.⁶⁸ A *Bácskai múzeum-egylet* című cikksorozatának ötödik folytatásában Muhoray a vidéken tartandó népszerűsítő előadások gyakorlatát szorgalmazta, mondván, csak így szerezhetnek pénzzadományokat biztosító pártoló tagokat.⁶⁹ Dudás Gyula e végtelenül leegyszerűsítő, mindamellett negyed évszázaddal korábban megvitatott és azóta sokszorosán meghaladott nézetek felmelegítésével minden bizonnyal megdöbbsentette az akkor már jelentős egyéni és közösségi sikerekre szert tett bácskai történetírói közösséget.

Olyannyira megdöbbsentette, hogy Roediger Lajos, meg sem várva Dudás cikksorozatának befejezését, a negyedik részlet megjelenését követően a Bács-Bodrogh megyei Történelmi Társulat titkáráként tette közzé *Válasz Muhoray úrnak a Bácskai múzeum-egyesület című cikkére* című írását ugyancsak a *Zombor és Vidéke* lapjain. Roediger újra idézte a társulat alapszabályainak a múltban már sokszor hivatkozott

⁶⁵ Muhoray [Dudás Gyula]: Bácskai múzeum-egylet I. Zombor és Vidéke, 1900. január 28. 5.

⁶⁶ Muhoray [Dudás Gyula]: Bácskai múzeum-egylet II. Zombor és Vidéke, 1900. február 1. 1–2.

⁶⁷ Muhoray [Dudás Gyula]: Bácskai múzeum-egylet III. Zombor és Vidéke, 1900. február 4. 2.

⁶⁸ Muhoray [Dudás Gyula]: Bácskai múzeum-egylet IV. Zombor és Vidéke, 1900. február 11. 2–3.

⁶⁹ Muhoray [Dudás Gyula]: Bácskai múzeum-egylet V. Zombor és Vidéke, 1900. március 1. 2–3.

3. §-át, mely a társulat tagjai számára a legkülönbözőbb tevékenységi formákat sorolta fel, beleértve azon szakosztályoknak „kiosztott” feladatokat is, amelyeket Dudás Gyula felettébb gyöngé indoklással újra aktualizált. A Történelmi Társulat titkára kellő iróniával jegyezte meg: „No lám! Ha Muhoray úr ellátogatott volna tisztelt elődöm, dr. Dudás Gyula úrhoz, vagy énhozzám, és belenézett volna alapszabályainkba, elmaradt volna a helyreigazítás szüksége.” Majd hozzátette: Muhoray úrnak – azaz Dudás Gyulának – a történelmi társulat szépirodalmi osztállyal való kibővítésére tett indítványát gyermektegy ötletnek véli, annál is inkább, mert Zomborban néhány évvel korábban látványosan megbukott egy korábban oly üdvösnek vélt irodalmi egyesület, az 1894. június 10-én alakult *Tóth Kálmán Kör*. „Feloszlásának okát abban látom – írta Roediger Lajos –, [hogy] nem természetes talajon fejlődött ezen csemete, de elválva anyaföldétől, a kaszinótól, csak légyőkereivel gondolt boldogulhatni. [...] Muhoray úr kérem, megbocsásson nekünk – ezen zsenge csemete kertészeinek –, de mi féltjük gondos fáradozásaink gyümölcsét amaz idegen növénytől [tudniillik az irodalomtól – M. F.].⁷⁰ Majd idézte a társulat egyik nagyérdemű tagjának véleményét, miszerint Dudás Gyula tervének megvalósítása egyértelmű lenne a társulat „tönkretételével”.

Dudás Gyula azonban 1903 tavaszán újra előállt a Bács-Bodrogh megyei Történelmi Társulat irodalmi szakosztállyal történő kibővítésének javaslatával, amit Kozma László társulati elnök és Gozsdu Elek kir. ügyész, neves író, a Szabad Lyceum Egyesület programjának szervezője egyaránt ellenzett. Három évig tartó szervezés eredményeként 1906. június 24-én azután Vértesi Károly elnök vezetésével megalakult a Bács-Bodrog megyei Irodalmi Társaság.⁷¹ A Bács-Bodrog megyei Irodalmi Társaság tehát megalakulásával átvette azt a szerepet, amelyet a Történelmi Társulat opponálói köre az 1883 óta sikeresen működő társaságnak évtizedek óta követelt.

1908 tavaszán a Bács-Bodrogh megyei Történelmi Társulat díszközgyűlésen ünnepelte fennállásának és működésének 25 éves jubileumát. A *Bácska* beszámolója szerint az ünnep szerénységében méltó volt ahhoz a kultúrtevékenységhez, melyet a társulat egy negyedszázadon át feltűnést nem keltő, elvonult és zajtalan, de komoly és eredményes munkája során kifejtett.⁷² Zsoldos Benő *Vos jubilate! – A 25 éves*

⁷⁰ Roediger Lajos, *a Bács-Bodr. várm. tört. társ. titkára*: Válasz Muhoray úrnak a Bácskai múzeum-egyesület című cikkére. Zombor és Vidéke, 1900. február 25. 2–3.

⁷¹ Írók alakuló gyűlése. Óbecse és Vidéke, 1906. június 10. 3.

⁷² Történelmi Társulat díszközgyűlése. Bácska, 1908. június 2. 2–3.

Történelmi Társaságról című ünnepi méltatásában értékelte a társulat működését. Kiemelte: az elmúlt másfél évtized során a csekély érdeklődés, amely a munkájukat kísérte, hajszálnyit sem növekedett, megmaradt viszont az a biztos támogatói kör, amely a működéséhez az alapvető feltételeket biztosította. Mostohaanyja, a mélyen tisztelt közélet, és az „ügynevezett művelt közönség” csekély figyelmet fordított a működésére. Ám az bizonyos, hogy „a lefolyt huszonöt esztendő alatt ez a társaság úgyszólván teljesen csöndben, külső sikerekre nem számítva, sőt, azokat szinte kerülve, eredményesen végezte életműködését a közöny árnyékában.”⁷³

Igazi szárnyalásra a Történelmi Társulat az 1908. jubileumi esztendőt követő, 1918-ig terjedő évtizedben már nem volt képes. Káich Katalin szerint ebben a korban „számottevő eredmények, sikerek” már nem születtek. Tevékenységük lényege a forráskutatásról áthelyeződött az anyagrendezésre.⁷⁴ A Nagy Háború katalizmájában, 1918-ban, valamikor az összeomlás idején, a Bács-Bodrogh megyei Történelmi Társulat csendesen szűnt meg működni, s jószerével már hírlap sem létezett a Délvidéken, amely megemlékezett volna róla. Káich meglátása szerint a Történelmi Társulat tevékenységének ismeretében az utókor megállapíthatja, hogy az Iványi István és történésztársai által megfogalmazott „célkitűzéseket, feladatokat a Társulat köré csoportosult kisszámú működő tagság feltétel nélkül teljesítette [...]”⁷⁵ 1913 után megszűntek a társulat felolvasó ülései is, az Évkönyv tanúsága szerint utoljára 1918. május 12-én a rendes évi közgyűlésen Trencsény Károly Iványi István emlékének szentelte előadását.

Az Évkönyv

A Schmausz Endre elnök és Margalits Ede titkár által az 1883-as alakuló közgyűlésre összeállított, és a belügyminisztérium által elfogadott társulati alapszabályzat még nem tett utalást sem tudományos folyóirat, sem évkönyv megjelentetésére, bár annak lehetőségével mindenki számolt, aki komolyan vette a Történelmi Társulat programját és működését. Általánosan fogalmazva az alapszabályzat a közgyűlés hatáskörébe utalta a „tudományos közlések” lehetőségének megteremtését, és a

⁷³ *Zsoldos Benő*: Vos jubilate! – A 25 éves Történelmi Társaságról. Bácska, 1908. május 8. 1–2.

⁷⁴ *Káich Katalin*: Bács-Bodrogh megyei Történelmi Társulata (1883–1918). Forum Könyvkiadó és a Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete. Újvidék 1980. 34.

⁷⁵ Uo. 19.

benyújtott dolgozatok elbírálását. Káich Katalin a társulatról írt monográfiájával egyidőben elkészített *A Bács-Bodrog vármegyei Történelmi Társulat Évkönyveinek repertórium* (1885–1918) (1984) című munkájának előszavában egy 1884. november 11-i keltezésű, a zombori levéltárban őrzött Iványi István által megfogalmazott levelet tekintett az Évkönyvre vonatkozó, annak koncepcióját megrajzoló, első hiteles forrásnak. Iványi szerint az évkönyveknek tartalmazniuk kell irodalmi dolgozatokat, történelmi értekezéseket, a társulat ügyeivel kapcsolatos írásokat, az egyesület közgyűlési jegyzőkönyveit, az alapszabályokkal kapcsolatos kérdéseket, az elnökség névsorát, a tárca-rovatában pedig helyet kell, hogy kapjanak apróbb hírek, közlemények és könyvismertetések.⁷⁶

Dudás Gyula *A megyei történet érdekében* című, a *Bácska* 1884. március 4-i számában közölt nagy ívű, lelkes méltatásában úgy látta, a Bács-Bodrogh megyei történelmi társulat megszületése óta a Bácskában a tudomány többé már „nem kasz-tok tulajdona”, hiszen olyan megyei társulatról van szó, ahol a vármegye minden fia tehet valamit a közössége érdekében. A kérdés persze az, hogy a mozgalmat miként lehet fenntartani, s miként fokozni. Dudás Gyula véleménye szerint oda kell hatni, hogy: 1) az egyletnek ne 200, hanem legalább 1000 tagja legyen; 2) ha a megyei hírlapok az ügy iránt tanúsított rokonszenv kinyilvánításával olvasó közönségüket a lehető legszélesebb körben tájékoztatják a történelmi társulat tevékenységéről; 3) ha a társulat összejöveteleit a vármegye különböző városában fogja tartani, hogy ezzel a vidéki tagok legalább a hozzájuk közelebb eső gyűlések egyikén megjelen-hessenek; 4) ha a társulat nem évkönyvet ígér, hanem nyomban egy havonként vagy két havonként megjelenő folyóiratot jelentet meg. „Az évkönyvet nem tart-juk olyannak, mely a folyóirat helyét csak legkevésbé is pótolhatná” – nyilatkozta Dudás Gyula. Ha az érdeklődő közönség egy vagy két havonta a kezébe vehet egy füzetet, melyben a Történelmi Társulat életjelt ad magáról, történeti, népraj-zi, régészeti cikkeket közöl, jól működő kapcsolatai révén az országos történeti s régészeti mozgalmakról kimerítő jelentést ad, szóval ha a folyóirat mint „hű re-gestruma az egylet bel és kül életének és érdekeinek, úgy bizonyára az általa képv-i-selt érdekek fenntartója és terjesztője leend. Csak ez lesz képes előidézni, fenntar-tani s fokozni azon mozgalmat és érdekeltséget, melyre, ha valamelyik[nek], úgy

⁷⁶ Káich Katalin: *A Bács-Bodrog vármegyei Történelmi Társulat Évkönyveinek repertórium* (1885–1918). A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete. Újvidék 1984. 3.

a mi társadalmunknak szüksége van.”⁷⁷ Végül kompromisszumos megoldás született: az 1885. január 30-i választmányi ülésen elhatározták, hogy a Történelmi Társulat szakfolyóiratot ad ki „egynegyedévi füzetek” formájában *A Bács-Bodrog megyei Történelmi Társulat Évkönyve* címmel, melynek szerkesztője a társulat mindeki titkára lesz. A kiadvány éves terjedelmét összesen 12 ívre tervezték. Még ugyanabban az esztendőben, 1885-ben Margalits Ede társulati titkár szerkesztésében megjelent a *Bács-Bodrog megyei Történelmi Társulat Évkönyve*, amely az évnegyedes tudományos közlöny négy számából állt össze.⁷⁸

Ő azonban csak rövid ideig szerkeszthette a kiadványt, az Évkönyv 1886. évfolyamának összevont III. fülete – melyet már Iványi István szerkesztett – hírül adta, hogy a társulat titkárát, egyszersmind az Évkönyv szerkesztőjét, Margalits Edét kinevezték a zombori főgimnázium igazgatójának, ezért a Történelmi Társulatban betöltött tisztségéről lemondott, minek következtében a július 12-én tartott rendkívüli közgyűlés úgy intézkedett, hogy az Évkönyv szerkesztésére Iványi István alelnököt kérte fel. Donoszlovits Vilmosra pedig rábízta a titkári teendőket.⁷⁹ Margalits Ede azonban még szerkesztőként *Történelmi repertórium* címmel összeállította a megyei hírlapok 1880–1884 között megjelent történelmi és a történelemre vonatkozó közleményeinek jegyzékét, új rovatot nyitva ezzel az Évkönyvben.⁸⁰ Távozása után – a példáján felbuzdulva – a történelmi repertóriumok ügyét többen is felkarolták: Dudás Gyula M–y. [Muhoray] szignóval tette közzé *A Bácskaságra vonatkozó történelmi dolgozatok repertórium*a című munkáját (1887),⁸¹ Iványi István pedig 1890–1891 során négy folytatásban foglalta össze *Bács-Bodrog vármegye történelmének irodalmát*.⁸²

⁷⁷ Dudás Gyula: A megyei történet érdekében. Bácska, 1884. március 4. melléklet 2.

⁷⁸ BTTÉ 1. (1885) 1. sz. 76.

⁷⁹ Vegyes közlések. In: BBTTE 2. (1886) 3. füzet. 96.

⁸⁰ Margalits Ede: Történelmi repertórium. A megyei hírlapok történelmi és a történelemre vonatkozó közleményei 1880–1884. In: BBTTE 1. (1885) 1. sz. 73–76.

⁸¹ M–y. [Muhoray]: A Bácskaságra vonatkozó történelmi dolgozatok repertórium (1887). Első közlemény. In: BBTTE 3. (1887) 2. füzet. 67–68.

⁸² Iványi István: Bács-Bodrog vármegye történelmének irodalma [I.]. In: BBTTE 4. (1890) 1. füzet. 46–48. I. Általánosabb vagy nagyobb területre vonatkozó tört. és földrajzi munkák. II. Térképek és helységek jegyzéke.

Iványi István: Bács-Bodrog vármegye történelmének irodalma [II.]. In: BBTTE 4. (1890) 2. füzet. 90–96. I. Térképek és helységek jegyzéke; II. Térképek. III. Régi térképek. IV. Régészeti és ásatások. V. Egyes helyek története.

Iványi István: Bács-Bodrog vármegye történelmének irodalma [III.]. In: BBTTE 6. (1890) 3. füzet. 142–144. V. Helységek és helynevek.

Iványi István alelnökként az Évkönyv (1886) II. évfolyamának III–VI. füzetét szerkesztette, 1887 elején a III. évfolyam I. füzetének szerkesztését azonban a társulat titkára, Grosschmid Gábor vette át, aki egészen 1895-ben bekövetkezett haláláig példás ügyszeretettel gondozta a Bács-Bodrogh vármegyei Történelmi Társulat Évkönyvének nyolc évfolyamát.⁸³ Grosschmid titkári körületekintő magatartásáról sokat elárul egy részlet *Az 1888-ik évi titkári jelentésből*, melyben így számolt be az év sikereiről: „Az erkölcsi előny, mely a társulatot illeti, különösen abban [össz]pontosul, hogy a társulat nem csak a vidéki, de az ország központi társulataiban is mindenütt elismeréssel és szíves készséggel találkozik. Erre nézve bátor vagyok felhozni az országos történelmi és régészeti társulatot, valamint a bihari és a délmagyarországi ilyennemű társulatokat is, de különösen a magyar tudományos akadémiát, mert mindezen intézetekkel társulatunk, a kiadások, az évkönyvek kölcsönös kicserélése által, összeköttetésbe jött.” Az országos elismerés elsősorban a társulati titkár kapcsolatteremtő munkáját dicsérte. Ekkor választotta a Bács-Bodrogh megyei Történelmi Társulat tiszteletbeli tagjainak sorába Pesty Frigyes, Oltványi Pált és a bánsági Szentkláray Jenőt, kik „nemcsak köszönettel fogadták megtiszteltetésöket, de egész készséggel segédkezésöket is felajánlották”. A szellemi alkotás téren azonban nem dicsekedhettek ilyen szép eredménnyel, Grosschmid Gábor szóvá is tette, hogy a jelentést tevőn kívül mindössze három tag – Iványi István, Dudás Gyula és Thim József – nyújtott be figyelemre méltó tanulmányt. A működő tagok száma vésszesen apadt, Dudás Ödön halálával mindössze huszonháromra csökkent.⁸⁴

Grosschmid Gábor halálát követően Dudás Gyulát választották a Történelmi Társulat titkárává, s ilyen minőségében a (1895) XI. évfolyam I. füzetétől kezdve az ő feladata lett az Évkönyv szerkesztése is, melynek a történetírói ténykedése mellett 1898 végéig példásan eleget is tett. 1898 nyarán a közgyűlés Roediger Lajos választmányi tagot bízta meg a titkári teendőik végzésével, aki az alapszabály

Iványi István: Bács-Bodrogh vármegye történelmének irodalma [III.]. In: BBTTE 6. (1890) 4. füzet. 189–192. [V.] Helységek és helynevek. [VI.] Történelmi munkák és cikkek.

Iványi István: Bács-Bodrogh vármegye történelmének irodalma [IV.]. In: BBTTE 7. (1891) 2. füzet. 89–96. [VII.] Történelmi munkák és cikkek.

⁸³ Grosschmid Gábor 1813–1895. Bácska, 1895. november 19. 1–2. és *D. Gy.*: Grosschmid Gábor 1813–1895. In: BBTTE 9. (1895) 1. füzet. 112.

⁸⁴ *Grosschmid Gábor titkár.* *Az 1888-ik évi titkári jelentésből.* In: BBTTE 5. (1889) 1. és 2. füzet. 82. Nincs viszont nyoma annak, hogy a Társulat kapcsolatot épített volna az Újvidéken működő Szerb Matica tudományos köreivel.

rendelkezése értelmében átvette az Évkönyv szerkesztését is. Dudás Gyula azonban távozása előtt még összeállította *Bács-Bodrogh vármegyei Történelmi Társulat Évkönyve 1885–1896. közötti évfolyamainak repertóriumát*.⁸⁵

1901-ben rövid egy esztendeig Costa János, majd 1902–1918 között a Bács-Bodrogh megyei Történelmi Társulat, és vele együtt a kiadvány megszűnéséig Trencsény Károly szerkesztette az Évkönyvet, mely megjelenése során mindvégig – Iványi István és Dudás Gyula elképzeléseinek megfelelően – következetesen tudósított a vármegye neves történetíróinak ténykedéséről.⁸⁶

Múzeum és okmánytár

A Bács-Bodrog vármegyei történeti és régészeti múzeum létrehozásának szándéka a Történeti Társulat megalapításával egyidőben fogalmazódott meg, a véleménynyilvánítók közül sokan a régiségek gyűjteményének létrehozását fontosabbnak ítélték, mint magát a történeti kutatást. Az újverbázi Kármán József a társulat alakuló közgyűlésének napján, 1883. május 11-én a *Bácskában* közzétett *A Bács-Bodrogh megyei történelmi társulat alapszabályai ügyében* című fentebb már hivatkozott írásában a 28. §-t, mely szerint „a társulat vagyonát képezik még a részére gyűjtött és ajándékozott okmányok, könyvek, műtárgyak, régiségek stb., melyek a Zomborban alapított társulati múzeumban elhelyezendők”, ily módon lenne módosítandó: „régiségek, stb. melyek Zomborban egy társulati teremben ideiglenesen, későbbben egy bácskai történeti s régészeti terem név alatt előforduló budapesti múzeum teremben lennének elhelyezendők”. Kármán meggyőződése volt ugyanis, hogy Zomborban egy nagyobb, régészeti múzeumként szolgáló épület emelése soha nem lesz lehetőség, s ha mégis, a vármegye területén nem fognak olyan mennyiségű, megőrzésre érdemes tárgyi emléket összegyűjteni, amely múzeumi gyűjteménnyé állna össze. Ezért célszerűbbnek tartja, ha midőn egy teremre való „érdekes tárgy” összegyűlik, azt a vármegye a budapesti múzeumnak ajándékozza, amely múzeumi terem aztán a Bács-Bodrogh megyei történelmi s régészeti terem

⁸⁵ Repertorium a Bács-Bodrogh vármegyei Történelmi Társulat évkönyvének 1885–1896. évfolyamaihoz. Összeállította a titkár [Dudás Gyula, dr.]. In: BBTTE 13. (1897) 1. füzet. 3–24.

⁸⁶ Az Évkönyv 33 évfolyama során megjelent füzetekinek száma: 1885. 1–4 füzet; 1886. 1–6 füzet; 1887–1914. 1–4 füzet; 1915. 1 füzet; 1916-ban nem jelent meg; és 1917–1918. 1 füzet.; *Káich Katalin*: A Bács-Bodrog vármegyei i. m. 5.

felírást viselné. Sokkal több látogatóval kecsegtet a budapesti múzeum, mint egy Zomborban létesítendő bácskai intézmény, amely a bácskai polgárok nagy részének ismeretlen maradna.⁸⁷ A felvetésre – ugyancsak a *Bácska* lapjain – maga Iványi István reagált, aki válaszában rámutatott: az, hogy a régiségeinket eddig a budapesti Nemzeti Múzeumba vittük, az jobb híján azért történhetett, mert egész vidékünkön nem volt a megőrzésükre alkalmas hely. Most azonban, miután a vármegyei alispán, a Bács-Bodrogh megyei Történelmi Társulat elnöke a gyűjtemények számára ideiglenesen ugyan, de alkalmas helységet biztosított, és amellett a régiségeknek immár gondnoka is van, kár volna ezentúl is máshová küldeni a bács-megyei leleteket, „annál is inkább, mert ezek alig gazdagíthatnák meg a budapesti múzeumot valamely új és ott ismeretlen speciessel. Ez tehát semmit sem nyerne velük, és nem is veszít; annál többet nyerünk mi, ha együtt tartjuk vármegyénk tisztos régiségeit, és egy helyen tehetjük tanulmány tárgyává.” Iványi kijelentette: a múzeumunk számára tehát a gyűjtést halogatás nélkül, azonnal meg kell kezdeni. Sürgette továbbá, hogy a választmány kérje fel a vármegye területén működő nyomdákat és lapszerkesztőségeket, hogy ezentúl az általuk kiadott röpiratoknak, könyveknek és újságoknak egy-egy példányát a Történelmi Társulat könyvtárába beküldeni szíveskedjenek. Hasonlóan kérje fel a vármegye az írókat is, hogy műveikből egy-egy példányt juttassanak el a társulat címére. Gyűjtsön tehát a múzeum bármily nyomtatványt és könyvet, „mely némi világot vetít vármegyénkire”, ide értve még a színlapokat és halotti jelentéseket, előbbieket a vármegye színügyét, az utóbbiak a családok elágazását mutatják. Figyelmeztetett: „Ne vessünk meg semmit, idővel sok csekélységnek látszott dolog is hasznos adat lehet a történetíró előtt” [a kiemelés tőlem – M. F.].⁸⁸ Ekkor bocsájthatta ki a választmány a *Kérelem* című köriratot, melynek eredményeként – az 1884. február 22-én kelt titkári beszámoló szerint – a *Baja*, a *Bajai Közlöny*, a *Bácska*, a *Szabadság*, a *Telecska*, a *Zentai Híradó* és a *Zombor és Vidéke* című lapok a társulat címére pontosan érkeznek, ellenben a *Bajai Figyelő*, a *Bácskai Ellenőr*, a *Bács-Bodrogher Presse*, a *Zentai Ellenőr* és az *Újvidék* című lapok a kérelemre nem reagáltak.⁸⁹

⁸⁷ Kármán József: A Bács-Bodrogh megyei történelmi társulat alapszabályai ügyében. Bácska, 1883. május 11. 2.

⁸⁸ Iványi István: Tájékoztató a vm. tört. társ. tagjaihoz és azokhoz, akik még tagokká lenni óhajtanak II. Bácska, 1883. június 5. 2.

⁸⁹ Margalits Ede, dr. titkár: III-ik titkári jelentés. Bácska, 1884. február 29. 3.

Amíg feladata volt a Bács-Bodrogh megyei Történelmi Társulat titkári teendőinek az ellátása, Margalits Ede fáradhatatlanul küldte felszólításait és körleveleit a megyei hírlapok szerkesztőségein túl a községi lelkészekhez, jegyzőkhöz és tanítókhoz, mindazokhoz, akiktől a bácskai múzeum ügyének felkarolását és pártfogását remélte. Egyik 1884. augusztus 26-án kelt levelében így szólította meg a megye arra érdemesült honfiúit: „A megyében a hazát szeretni, e mondatban van kifejezve korszerű haladásunk titka. [...] Korunk jelszava: tenni! Tegyen meg mindenki [minden] tőle telhetőt, azon szűkebb körben, melyben hazafisága tetteiben érvényesülhet; működjék közre mindenki minden tőle telhető módon szülőhelye, anyamegyéje felvirágoztatásának érdekében; mutassa meg mindenki tetteivel, áldozatkészségével, hogy megyéjében a hazáját szereti, úgy közvetlenül tökéletesülni fog azon mozaik kő, melyet helyi patriotizmusnak neveznek, úgy közvetve tökéletesülni fog maga azon nagy mozaik festmény is, melyben hazánk közállapotai élénk színekkel rajzolódnak.” Kifejtette: Magyarország hatalmasat fejlődött az elmúlt három évtized során, határozottan megerősödtek a vármegyék, amelyek igyekeznek magukat a kultúra, az oktatás és a közművelődés terén is megmutatni. Társulatok, egyesületek és szövetkezők alakulnak, hogy a haladás, a felemelkedés, a szellemi gyarapodás mozgatói, szorgalmazói legyenek. Azzal hogy a vármegyék gyarapodnak, a hazának értéke is folyton nagyobbodik. Örvendetes újdonság, hogy a közelmúltban Bács-Bodrogh megyei Történelmi Társulat, mely a saját gyűjteménye létrehozásán fáradozik. Margalits Ede arról is tájékoztatta a megszólítottakat, hogy olyan megyei múzeum támogatását kéri, amelynek a tervek szerint a következő osztályai lesznek: I. Pénz és éremgyűjtemény. [...] II. Régiség gyűjtemény. [...] III. Okirat, pecsét, címergyűjtemény. [...] IV. A megyei történelemre vonatkozó nyomtatott vagy kéziratban lévő könyvek, monográfiák, tanulmányok, térképek. V. Bármely könyv, hírlap, röpirat vagy egyéb nyomtatvány, mely e megye területén jelent meg, vagy „megyénk valamely szülötte által bárhol másutt lett kiadva”.⁹⁰ Másutt, *A megyei múzeum érdekében* című hírlapi közleményében arra emlékeztette a megye közönségét: a történelmi régiségek megőrzésére vonatkozó 1881. évi XXXIX. törvény szándékainak megfelelően járnak el, ha a megye területén talált vagy található bárminemű régiséget megőrzésre a megyei múzeumnak juttatják el. Ha ugyanis a régi beidegződések alapján a régiségeket valamelyik tanintézeteknek adják, azok ott „újból eltemettetnek”, a nagy közönség

⁹⁰ Margalits Ede dr.: Titkári jelentések IV. In: BBTÉ 1. (1885) 1. sz. 62–63.

számára hozzáférhetetlenek maradnak. Márpedig a cél az, hogy a múzeumi gyűjtemény is hozzájáruljon a vármegyei öntudat építéséhez. Érezze hát mindenki, milyen gazdag történelme van Bács-Bodrogh vármegyének, és növelje hazafíúi önrzetét.⁹¹ Erről az 1884. augusztusi, újvidéki közgyűlésről készült beszámolójában ha lehet, még lelkesebben nyilatkozott: a megyei múzeum gyűjteményének gyarapítása érdekében el kell érni, hogy a megyében felszínre került, vagy kerülő régiségek máshová ne vándoroljanak, mint éppen oda, ahol leginkább a helyükön vannak: a megyei múzeumba. „Akárhová küldjük azokat, kimennek a megyei közönség birtokjagából; ha a megyei múzeumnak adjuk, a megyei közönség birtokában marad, mert a megyei történelmi társulat és múzeuma egyaránt a megyei közönségé, érték alakult az, és ők alakítják, képezik azt. Virágoztassuk fel egyesült erővel megyénk egyetlen szellemi központját, a megyei történelmi társulatot, és annak múzeumát.”⁹² S hogy lelkesítse a közvéleményt, Margalits Ede – az adományozó nevének említésével – rendszeresen beszámolt a múzeum gyarapodásáról.⁹³

Margalits Ede utóda, Grosschmid Gábor 1888-ban kelt titkári jelentésében végre beszámolhatott arról, hogy a vármegye révén a Történelmi Társulat gyűjteménye elhelyezésére biztos és alkalmas helyiséghez jutott, s ezzel végre lehetővé vált a begyűlt tárgyak rendszerezése, és a közönség számára történő bemutatása.⁹⁴ Egy évvel később, 1889-ben pedig már arról is beszámolhatott, hogy a helyiséget kellő módon bebútorozták, felszerelték, ily módon végre „a társulat gyűjteményei szinte kellőleg elhelyeztettek”.⁹⁵ Mindezek ellenére több évnek kellett eltelnie ahhoz, hogy a *Bácska* 1904. április 12-i számában végre terjedelmes cikkben számolhasson be a megyei múzeum megnyitásáról.⁹⁶

⁹¹ *Margalits Ede, dr.*: A megyei museum érdekében; *Bácska*, 1884. június 20. 1–2.; U.a. A megyei múzeum érdekében. In: Három év után – Beszélyek és hírlapi cikkek. Közli Margalits Ede bölcsész-tudor, tanár, a Koronás arany érdemkereszt tulajdonosa. Bittermann Nándor Könyv- és Könyomdája. Zombor 1884. 62.

⁹² *Margalits Ede, dr.*: A történelmi társulat Újvidéken. *Bácska*, 1884. szeptember 5. 1.

⁹³ *Margalits Ede, dr. a tört. társulat titkára*: Adományok a Bács-Bodrogh megyei történelmi társulat museuma számára I–III. *Bácska*, 1884. június 20. 2., június 24. 2., június 27. 2. és *Margalits Ede, dr. titkár*: Adományok a bácsmegyei történelmi társulat museuma számára I–V. *Bácska*, 1884. július 1. 2–3., július 8. melléklet 1., július 11. 3., július 25. melléklet 1., augusztus 1. 2., augusztus 5. 2.

⁹⁴ *Grosschmid Gábor*: A társulat gyűjteményei; In: BBTÉ 4. (1888) 125.

⁹⁵ Jegyzőkönyv, felvétel 1889-ik évi március 24-ik napján Zomborban. In: BBTÉ 5. (1889) 1. és 2. füzet. 80.

⁹⁶ A Bács-Bodrogh vármegyei Történelmi Társulat közgyűlése [Kozma László elnöki beszéde a múzeum megnyitása alkalmából, Trencsény Károly titkári jelentése]. *Bácska*, 1904. április 12. 5–6.

Grosschmid Gábor 1891. évi titkári jelentésében végre a Bács-Bodrogh megyei Történelmi Társulat levéltárának rendezéséről is hírt adhatott. A vármegye alispánja, egyben a társulat érdemes elnöke, Schmausz Endre még 1889-ben kezdeményezte, a vármegye törvényhatósági bizottsága pedig ugyanazon év június 28-án a 450. számú határozatával elrendelte a régi, a szabadságharc idején a szerb lázadók által szétdőlt megyei levéltár rendezését. Ennek nyomán előbb Iványi István, később Dudás Gyula látott hozzá a halomban őrzött iratok rendezéséhez. Munkájuk nem várt eredményhez vezetett, a vármegye múltjára nézve rengeteg fontos okirat került elő.⁹⁷ A Történelmi Társulat megalakulását követő két évtized során, ha lassan is, ha lépésről lépésre is, de kiépültek annak intézményi keretei.

A *Bácska* 1906. november 6-i száma *A megyei múzeum köréből* című, aláírás nélküli újságcikke a Bács-Bodrog megyei Történelmi Társulat nevében néprajzi tárgyak gyűjtésében való részvételre szólította fel a művelt nagyközönséget. Ezzel jelezte, hogy a múzeum a népelet minden apró részletére kiterjedő gyűjtést indított, melynek célja, hogy a nép környezetéből eredő, bármily csekélynek látszó tárgy megtalálja helyét a társulat gyűjteményében. „Összegyűjtendő minden – olvasható a felhívásban –, amit népünk akár a szükségtől indítatva, akár pedig a saját gyönyörűségére készített.” A néprajzi gyűjtés szorgalmazói a gazdálkodás, a pásztorkodás, az állattenyésztés, a halászat és a vadászat gyűjtő-területét jelölték meg, mint gazdag forráslehetőséget. A múzeum néprajzi gyűjteménye mutatójának elkészítésével Gubitz Kálmán monostorszei iskolaigazgatót bízták meg.⁹⁸

Gubitz Kálmán neve vidéki tagként először 1904-ben bukkan fel a Történelmi Társulat választmányi tagjainak sorában, 1907. március 10-én azután a közgyűlés kinevezte őt múzeumőrnek, s tisztségét egészen 1916. július 16-án bekövetkezett haláláig ellátta. Tekintettel a háborús körülményekre, utódjául nem választottak senkit. 1907 nyarán azonban már – Trencsény Károly társulati titkár és Krump Vilmos „műkedvelő fényképész” részvételével – őt bízták meg a megyebeli sokac nép életének tanulmányozásával, néprajzi értékeinek összegyűjtésével. Azon a nyáron, az első kiszállás során a bizottság a közép-bácskai Monostorszeg, Béreg és Hercegszántó községek népeletét tanulmányozta. Béregen azután a tudósok csoportjához csatlakozott Bellosics Bálint, a bajai tanítóképző intézet tanára, a Történelmi Társulat, s

⁹⁷ *Grosschmid Gábor titkár: Bács-Bodrogh vármegye történelmi társulatának titkári jelentése 1891-ik évről.* In: BBTTE 8. (1892) 2. füzet. 91.

⁹⁸ A megyei múzeum köréből. Bácska, 1906. november 6. 4.

az országos Néprajzi Társaság neves tagja is. A néprajzi gyűjtés során a Bács-Bodrog megyei Történelmi Társulat múzeumába került a sokac nép közszükségleti eszközeinek, néprajzi tárgyaknak számos darabja, lakásberendezése, ruházati kelléke, földművelő eszközei közül a legjellemzőbbek, melyeknek a múzeumi rendszerezésén és elhelyezésén túl tudományos feldolgozását is ígérték.⁹⁹ Ezt követően a néprajzi kutatók társasága a dél-bácskai sokac községeket – Bácsot, Palonát, Bogyánt, Vajszkát és Szondot – járta be, de meghívták őket a vajszkai, illetőleg berovai halásztelep tanulmányozására is, melynek során az őszi nagy halászat idején, a sokac nép halászó életmódját, szokásait, eszközeit a maga ősi mivoltában láthatták a kutatók.¹⁰⁰ 1908 tavaszán Gubicza Kálmán múzeumőr a húsvéti piros tojások gyűjtésére buzdította a vármegye közönségét.¹⁰¹ 1913-ban ugyanő meghirdette Bács-Bodrog vármegyei ipartörténeti emlékek összegyűjtését is.¹⁰² 1908-ban Trencsény Károllyal közösen összeállították *A Bács-Bodrog vármegye Történelmi Társulat múzeumának képes kalauza* című kiadványt, melyben nem kevesebb, mint tíz szekrény kiállított régészeti anyagának – köztük a monostorszegei, a gombosi, a bácskertesí és a kishegyesi ásatások során feltárt leleteknek – a részletes bemutatására vállalkoztak.¹⁰³ Nem meglepő tehát, hogy a múzeumok és könyvtárak országos felügyelő bizottságának tagja, a kir. magyar tudományegyetem könyvtár-igazgatója, Ferenczi Zoltán 1914. májusi zombori látogatása során élményeit és benyomásait összegezve, „kedvezően nyilatkozott” a *Bács-Bodrog megyei Történelmi Társulat* régészeti és néprajzi gyűjteményéről is.¹⁰⁴ Ezért tűnik meglepőnek, hogy a múzeum az érdeklődő közönség számára csak vasárnap délután néhány órára nyílt meg.¹⁰⁵

⁹⁹ Néprajzi tanulmányút. Bácska, 1907. július 16. 2.

¹⁰⁰ Néprajzi tanulmányút. Bácska, 1907. augusztus 2. 4.

¹⁰¹ Húsvéti piros tojások gyűjtése [a Bács-Bodrog vármegyei Történelmi Társulat múzeum-örének felhívása]. Bácska, 1908. április 14. 4.

¹⁰² *Gubitz Kálmán*: Az iparosok, ipartestületek és az ipariskolai tanulók figyelmébe. Bácska, 1913. július 11. 2–3.

¹⁰³ *Gubicza Kálmán múzeumőr és Trencsény Károly titkár*: A Bács-Bodrog vármegye Történelmi Társulat múzeumának képes kalauza. Bittermann Nándor és fia könyv- és könyomdájából. H. n. [Zombor] 1908. 78. [2]

¹⁰⁴ Ferenczi Zoltán író Zomborban. Bácska, 1914. május 1. 2.

¹⁰⁵ Múzeumnyitás. A Bács-Bodrog vármegyei Történelmi Társulat múzeumának néprajzi tára folyó hó 12-én (vasárnap) délután 2–4-ig díjtalanul megtekinthető. Bácska, 1913. január 10. 3.; Múzeumnyitás. A Bács-Bodrog vármegyei Történelmi Társulat múzeumának régiségtára június hó 1-én (vasárnap) délután 3–5-ig díjtalanul megtekinthető. Bácska, 1913. május 30. 3.; Múzeumnyitás. A Bács-Bodrog vármegyei Történelmi Társulat múzeumának régiségtára folyó hó 1-én (vasárnap) délután 2–4-ig díjtalanul megtekinthető. Bácska, 1914. január 30. 3. és május 15. 3.

A megyei monográfia

A kiegyezést követő évek a magyar történetírásban a városi és vármegyei monográfiák kora volt, a polgár – egyszerre érezve a fölszabadult cselekvés biztosította nemzet- és közösségépítés lehetőségét, és a közelgő ezeréves ünnep ígését – a történeti munkák legkülönbözőbb változataiban igyekezett összefoglalni és bemutatni mindazokat az eseményeket és történeteket, melyekkel mérni és értékelni lehetett szülőföldjének a nemzet sorsában és életében betöltött szerepét. A történeti munkákban a kor közönsége önmaga legitimitását kereste, és vélte megelégni. S mert azokban az évtizedekben szinte nemzeti jelentőséget nyert minden egyes történetírói megnyilatkozás, a kimagasló monográfiák mellett olykor születtek kétes értékű, elnagyolt munkák is. Balássy Ferencz *Heves vármegye története* (1897) című könyvéről a *Századok*-ban megjelent bírálatában a cikk névtelen szerzője elmondta: minden ilyen könyv azért születik, hogy a történettudománynak és a nagyközönségnek a hasznára legyen. Balássy könyve azonban keserű csalódást okozott a szakmának és az olvasónak egyaránt. Mindenképpen a javára vált volna a monográfiának, ha megjelenése előtt a vármegye kikérte volna a Magyar Történelmi Társulat véleményét. „Át kellett volna az alapjától gyúrni, hogy a tudomány mai követelményeinek megfeleljen. [...] Balássy munkájának egyik lényeges baja: az ódság.”¹⁰⁶ A kevésbé sikeres munkák persze kihullottak az idő rostáján, hibáikkal és fogyatékságaikkal azonban tanulsággal szolgáltak az utókor számára.

Megfontolt előrelátással Márki Sándor már 1869-ben, amikor az történetírás művelői és az olvasóközönség még ritkán találkozott olyan önálló kötetekkel, mely egy-egy vármegye vagy város történelmét tartalmazta volna, figyelmeztetett azon különös odafigyelés és körültekintő forráskutatás szükségére, amely nélkül az adott megye monográfiájának megírása nem képzelhető el. Figyelmeztetését azokhoz a vidéki lapokhoz intézte, amelyeknek látniuk kellett, hogy a történelem egyre nagyobb szerepet játszik a művelt világ társadalmi életében, célszerű lenne tehát, ha lehetővé tennék, hogy „azon megye – melynek érdekeit képviselik – történelmének megírására” méltó teret kapjon a hasábjaiakon. Ugyanakkor hangsúlyozta: a vállalás csak akkor szolgálja a közösség javát, ha igazán színvonalas munkákat jelentetnek meg.¹⁰⁷

¹⁰⁶ I. J.: Heves vármegye története. Írta Balássy Ferencz a m. tud. akadémia lev. tagja. Eger, az érseki lyceum könyvnyomdája, 1897. XI + 331. *Századok* 31. (1897) 335–336.

¹⁰⁷ Márki Sándor: A vármegyei monographiák megírása érdekében. *Századok* 3. (1869) 681–682.

Márki Sándor óvatos fenntartását igazolta, hogy három évvel később, 1872-ben a Magyar Történelmi Társaság választmányi ülésén is fölmerült a monográfiák kapcsán a gondolat, hogy „vajmi üdvös volna, ha bizonyos egyöntetű módszer állapítatnék meg, a mely szerint aztán a monográfiák írói műveik egybeállítását, szerkezetét, belső felosztását, előadási rendét és formáját illetőleg eljárhatnának.” 1871. június 1-jei ülésén a bizottság azután Fraknói Vilmost és Pesty Frigyeszt bízta meg a monográfia-tervezet elkészítésével.¹⁰⁸

Pesty Frigyes és Frankl [Fraknói] Vilmos a *Századokban* tette közzé *A vármegyék történeti monographiájának tervrajza* című javaslatát. Tíz pontba foglalt tervezetüket a Magyar Történelmi Társulat is elfogadta, a magáénak tekintette, és helytörténetíróink figyelmébe ajánlotta.¹⁰⁹ A városi és vármegyei monográfiák megírásának szempontjait és irányelveit összefoglaló javaslat azonban nem járhatott különösebb sikerrel, hiszen 1894-ben Tagányi Károly komoly bírálatban részesítette Pesty Frigyes és Frankl [Fraknói] Vilmos több mint két évtizeddel korábban elfogadott zsinórmértékét, kiemelve: a tervezetre nézve eléggé jellemző, hogy azt, a keletkezése óta eltelt több mint húsz éven át „egyetlen egy monographia-író, de maga a tervezet szerzője: Pesty Frigyes sem tudta megvalósítani az ő többrendbeli monographiáiban. De ezen nincs is mit csodálkoznunk. E szabályzat oly elviselhetetlen terheket ró a monographusra, amelyek ma, a munkafelosztás korában, még inkább tűrhetetlenek.”¹¹⁰ Tagányi nyolc pontba gyűjtve sorolta kifogásait, majd mellékelte *Az új monographia tervezet* című saját munkáját. Hogy az új szempontokkal sem sikerült megkönnyíteni a történetírók munkáját, mi sem bizonyítja jobban, mint az ismeretlen D. L. Zsilinszky Mihály *Csanád vármegye története* című monográfiája első kötetéről írt ismertetőjének bevezető sorai. Az ugyancsak a *Századokban* közölt méltatás szerint könyvtárnyi azon monográfiák száma, melyek a történetírók számára felkínált tervrajz megjelenése óta írtak, de közöttük alig található néhány, melyek akárcsak kis mértékben is tartották volna magukat az abban szereplő szempontokhoz. „És ez helyesen is van így – olvasható a könyvismertető bevezetőjében. – Alig képzelhetünk unalmasabb dolgot, mint egy rakás monographiát, egy chablon szerint, egyenlő felosztással, egyforma tárgyalási módszerrel. Sőt, azt hisszük, hogy a Történelmi Társulatnak sem az lehetett e tervrajzzal a célja, hogy

¹⁰⁸ Lukinich Imre, dr.: A Magyar Történelmi Társulat története 1867–1917. Bp. 1918. 30.

¹⁰⁹ Pesty Frigyes – Dr. Frankl [Fraknói] Vilmos: A vármegyék történeti monographiájának tervrajza. Századok 6. (1872) 412–416.

¹¹⁰ Tagányi Károly: Vélemény a megyei monographiák tervrajza ügyében. Századok 28. (1894) 364.

azt azután a monographusokra erőszakolja, s az író gondolkodását békóba verje, talán csupán azon szempontokra kívánta figyelmöket felhívni, melyek egy monographiából sem mellőzhetők.”¹¹¹ D. L. meglepéssel állapította meg: Zsilinszky Mihály *Csanád vármegye története* című könyvében mindvégig a saját történetírói szempontjait érvényesítette, ezért oly megalapozott és körültekintő a munkája, friss, egyéni és felettebb felszabadult az előadása, amiért is Zsilinszky monográfiáját „leendő monographusainknak követendő példányképül” ajánlja.

Nem emelkedtek tehát kánon-teremtő szintre a monográfiaírás többször megfogalmazott elvi szempontjai, amikor a Bács-Bodrog megyei Történelmi Társulat megalakulását követően a téma Zomborban is napirendre került. Margalits Ede, a társulat tikára *Bács megye monographiája* című írásában felhívta a figyelmet arra, miszerint a legújabb időben számos megye és város törvényhatóságilag intézkedett saját történelmének „egyedirati, monographiai megírásáról”, elsősorban azzal a nem titkolt szándékkal, hogy a vármegye múltját feltáró és bemutató munka az évezredes nemzeti jubileum idejére elkészüljön. Bács megye sem maradhat e tekintetben a háttérben. Egy évvel korábban elkötelezett történetíróink azért alakítottak megyei történelmi társulatot, hogy az a tudósok fórumaként magára vállalja a történeti kutatások megszervezését, és a monográfia megírását. Most végre elérkezett a cselekvés ideje, hiszen általánosságban ismerjük ugyan hazánk történelmét, de „a részletek történelmét még homály fedi: és mégis csakis a részletek helyes és kimerítő ismertetése emelhet fel az általános helyes felfogására. Egy-egy város, egy-egy megye történelmi monographiája megannyi csiszolt kövecs, mely a nemzet történelmi mozaik képeének szükséges alkatrésze” – fogalmazott a tőle megszokott lelkesedéssel Margalits Ede.¹¹² Hozzátette: elengedhetetlen, hogy a hatalmas munkához a megyei törvényhatóság idejében megteremtse az anyagi alapokat is.

Hozzászólásában Thim József azt javasolta, hogy a monográfia megírásának előkészületei során a Történelmi Társulat tagolja a megye történelmét összefüggő egészet képező korszakokra, s ajánlja fel tagjainak egy-egy fejezet megírását. „A tagok bizonyára oly korszakok megírását vállalják el, amelyekkel már eleve foglalkoztak; ennek pedig az az előnye lesz, hogy a munka minden egyes része, bő szaktudomány eredménye, ami, ha egyes ember írja meg a történeti munkát, tekintve

¹¹¹ D. L.: Csanád vármegye története. Írta Dr. Zsilinszky Mihály, I. rész. Bp. 1887. Századok 31. (1897) 519.

¹¹² Margalits Ede, dr.: Bács megye monographiája. Bácska, 1884. december 23. 1.; Uő: Bács megye monographiája [Titkári jelentés]. In: BBTÉ 1. (1885) 3. és 4. füzet. 67–68.

a tárgy óriási anyagát, nem érhető el. Ily eljárással Bács megye monografiája az első helyet fogja elfoglalni az összes idevágó magyar munkák között” – fejtette ki véleményét Thim József.¹¹³ Pozsonyi Béla – továbbgondolva a leírtakat – hozzá-
szólásában emlékeztetett arra a felhívásra, melyet a Magyar Történelmi Társaság a legutóbbi közgyűlésén az érdekeltekhez intézett, hogy „ezeréves ittlétünk ország-
gos ünnepélyére minden megye készíttetné el monografiáját”. Hangsúlyos feladata hát a megye Történelmi Társulatának a tudományos igényű monográfia megírása. Pozsonyi a forrásokra alapozott történelem-értelmezés jelentőségére utalva kiemel-
te: a monográfiának, ha hű akar lenni a vármegyei valósághoz, a történelmi vonat-
kozások mellett az etnográfiai tényeket is figyelembe kell vennie.¹¹⁴ Iványi István 1885. szeptember 12-én Szabadkán kelt *Véleményes jelentés Bács-Bodrogh vármegye monographiájának megírásáról* című, a Történelmi Társulathoz intézett levelében egyebek mellett szükségesnek vélte egy kimerítő okiratgyűjtemény elkészítését is, amely a továbbiakban a vármegye monográfiájával foglalkozók számára közös for-
rásul szolgálna, lényegesen leegyszerűsítve ezzel a forráskutatásra fordítandó mun-
kát. Iványi ezt tekinti a „vállalat legterheesebb és legköltségesebb, egyszersmind elkerülhetetlen” részének, ezért egy külön füzet megjelentetésére tett javaslatot.¹¹⁵

Iványi István az 1885. szeptember 26-án Szabadkán tartott társulati közgyűlé-
sen felolvasott jelentése után az 1886. február 2-án tartott közgyűlésen ismét napi-
rendre tűzte a monográfia kérdését, s Czirfusz Ferenc, Steltzer Frigyes és a maga sze-
mélyében egy konkrét részletes tervezet elkészítésére hármas bizottság kinevezését
javasolta. Steltzer Frigyes azonban a monográfia elkészítéséről merőben más néze-
teket vallott, ezért a bizottság egyszer sem ülésezett. Hogy történjen mégis bizonyos
előrelépés, Iványi maga készített egy tervezetet, amelyet a *Bácska* 1886. március 19-i
számában közzé is tett. Terve rövid és célratörő volt. A készülő monográfia szerke-
zete: I. szakasz: Földrajzi és természeti viszonyok; II. szakasz: Történelmi viszonyok
(levéltári adatok alapján); III. szakasz: Hatósági intézmények; Függelék-ként pedig
számba kell venni a két vármegye földbirtokos családjait a legrégebb időktől 1848-ig;
a végén szerepelne a kimerítő okmánytár.¹¹⁶ Kísérő soraiban hozzátette: ne tekint-
se senki e tervet sem tökéletesnek, sem véglegesnek, a vármegye monográfiájának

¹¹³ Thim József: Bács megye monografiájáról. Bácska, 1884. december 30. melléklet 2.

¹¹⁴ Pozsonyi Béla: Utasítás a községek monografiájának megírásához. Bácska, 1885. január 27. 1–2.

¹¹⁵ Iványi István: Véleményes jelentés Bács-Bodrogh vármegye monographiájának megírásáról. In: BBTTE 1. (1885) 3. és 4. füzet. 69–72.

¹¹⁶ Iványi István: A vármegye monografiájának ügye. In: BBTTE 2. (1886) 4. füzet. 121–122.

megírása során bizonyára egyéb szempontok is fölmerülnek, melyek módosítani fogják az általa javasolt elképzeléseket. Iványi Istvánnal egyidőben Czirfusz Ferenc is átadta a Bács-Bodrogh megyei Történelmi Társulat választmányának a maga monográfia-tervezetét. Ő már XVI fejezetre tagolta a könyv tartalmát, s azok sorában olyan részletekre is kitért, mint pl. a VI. fejezet: A megye lakossága, a települési viszonyok; a VII. fejezet: Vallás és egyházak; a VIII. fejezet: Nép- és egyéb iskolái, tudományos intézetei (tanügy); a IX. fejezet: Jótékony intézetek; [...] a XI. fejezet: Egészségügy, fürdők, kórházak; [...] a XIII. fejezet: Ipar, méhészet, selyemtenyészés, forgalom és kereskedelem kérdésével foglalkozna. A legvégén „a megye leírására, illetve történetére vonatkozó eddig megjelent munkák és értekezések elősorolása”, vagyis a vármegye bibliográfiája zárná a kötetet.¹¹⁷

Ezt követően azonban évekre lekerült a napirendről a monográfia kérdése. 1890 tavaszán a Történelmi Társulat választmánya újabb lépéseket tett az ügy érdekében, amennyiben Iványi István, Grosschmid Gábor és Dudás Gyula személyében új monográfia-bizottságot nevezett ki. A három kiváló történész hamarosan közzé is tette a közösen lefektetett új tervezetét, miszerint: „1-ör. A monográfia a vármegyének nemcsak történeti múltját, de főleg jelenét karolja fel, hogy az minden időre hű képe legyen a mostani kornak, de egyszersmind maradandó emléke a múlt időknek; 2-ör. Hogy annak megírása ne egyszerre, de szakaszonként több szakértő íróra bízassék, kívánatos azonban, hogy az írók, amennyire lehetséges, vármegyebeliek legyenek, első sorban a társulat tagjai, akik több éven át már foglalkoznak megyénk múltjával és jelenével; 3-ör. A fejezetek száma és tartalmának meghatározása a szerkesztő választmányának feladata, és a szerkesztés alatt is változtatható, mert a fő feladat a korhoz, valamint a vármegyéhez méltó művet létesíteni.”¹¹⁸ Ezzel új lendületet vett a vármegyei monográfia elkészítésének az ügye. Az 1891. október 6-án tartott közgyűlésen Schmausz Endre vármegyei alispán, Karácson Gyula főjegyző, Mihályi János árvaszéki elnök, Czirfusz Ferenc kir. tanácsos, tanfelügyelő, Molnár István Lajos tanár, Boromisza Tibor dr. kanonok és Szabó Péter evangélikus esperes személyében héttagú monográfia-bizottság alakult, és elkészült a költségvetés tervezete is, mely szerint az összes költségek 100 példányban 70 ívre terjedő kiadása 10 000 forintra rúgnának.

¹¹⁷ [Czirfusz Ferenc külön tervet adott át]. In: BBTTE 2. (1886) 4. füzet. 125–126.

¹¹⁸ *Iványi István alelnök – Grosschmid Gábor titkár – Dr. Dudás Gyula társ. r. tag: Vármegyei monográfia ügyében. A kiküldött alválasztmányának jelentése, a társulat választmányához a millennium ünneplésére megírandó vármegyei monográfia ügyében.* In: BBTTE 6. (1890) 2. füzet. 80–82.

Ugyanakkor a vármegyei közgyűlés 142 szavazattal egyhangúlag megszavazta, hogy a monográfia költségeinek fedezésére 1/3 százaléknyi pótdót vetnek ki,¹¹⁹ amit a belügyminisztérium is jóváhagyott.¹²⁰

1892 tavaszától azután felgyorsultak az események: a jelentősebb lapok közölték a hírt, miszerint Bács-Bodrogh vármegye monográfia-bizottsága nyílt pályázatot hirdet a vármegye múltjának és jelenének megírására. A pályázók, akik akár kisebb részletekre is vállalkozhatnak, kötelesek tervezett munkájukról július 1-ig részletesen tájékoztató tervezetet bemutatni a monográfia-bizottságnak, melynek elnöke Schmausz Endre alispán.¹²¹ Néhány nappal később megjelent a hírlapokban maga a pályázati felhívás is.¹²² A város történetírójára oly büszke *Újvidék* azonnal közölte a hírt: „B.-Bodrogh vármegye monográfiájának egyháztörténeti részét főt. Érduhelyi Menyhért, lapunk munkatársa fogja megírni, ki erre a monográfia szerkesztő bizottságától felkérte, illetőleg megbízást nyert.”¹²³ 1893. december 27-én kelt titkári jelentésében Grosschmid Gábor arról is beszámolt, hogy a vármegyei monográfia hetes bizottsága 1892. évi augusztus 31-én tartott ülésében bírálóknak Iványi István és Grosschmid Gábor, jegyzőül pedig dr. Dudás Gyula választmányi tagokat választotta meg. Később – Molnár István távozása után – a monográfia szerkesztésével Dudás Gyula társulati másodtitkárt bízta meg.¹²⁴

Ettől kezdve Dudás Gyula szerkesztői irányításával három éven át lázas munka folyt Bács-Bodrogh megye monográfiája elkészítése érdekében. A következő közérdekű esemény már maga a hirdetés volt, amely közölte az olvasókkal és az érdeklődőkkel: megjelent Bács-Bodrogh vármegye régen várt monográfiája.¹²⁵ Terjedelmes, tartalmát tekintve igazán gazdag és impozáns két kötetet vehettek a kezükbe az olvasók. Az első, a megye történelmével foglalkozó könyv szerzői Bács megye legkiválóbb történetíróinak sorából kerültek ki: Dudás Gyula, a kötet szerkesztője az *Előszón* kívül *A honfoglalás előtti kor és emlékei*, valamint *A honfoglalástól a mohácsi*

¹¹⁹ Grosschmid Gábor: A vármegye monográfiája. In: BBTÉ 7. (1891) 2. füzet. 146.

¹²⁰ A B.-Bodrogh vmegye monográfiájának megírására megszavazott 1/3 százalék megyei pótdó kivetését a belügyminiszter jóváhagyta. *Újvidék*, 1892. január 3. 4.

¹²¹ B.-Bodrogh vármegye monográfia bizottsága nyílt pályázatot hirdet [...]. *Újvidék*, 1892. június 12. 3.

¹²² Schmausz Endre alispán, a Monográfia Bizottság elnöke – Dr. Molnár István Lajos, a Bács-Bodrogh vármegye monográfiájának szerkesztője: Pályázat. *Újvidék*, 1892. június 19. 2.

¹²³ B.-Bodrogh vármegye monográfiájának egyháztörténeti részét [...]. *Újvidék*, 1892. július 31. 2.

¹²⁴ Grosschmid Gábor titkár: Titkári jelentés [1893. december 27.]. In: BBTÉ 10. (1894) 1. füzet. 39–40.

¹²⁵ Éppen most jelent meg Bács-Bodrogh vármegye egyetemes monográfiája (hirdetés). Bácska, 1896. június 26. 8., július 3. 6., július 24. 4.

vészíg című fejezetek, Iványi Istvánnal társzerzőként pedig *A török hódoltság kora*, és *A XVIII. század története* című fejezetek szerzője. Grosschmid Gábor írta *A vármegye története 1792-től 1848-ig*, *A szerb vajdaság (1849–1860)*, *Az alkotmányos élet 1861-ben*, *A magyar provizorium (1861–1867)* és *Az alkotmányos aera 1867-től 1870-ig* című fejezeteket, míg Thim József *Az 1848–49-ik évi események* című tanulmányával szerepelt a hatalmas, 640 oldalas kötetben. A második, a vármegye földrajzát, állat- és növényvilágát, vallásfelekezeteink sokszínűségét, tanügyének gazdagságát, a vármegye népességét, mezőgazdaságát, iparát, kereskedelemét, pénzügyeit, közlekedési viszonyait, közigazgatási és törvénykezési intézményeit, irodalmát, sajtóját és művészetét, kulturális és humán intézményeit bemutató kötet tanulmányait viszont további tizenkét kiváló író, történétíró, lelkész, tanító és közéleti személyiség – közöttük Dudás Gyula mellett Roediger Lajos, Érdűhelyi Menyhért, Kozma László, Csirics Milán, Koch József és Frankl István – foglalta össze. Különös szépséget adott a vállalkozásnak, hogy a monumentális mű két kötete Bittermann Nándor és fia zombori könyv- és könyomdájában került megmunkálásra kiváló minőségben. *Bács-Bodrogh vármegye egyetemes Monografiája* két kötetének hivatalos bemutatójára a megyei közgyűlésen Karácson Gyula megyei alispán jelenlétében, 1896. június utolsó napjaiban került sor.¹²⁶

A monográfiához írt *Előszó*ban a kötetek szerkesztője, Dudás Gyula ezekkel a szavakkal bocsájtotta útjára a hatalmas művet: „Bács-Bodrogh vármegye közönsége hazánk ezredéves fennállásának magasztos ünnepét maradandó alkotással akarván a maga részéről megörökíteni, a múltak iránt való kegyelete, s az ősök iránti tisztelete jelét csak úgy vélte legméltóbb módon adhatni: ha ezredéves múltunk történeteit megírattván, azt, mint a rég lezajlott évszázadok hű tükrét, a hon s e vármegye jelenkori nemzedékének szeméi elé tárja, hogy abból a jelen és jövő kornak gyermekei tanulságokat megértsenek, s hogy egy ezredév letűnte után visszatekintvén a múlta, új erőt gyűjtsenek a másik ezredév küzdelmeihez. E cél lebegett vármegyénk intéző köreinek szeme előtt, midőn mindjárt a millennáris mozgalmak országsszerte történt megindulása kezdetén” a vármegye első közhivatala, a közgyűlés és a Bács-Bodrogh megyei Történelmi Társulat közös összefogással eldöntötte

¹²⁶ Szakirodalom. In: BBTTÉ 12. (1896) 4. füzet. 186.; Uo. Bács-Bodrogh vármegye egyetemes Monografiájáról a fővárosi és a vidéki sajtó általában kedvezően nyilatkozott: Egyetértés, 1896. október 25.; Pester Lloyd, 1896. szeptember 26.; Magyarország, 1896. október 9.; Vasárnapi Újság, 1896. október 18.; Szabadkai Közlöny, 1896. szeptember 13. és október 8. 189–192.

a monográfia elkészítését.¹²⁷ Erdújhelyi Menyhért a *Századok*ban közölt méltatásában az elmúlt idők emlékei csinos gyűjteményének, a gazdag vármegye méltó millenniumi emlékének nevezte a könyvet. Kiemelte, hogy szerkesztője, Dudás Gyula hosszú éveken át, igazi tudósi odaadással dolgozott e tekintélyes monográfián. A történeti munkáról elmondta: „gazdag levéltárak és családi levelesládák nem állottak a könyv íróinak rendelkezésére. Elpusztultak azok a török háborúk idején; a historikus teméntelen fáradsággal kénytelen messze vidékekről összegyűjteni a vármegyei monographia megírásához szükséges adatokat”.¹²⁸ De a kitartó gyűjtőmunka meghozta a várt eredményt, s ezt értékelte Trischler Károly, írói nevén Don Carlos is, aki a *Bácska* 1896. évi karácsonyi számában *Bács-Bodrogh vármegye Egyetemes Monográfiája* címmel írt lelkes méltatást a könyvről.¹²⁹

Évtized múltán, 1906 őszén újra a lapok címdalára került Bács-Bodrog vármegye monográfiájának a kérdése. A *Bácska* 1906. szeptember 4-i száma vezércikkben számolt be arról, hogy a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából a Borovszky Samu történész által szerkesztett *Magyarország vármegyéi és városai* című sorozaton belül végre Bács-Bodrog vármegye monográfiája is sorra került, és a megírására már megkezdődtek az előkészületek. Az országos monográfia-bizottság Virter Ferenc szerkesztőt – aki korábban, zombori éveit során a *Bácska* belső munkatársa volt – bízta meg a vármegyei hatóságokkal történő megbeszélések lebonyolításával. Vojnits István alispán 1906. szeptember 9-én fogadta a kiküldött szerkesztőt, és az együttes megbeszélésre meghívta a helyi monográfia-bizottságot is, hogy a központi szerkesztősséggel együtt állapítsa meg a munka lebonyolításának tervzetét.¹³⁰ 1907 áprilisában már arról számoltak be a lapok, hogy a Virter Ferenc vezette szerkesztő-bizottság szorgalmas munkájának köszönhetően a monográfia kéziratának egy része együtt van, míg más fejezetekből szakadatlanul folyik az adatgyűjtés.¹³¹ 1908 szeptemberében Pataj Sándor zombori ügyvéd, író és lapszerkesztő azzal a kéréssel fordult a közvéleményhez, hogy a vármegyei monográfia általa megírandó *Irodalom, tudomány, művészet* című fejezet kidolgozását megkönnyítendő az érintettek küldjék el a címére

¹²⁷ *Dudás Gyula*: Előszó. In: Bács-Bodrog vármegye egyetemes monográfiája I. Hazánk ezeréves fennállásának ünnepe alkalmából. Szerk. Dudás Gyula. Zombor 1896.

¹²⁸ *Erdújhelyi Menyhért*: Bács-Bodrogh Vármegye Egyetemes Monographiája. I. Zombor 1896. *Századok* 30. (1896) 927–931.

¹²⁹ *Don Carlos*: Bács-Bodrogh vármegye Egyetemes Monográfiája. Bácska, 1896. december 25. 6–7.

¹³⁰ Bács-Bodrog vármegye az orsz. monográfia keretében. Bácska, 1906. szeptember 4. 1–2.

¹³¹ Bács-Bodrog vármegye monográfiája. Bácska, 1907. április 19. 3.

az életrajzi adataikat, munkáik címét és kiadásának évét. Egyúttal felkérte a bácsmezei hírlapok szerkesztőit, hogy lapjaik alapítási évét, az egykori és mai szerkesztők névsorát a lap történetének rövid összefoglalójával ugyancsak juttassák el a címére.¹³² Egy évvel később, 1909 áprilisában a *Bácska* lapjain az ismeretlen Ben Johnson – minden bizonnyal maga Dudás Gyula – elismeréssel írt a Borovszky Samu szerkesztésében a *Magyarország vármegyéi és városai* című sorozatban megjelent Bács-Bodrog vármegye monográfiájának első, augusztusban azután a második kötetéről is.¹³³

Márki Sándor már 1869-ben felhívta a figyelmet arra, hogy a művelt világ – tudniillik a polgárság – társadalmi életében a történelem iránti érdeklődés az elkövetkező évtizedekben egyre erőteljesebben fog jelentkezni, s e kihívásnak a magas színvonalon művelt történetírás lesz hivatott eleget tenni. Jóslata bevált, az 1870-es és 1880-as években – nem egy esetben a Magyar Történelmi Társulat bátorítása és támogatása nyomán – sorra alakultak a városi és a vármegyei történelmi társulatok, melyek felkészültségüktől, szervezettségüktől és íróik tehetségétől függően változó színvonalon művelték a helyi érdekeltégű történetírást. Varga Bálint *Vármegyek és történettudományi reprezentáció a dualizmus kori Magyarországon* (2014) című tanulmányában részletes elemzést követően mutatott rá: „erre az irodalomra, azaz a történelemtudományra a historizmus korában égető szüksége volt minden közösségnek, így a vármegyéknek is”, hiszen a kiegyezést követő közigazgatási újjászervezés során „a vármegyei hatáskörökről, a vármegyek területéről szóló vitákban a történeti érvek kiemelt szerep jutott. Az ezt követő időszakban a vármegyei elitek fontosságukat a nemzeti történelemhez való hozzájárulásukkal (is) reprezentálni kívánták.”¹³⁴ Az általánosan hangsúlyosabb szerepe volt a történelmi érveknek a nemzetiségek által is lakott vármegyékben, azokon a területeken tehát, ahol párhuzamos nemzetépítés zajlott, hiszen a regionális történetírók nem csak a helyi történelemmel foglalkoztak, de szerepet kaptak a tudományos történetírás eredményeinek széleskörű népszerűsítésében is. Műveikkel regionális szinten döntő módon alakították, gazdagították és színezték a nemzeti önismeretet. – Más szóval: a legitimációs erőtereket építették, s ezzel meghatározó szerepet játszottak a polgári identitás történeti megalapozásban.

¹³² Bácsmeze monográfiája. Bácska, 1908. szeptember 29. 6.

¹³³ Ben Johnson [Dudás Gyula]: Bács-Bodrog vármegye. Szerk. Borovszky Samu. I. Bácska, 1909. április 16. 2–4.; *Uő*: Vármegyénk monográfiája – A II. kötet megjelenése alkalmából. Bácska, 1909. augusztus 31. 1–2.

¹³⁴ Varga Bálint: Vármegyek és történettudományi reprezentáció a dualizmus kori Magyarországon. *Történelmi Szemle* 56. (2014) 180.

Varga Bálint tanulmányában kísérletet tett a vármegyei és a városi történelmi társaságok sikeres vagy kevésbé sikeres működése feltételeinek a meghatározására is. Ésszerűnek vélte, hogy azokban a régiókban voltak a kedvezőek a történetírás feltételei, ahol a levéltárak gazdag gyűjteményei a történelem során többnyire érintetlenek maradtak, s ahol az írói közösségen belül volt elegendő szellemi képesség és tehetség a forrásoknak a történeti irodalom terén történő hasznosítására. A felső-magyarországi vármegyék közül Szepes vármegye – amely elől járt a helytörténeti kutatásban – és Abaúj-Torna vármegye levéltáraiban 16. századi, Kassa város levéltárában 13. századi okiratok maradtak meg, volt tehát mit kutatni a múlt eseményei iránt érdeklődőknek. Turóc megye a 16. századtól hasonló módon „összefüggő iratokkal” rendelkezett – Liptó, Trencsén, Ung vármegyék ugyancsak –, értelmiségi híján azonban ezt a múltat történeti munkákban nem dolgozták fel.¹³⁵ Hozzájuk hasonlóan a nyugat-magyarországi megyék történetírói sem éltek a gazdag forrásállományuk kellő mértékű kiaknázásának lehetőségével. A dél-magyarországi vármegyék – elsősorban Bács-Bodrog, Békés és Temes megyék – velük szemben szinte nem is rendelkeztek 18. század előtti forrásokkal. Erről írta Thim József Érdujhelyi Menyhért *Újvidék története* című monográfiájának méltatásakor a *Századokban*: „Délmagyarország alföldi városainak történetét megírni nehéz feladat. Nálunk a levéltárak anyaga legfeljebb a XVIII. századig terjed, azontúl a múltba csak idegen levéltárak és forrásmunkák útján lehet visszatekinteni. Bármely alföldi város monographiájának megírása töretlen útra vezet; fáradtsággal, verejtékkal kell beszerezni az anyagát, s csak ezután lehet szó a feldolgozásról.”¹³⁶ Némileg meglepő tehát, hogy Bács-Bodrog, Békés és Temes vármegyékben milyen gazdagon virágzott a történetírás. Varga Bálint ezt a jelenséget a felfokozott „reprezentációs igény” jelentkezésével magyarázta. „Feltűnő – írta –, hogy a dél-magyarországi vármegyék mindegyike komoly történeti legitimitáshiányban szenvedett. A 19. század a historizmus kora lévén, a vármegyék és a városok elitje meg volt arról győződve, hogy nemzeti fontosságukat történeti érvekkel kell alátámasztani.”¹³⁷ Az említett dél-magyarországi vármegyékben a peremvidéki létezés kínos emlékei – a hódoltság kora, a határőrvidék okozta megosztottság, majd az 1848–1849-es szabadságharc idején a nemzetiségi lázadások

¹³⁵ Uo. 196.

¹³⁶ Thim József, dr.: *Újvidék története*. Írta Érdujhelyi Menyhért. Újvidék 1894.; *Századok* 29. (1895) 566.

¹³⁷ Varga Bálint: *Vármegyék i. m.* 197–198.

nyomán kirobbant polgárháború, a neoabszolutizmus idején császári rendelettel létrehozott Szerb Vajdaság és Temesi Bánság évtizede – a nemzeti újjászületés korában határozottan és erőteljesen a történelmi emlékezet biztosította legitimációs erőforrások föl kutatására kényszerítették az írókat. Döntő mértékben ez okozta, hogy a dél-magyarországi vármegyék „szerényen dokumentálható múltjukat” a maguk javára tudták fordítani.¹³⁸ A történeti legitimáció igénye tehát Bács-Bodrog, Békés és Temes vármegyék intézményes újjászületésekor meghatározó erővel bírt. Ezért alkothattak történeti és régészeti társulataik a történeti kutatás, a múzeumalapítás és a monografikus jellegű munkák terén maradandót.

A Bácska – és vele együtt a déli vármegyék – 1867 és 1918 közötti polgári társadalmi történetének fél évszázada során teljes szépségében született meg és bontakozott ki a magyar irodalom és az irodalommal kapcsolatos tudományos élet, vele együtt és egyidőben a történetírás intézménye is. A polgár ekkor már a saját elképzelései szerint alakította a maga társadalmát, vállalkozott, építette az otthonát és a városát, iskolát teremtett, miközben ismeretei bővítése céljából távoli vidékekre utazott. Erkölcsében és ízlésében széppé magasztosult eszmények nyomán írt, olvasott és alkotott, aminek eredményeként a maga teljes szépségében, gondolati tartalmának teljes mélységében bomlott ki a Bácska magyar történeti irodalma is. Az első világháború után a történelmi Magyarország összeomlását követően – ahogyan az elszakított területek döntő többségében, úgy a délvidéki vármegyékben, köztük a Bácskában is – az utódállamok hatóságai rövid néhány év lefogása alatt felszámolták a magyar polgári társadalmat. Megszűntek az értelmiségi képzés legfontosabb intézményei, a magyar főgimnáziumok, és a középtanodák, felszámolták a magyar olvasóköroket, egyleteket és társulatokat, megszűnt a könyvkiadás és jelentős mértékben korlátozták a magyar nyelvű sajtó megjelenési lehetőségeit is. Mindezek következtében lassan megszűntek, meghaltak, vagy önmagukat számolták fel a magyar polgári intézmények is, s velük együtt megszűnt a magyar polgárság is. A Bács-Bodrogh megyei Történelmi Társulat munkája és tevékenysége az elkövetkező évszázad során a feledésbe merült. Eleven szellemi örökségként nem él a bácskai magyar emlékezetben. 1980-ban megjelent ugyan Káich Katalin *Bács-Bodrog vármegye Történelmi Társulata (1883–1918)* című, politikailag határozottan elfogult kismonográfiája, a szerző nem ismerte fel a századvég polgáriasodó világának valós értékeit, s a nemzetépítő törekvésekben a nacionalizmus térhódítását vélte látni, ezért a társulat három évtizedes

¹³⁸ Uo. 199.

működéséről, tudományos eredményeiről alkotott véleménye erősen szektásra sikerült. Ugyancsak ő állította össze és jelentette meg *A Bács-Bodrog vármegyei Történelmi Társulat Évkönyveinek repertórium (1885–1918)* (1984) című kiadványt, amely ma is hasznos forrása a Délvidék történetét kutató munkáknak. 2009-ben azután a szabadkai Grafoprodukt nyomda magánkiadásban megkezdte a *Bács-Bodrog vármegyei Történelmi Társulat Évkönyveinek* hasonmás kiadását; a 2013-ig megjelent öt kötetben az 1899. évfolyam megjelentetéséig jutottak el. E nemes vállalkozás eredménye, hogy az utókor esetenként elfogultságtól és előítéletektől sem mentes szembesüléskor immár eredendően a forrásokra támaszkodhat.

A Bács-Bodrog megyei Történelmi Társulat történetírói közül Iványi István, Dudás Gyula, Margalits Ede, Thim József és Érdujhelyi Menyhért életműve ma is a délvidéki magyar történetírás alapvető, évszázad múltán is hivatkozható értékét képezik. Mások – így Dudás Ödön, Steltzer Frigyes, Donoszlovits Vilmos és Grosschmid Gábor – írásait viszont csak az évkönyvek, a korabeli lapok vagy esendő kis füzetek őrzik, holott valamennyien megérdemelnének egy-egy életmű-kötetet. Mint ahogyan szellemi örökségünk részeként kötetbe illenének Gubitza Kálmán és Bellosics Bálint néprajzi tanulmányai is. A 19. századi Bácska emléke jelentős mértékben az ő munkáikban él tovább.

„TO LOVE THE FATHERLAND THROUGH THE COUNTY”

The History and Activities of the Historical Society of Bács-Bodrog County

by Ferenc Mák

SUMMARY

After almost a decade of preparatory work, on 11 May 1883 the Historical Society of Bács-Bodrog county was founded in the ceremonial hall of the county municipal building at Zombor. Established in the presence of 33 invited future members, it was the third scientific association formed on the territory of historical Hungary. Heightened interest in the past was not a matter of pure coincidence in the southern counties, where the Hungarians no more formed an ethnic majority; the Hungarian intelligentsia, in the middle of a bourgeois transformation, regarded history as a way of legitimation for their own community. The Society published a great number of historical works until its end in 1918, and its annual, first published in 1885, is still an unexploitable source of scientific works.

Buza János

BIHAR ÉS ZARÁND VÁRMEGYEI TELEPÜLÉSEK AZ ADÓPRÉS SZORÍTÁSÁBAN

Az Oszmán Birodalom monetáris válságához, 1645

Mint minden tudományágban, a történettudományban is születtek és születnek kiemelkedő alkotások. Jószéreműség nélkül megállapítható, hogy a kiemelkedő, de a szigorúan szaktudományos igényeket kielégítő művek nem – vagy csak igen ritkán – válnak közönségsikert arató olvasmányokká, többségük azonban belekerül a nélkülözhetetlen kézikönyvek sorába. Olyan alkotásokként tarthatják számon, és méltán számon is tartjuk őket, amelyekre biztosan lehet építeni, s amelyek nélkül elképzelhetetlen a további kutatások folytatása.

E mesterművek között is rangos hely illeti meg Jakó Zsigmond Bihar megyei monográfiáját, amelyik címétől eltérően¹ nem Mohácsig, hanem a 17. század elejéig öleli fel a vármegye múltját. A nemzeti tragédiába torkolló tizenöt éves háborúig, amelyben a szerző sorai szerint „A XVI. század alkonyán végigzúgó pusztító fergetegek a falvak százait semmisítették meg, s ezek a füstölgő romok, omladozó templomok, bozottól felvert szántók jelentik annak a hosszú korszaknak a végét, melynek jellemzője a döntő magyar fölény.”²

A mai olvasónak nem biztos, hogy feltűnik: Jakó Zsigmond mindössze 24 éves volt akkor, amikor monográfiája megjelent. A szinte hihetetlen teljesítményt teljes joggal díjazták, helyet kapott a Kőrössy Flóra-díjjal jutalmazott művek sorában. Szerzőjében a tehetség, a magas szintű mesterségbeli tudás, a hangyaszorgalom és a kiváló íráskészség olyan szerencsés találkozása ötvöződött, amelyik párját ritkítja a történetíróink körében. Jakó Zsigmondnak köszönhetően a historikusok körében Bihar megye nemcsak egyik vármegyénk nevét jelenti, hanem egyedi történeti fogalommal vált. Népességének és településhálózatának adatait

¹ *Jakó Zsigmond*: Bihar megye a török pusztítás előtt. (Település és népiségtörténeti értekezések 5.) Bp. 1940.

² *Jakó Zs.*: Bihar megye i. m. VI.

összevetve a 17. század végétől keltezhető összeírásokéval³ a pusztulás lesújtó képét mutatja. A megye 17. század eleje és a vége közötti múltjából szórványadatok felbukkannak itt-ott, de töredékes felmérés is alig maradt ránk.

Bihar és Zaránd vármegye települései egy részének török kori sérelmeit 1645 őszén foglalták írásba, nyomtatásban pedig a 19. század végén⁴ jelent meg a „pótlékok” egyikeként az erdélyi országgyűlések forrásainak 1664–1669 közötti kötetében. Az értékes tanúvallatás így kívül esett a kötet időkörén, ráadásul a címe sem szolgálta az olvasók figyelmének felkeltését: „1645. oct. 22. A hódoltsági falvak sérelmei.” A kiemeléssel szedett alcím⁵ sem utalt az irat földrajzi eredetére; részben ez utóbbi lehetett az oka annak, hogy a térség mai szemmel nézve ritkaságszámba menő forrása nem kapott helyet a századforduló körüli szakirodalomban.

Teljesen nyomtalanul azért nem tűnt el Bihar és Zaránd vármegye török uralom alá került számos helységének a névjegyzéke, mert az Erdélyi Fejedelemség területi változásait nyomon követő – ugyancsak díjazott – monográfia tartalmazza mindkét megye⁶ hódolt helységeinek a névanyagát.

Az egyes települések nevénél többet mondanak a lakossági panaszok, amelyeknek túlnyomó többségéből a pénzben követelt adók⁷ emelése, továbbá a kiemelten fontos vaj⁸ és a méz, illetve az igen változatos összetételű naturáliák megemelt mennyisége olvasható. Fény derült arra is, hogy helyenként a rendkívüli

³ *Mezősi Károly*: Bihar vármegye a török uralom megszűnése idejében (1692). (Településtörténeti tanulmányok 1.) Bp. 1943.

⁴ Erdélyi Országgyűlési Emlékek. Monumenta Hungariae Historica III. Comititalia/b. Szerk. Szilágyi Sándor. Bp. 1889. (a továbbiakban: EOE) XIV. 447–474.

⁵ „Gravamina universorum incolarum in confinibus regni Transilvaniae, Turcis etiam tributarium.” EOE XIV. 447. A sérelmek egy részét Váradon, 1645. szeptember 22-én jegyezték fel. EOE XIV. 462.

⁶ *Lukáts Imre*: Erdély területi változásai a török hódítás korában 1541–1711. Bp. 1918. 343., 354.

⁷ Területi szempontot véve figyelembe első helyre kívánczik *Káldy-Nagy Gyula*: A gyulai szandzsák 1567. és 1579. évi összeírása című munkája. Békéscsaba 1982. 10–14.; *Hegyi Klára*: Török berendezkedés Magyarországon. Bp. 1995. 53–63.

⁸ A mértékegység megváltoztatásával történt durva adóemelésre is volt példa. Adgya községben az iccék számát nem emelték ugyan, „de oly itzét hoznak magok az vaj megmérésére, hogy egy itze három budai itzét teszen; de ezelőtt minden hódolt helyeken az budai itzével vették be az olyan vaját.” EOE XIV. 462. A települések nevét a források írásmódja szerint közlöm, közleményem végén azonban – amennyiben lehetséges – törekszem az azonosításukra.

„dolgoztatás”,⁹ a távoli egri,¹⁰ illetve más várakhoz is elrendelt „heti szeres” szolgálat¹¹ vált nyomasztóvá.

Több jel mutat arra, hogy az időnkénti, természetbeni katonai-szállítási igényeket évente esedékes pénzszolgáltatássá változtatták át, a bajoniak¹² szerint „minden esztendőben kocsipínzt, hídfapínzt, portapínzt, tábori szekérre való szekérpínzt kért” szolnoki török uruk. Gyakori a részletezés nélküli „hadipénz”, volt rá példa, hogy az úgynevezett kocsipénz¹³ is annak nevezték, ez az adónem a délebbre már ismert hadiadó¹⁴ terjedését valószínűsíti.

Új teherként említették néhány település vallomást tevői azt, hogy az elhunytak javaiból 1 tehenet, vagy annak az árát követelte a török uruk készpénzben. A középkori mortagiumra emlékeztető örökösödési adót Mező-Gyánon¹⁵ a szolnoki Mehemet aga¹⁶ vezette be: „Annakfelette ez sem volt soha szokás, hogy ha mely ember közölünk megholt, valamit várjon, hogy testamentomban hagyjon neki, de most... az elhunytak... mindenikének marhájából egy-egy tehenet veszen, ha az tehenet nem veszi, tall[ért] 5 veszen érette.”¹⁷

Az adóprés szorosabbra húzásának eszközévé vált a különböző pénz nemek átszámítása. Közös nevezőül a magyar, vagy kamarai, pontosabban a számítási

⁹ „Nagy-Rába”, EOE XIV. 467.

¹⁰ Sáp, EOE XIV. 466., ill. „Bajon” és „Kis-Rába”, EOE XIV. 467.

¹¹ „Annakelőtte pedig két várban szolgáltunk, Szt. Miklóshoz, Szolnokhoz, most immár négy várakhoz szolgálunk, Szentmiklóshoz, Szolnokhoz, Csongrádhoz és Egerhez;” „Udvari”, 449. Az utána következő Szeres falu lakóiról csupán annyit jegyeztek fel, hogy: „Ezekkel is az szerint cselekszenek, vesztegetik.” EOE XIV. 468. [Korabeli értelmezés szerint természetesen nem meg-, hanem elvesztegetik.]

¹² EOE XIV. 467.

¹³ „tavaly pedig koca pénz, kit hadi pénznek is hínak, fl. 20 vött rajtunk;” Mező-Gyán, EOE XIV. 455.

¹⁴ Háború idején a Szerémségben és Pozsegában – ha a hadjáratban a bég is részt vett – korábban is szedtek hadiadót. *Hegyi Klára*: Egy világbirodalom végvidékén. Bp. 1976. 104.

¹⁵ Mező-Gyánon „Mehemet” néven ismerték a török urukat, EOE XIV. 454–455.

¹⁶ Birtoklás terén a szolnokiakat megelőzték a gyulai törökök, akik közül „Salaman másutt Salahan” bég [véltetően Szelmán vagy Szalmán] – Oláh-Ökrös, Poklosa és Lakottja ura – tűnik a leg-rangosabbnak. EOE XIV. 449. 456. és 466. Az utóbbi példa arra enged következtetni, hogy az összeírás tisztviselői adalékokat ugyancsak tartalmazhat. Jelen térségben e kérdéskörre lásd *Dávid Géza*: A magyarországi török archontológiai kutatások lehetőségei (Arad-gyulai szandzsákbégek). In: *Dávid Géza*: Pasák és bégek uralma alatt. Demográfiai és közigazgatás-történeti tanulmányok. Bp. 2005. 259–275.

¹⁷ Az egy tehen helyett követelt 5 tallér a piaci ár körüli összegnek felelt meg, vö. *Buza János*: Török-kori állattartásunk a „vadszám” és az adózás tükrében. Századok 118. (1984) 25.

forint¹⁸ szolgált, amelyen – mint ismeretes – akkor is 100 dénárt értettek, amikor 100 dénár értékű veret nem volt forgalomban. A dénár pénznév azonban csupán elvétve fordult elő az 1645. évi összeírásban. A hódítók pénzéről, az akcséről – korabeli nevén az oszporáról¹⁹ – pedig szó sem esett. A dénár helyett közismerten a *pénz* volt²⁰ a számítási alapegység neve, a névhasználatot átvették a hódítók, és kiterjesztették a Balkánra²¹ is. Természetesen a legelterjedtebb magyar fizetési eszközt vert pénzként is jól ismerték, de a dénárnál magasabb ezüst-tartalmú váltópénzek közül a Partiumban²² már korábban²³ is a poltura forgott a leggyakrabban.

A poltura kényszerárfolyama

Az adózók számára éppen ezért kulcskérdéssé vált az, hogy az adóztatók hány dénárban állapították meg a poltura értékét, következésképpen mennyi polturát kellett számolniuk egy magyar forintba. Mező-Gyán panaszából²⁴ fény derül a számítási mód egyik változatára, „az polturát pedig úgy veszik, hogy éppen

¹⁸ *Huszár Lajos*: Habsburg-házi királyok pénzei 1526–1657. Corpus Nummorum Hungariae III/1. Bp. 1975. 46.

¹⁹ A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–IV. Főszerk. Benkő Loránd. Bp. 1970. II. 1101., ill. Erdélyi magyar szótörténeti tár. Anyagát gyűjtötte: Szabó T. Attila. Főszerk. Vámszer Márta. Bp.–Kolozsvár 2000. X. 75.

²⁰ A hódítás kezdetén 1 akcsét 2 dénárban számítottak, de a dénár helyett a pénz szerepelt a mértékadó forrásban; „A csanádi és gyulai liva rájáinak törvénykönyve szerint [...] a dzsizje-adó 120–120 pénzben, azaz 60 akcsében, a ház illeték (rezsm-i hane) 2–2 pénzben [...] állapított meg, ami az új szultáni defterbe feljegyeztetett. Többet ne szedjenek.” *Káldy-Nagy Gy.*: A gyulai szandzsák i. m. 33–35.

²¹ Az Oszmán Birodalomban négy pénzforgalmi övezet különböztethető meg: „the akçe area (Anatolia), the para area (Egypt), the sahi area (Persia-Iraq) and the penz area (Balkan).” *Halil Sahillioglu*: The role of international monetary and metal movements in Ottoman monetary history 1300–1750. In: Preicous Metals in the Late Medieval and Early Modern Worlds. Szerk. J. F. Richards. Durham 1983. 279.

²² A Felföld és az Erdélyi Fejedelemség pénzforgalma, továbbá az éremleletek összetétele nyomán Huszár Lajos a Partiumban a lengyel aprópénzek forgalmának „csaknem kizárólagos” voltát tartotta valószínűnek. *Huszár L.*: Habsburg-házi i. m. 40.

²³ A különböző polturák elfogadási kötelezettségére lásd a besztercei országgyűlés 1622. évi IX. cikkelyét, a rossz polturák kitiltására a gyulafehérvári országgyűlés 1623. évi V. cikkelyét. EOE VIII. 112., 127.

²⁴ EOE XIV. 454–455.

negyven polturából léssen egy forint;” azaz török részről a polturát kettő és fél dénárban számították. Első pillantásra nem tűnik sérelmesnek az, hogy 2,5 dénár értékében fogadták el a polturát, ha azonban Cseff²⁵ lakóinak vallomását olvasuk, „holott az polturát is csak harmadfél pénzben veszik tőlünk nagy kárunkra,” akkor nem lehet kétséges, hogy a poltura kettő és fél dénáros kurzusát okkal sérelmezték a helyi lakosok.

A ma már igencsak archaikus hangzású „harmadfél” pénzben történt és kifogásolt számítás volt a leggyakoribb, amit az is erősít, hogy tartalmilag egyező, bár formailag eltérő megfogalmazásra ugyancsak volt példa: a bakonyiak²⁶ szerint „polturát pedig kettőt veszen öt pénzben,” a lényeget tekintve ugyanígy vallottak Adgya lakói is: „két póturát pro den. 5 vesznek.”²⁷

A kurzusokat illető megfogalmazások árnyalatnyi különbségeitől eltekinthetünk. Elegendő azoknak a helységeknek a felsorolása, amelyeknek lakói szót emeltek a poltura kettő és fél dénáros árfolyama miatt: Adgya, Árpád, Bajon, Bakonya, Bay, Báránd, Cseff, Földes,²⁸ Furta, Harang, Mező-Gyán, Mocsolya, Orros, Székelytelek, Talpas, Tenke, Tulka, Vekerd és Zsadány.²⁹ A helységek tekintélyes száma önmagában is jelzésértékű, ezen túlmenően egyes települések megjegyzése³⁰ – „mint ő nálok jár az pénz” – sejteti, illetve a „török módra” – „török módon” történt számítás³¹ pedig bizonyítja, hogy a poltura kettő és fél dénáros kényszerárfolyama igen gyakorivá vált a hódítók körében. Ugyanakkor e kényszerárfolyam erősen valószínűsíti azt, hogy Bihar és Zaránd vármegye lakossága ettől eltérő értékben számította a polturákat.

Egyes települések lakóit a fentinel is kedvezőtlenebbül érintette a poltura árfolyamának még erőteljesebb leszorítása, ugyanis tőlük csupán 2 dénárban fogadták

²⁵ EOE XIV. 472.

²⁶ EOE XIV. 452.

²⁷ EOE XIV. 461.

²⁸ „Szeghy Péter földesi főbíró hiti szerint írta meg, úgy írtam be leveléből: harmadfél pénzben vevén az polturát.” EOE. XIV. 465. A Szeghy család számos tagjának neve ismert a 16–17. századból. A birtokos nemes családnak Bihar, Békés és Szabolcs vármegyében voltak jószágai. *Herpay Gábor*: Földes község története. Debrecen 1936. 15–16., 18–20., 33., 35., 49, 68., 183., 244.

²⁹ Az oldalszámok a települések ábécérendje szerint következnek: EOE XIV. 461–462., 464., 452., 465., 472., 473., 466., 462–463., 472., 454–455., 463–464., 465., 462., 470., 471–472., 464., 468., 465.

³⁰ Székelytelek a szokott összegben felüli tíz forintról állította, EOE XIV. 462.

³¹ Földes, EOE XIV. 465., ill. Bajon, EOE XIV. 467.

el e váltópénzt. A panaszok sorával élő Bandarozó falu³² három képviselője szerint „Az póturát csak két pénzben veszi be” a török. Tamán, Rokszin és Feltót³³ lakói többek között a két pénzes polturáról azt állították, hogy úgy az eminek „szedik az császár számára.” Bay török ura, a gyulai Mahmud aga, ugyan harmadfél pénzben³⁴ fogadta el a polturát, de „Az csausz pínzt [sic!] csak két pínzben veszik az póturát el.”

Az idézetekből egyértelműen arra lehet következtetni, hogy az állami adók befizetése során a bihari és a zarándi adózókra többlet teher nehezedett, különösen ott, ahol az adórovók³⁵ a poltura árfolyamát a szpáhik egy része által megállapított szintnél is lejjebb szorították.

E ponton joggal merül fel a kérdés, miért sérelmezték, miért tartották károsnak a bihari és a zarándi adózók a poltura kettő és fél dénáros kényszerárfolyamát?

A válaszadáshoz a poltura múltjára kell vetni egy pillantást. Az 1614-től – a császári 3 krajcárosok mintájára³⁶ – vert, s 1627-ig számos változatban és több száz milliós példányszámban kibocsátott lengyel váltópénz³⁷ felső-magyarországi és erdélyi árfolyama 3 dénár volt. A poltura 3 dénáros kurzusa megfelelt a két váltópénz nemesfémtartalmának, ugyanis a poltura 0,45 gramm, a dénár pedig 0,15 gramm³⁸ finom ezüstöt tartalmazott. A poltura 3 dénárban számított árfolyama az 1620-as évek második felében³⁹ alakult ki, Bethlen Gábor 1627 tavaszán vál-

³² EOE XIV. 463.

³³ EOE XIV. 471.

³⁴ Az eredetiben „Mamhut aga”, EOE XIV. 473.

³⁵ A munka-, termék- és pénzjárandóság együttes összegét tekintve a szpáhik valószínűleg többlet sajátítottak el a rájáktól annál, amennyit az eminek préseltek ki tőlük. Vö. *Hegy K.*: Török berendezkedés i. m. 63., 203.

³⁶ *Max Kirmis*: Handbuch der polnischen Münzkunde. Posen 1892. 114.

³⁷ *Marian Gumowski*: Handbuch der polnischen Numismatik. Graz 1960. 45.; *Marian Gumowski*: Mennica bydgoska. Toruń 1955. 97–99.; *Andrzej Mikołajczyk*: Einführung in die neuzeitliche Münzgeschichte Polens. Łódź 1988. 64., 69.

³⁸ A dénár 0,17 grammos színsúlyára lásd *Huszár L.*: Habsburg-házi i. m. 46.; ill. a 0,15 grammosra lásd *Lajos Huszár*: Münzkatalog Ungarn. Von 1000 bis heute. Bp.–München, 1979. 14–16.; *Mikołajczyk, A.*: Einführung i. m. 69.

³⁹ A tényleges lengyel polturák nem tévesztendőek össze az 1620-as évek első felében behozott – különböző jelzőkkel illetett – inflációs veretekkel, amelyeket 4,5 dénáros, majd 4 dénáros kényszerárfolyammal kívántak forgalmazni. Vö. *Buza János*: Kipper-pénzek a mérlegen. Az 1620-as évek inflációjának két szakasza. Századok 134. (2000) 881–912., ill. *Buza János*: Még egyszer a polturáról. Pénztörténeti tévutunkról helyes irányba. Századok 142. (2008) 967–998.

tópénzben már úgy fizettetett ki 125 forintot, hogy utasítására „három pénzben” olvasták⁴⁰ a polturákat.

1645-ben, amikor az Oszmán Birodalomnak is adózó lakosság panaszait írásba foglalták, a poltura három pénzes, azaz 3 dénáros kurzusának már jó másfél, illetve csaknem két évtizedes hagyománya volt Bihar és Zaránd vármegyében. Nyilvánvaló, hogy a három dénáros árfolyam helyett a poltura harmadfél pénzben történt számítása súlyos veszteséget jelentett az adózó nép számára. Mint fentebb láttuk, a mező-gyániaknak török rendre 40 polturát kellett leszámolniuk 1 forintba, azaz 100 dénárba, miközben ők magyar módra 40 polturát 120 dénárban számítottak, azaz minden polturában fizetett adóforinton 20 dénárt veszítettek.

Három dénárban számított poltura esetén egy magyar forintba 33 polturát és 1 dénárt kellett fizetni, azaz a fenti 40 polturánál 6 polturával és 2 dénárral kevesebbet. Összehasonlító adatok hiányában csupán valószínűsíthető, hogy a különbség – más szóval az egy adóforintra eső veszteség – meghaladhatta a korabeli ⁴¹ napszámbért, kényszerített bér munka esetén⁴² vélhetően a többszörösét is.

Még nyomasztóbb veszteséget kellett elszenvedniük azoknak a falusiaknak – Bandarozó,⁴³ Feltót, Rokszin, Tamán⁴⁴ és részben Bay⁴⁵ lakosainak –, akiktől a „császár számára” csupán 2 dénárban fogadták el a polturát, nekik már nem 40, hanem 50 polturát kellett leszámolniuk egy-egy magyar forintnyi adóba.

⁴⁰ A fejedelem levele munkácsi provizorához. Gyulafehérvár, 1627. április 27. *Szilágyi Sándor*: Bethlen Gábor kiadatlan politikai levelei. Bp. 1879. 432.

⁴¹ Nagybányán a szőlőművelő kapások napszámbére 4, esetleg 5 poltura lehetett. *Sápi Vilmos*: A mezőgazdasági bér munkásság jogviszonyai Magyarországon a XVI. századtól 1848-ig. Bp. 1967. 200.

⁴² Távolabbi, de egykorú példa a következő: „Tizenkét béres levén, hora járjon egyiknek egyiknek fl. 2. [...] egy holnapra mikor igazán szolgálnak, megyen fl. 24.” Szenet és fát hordó, ill. kohóba rakó munkások bére volt 1646 tavaszán. „-i -R.” Betűjellel. *Szilágyi Sándor*: A csíki vashámor költségvetése. *Történelmi Tár* 17. (1894) 724.

⁴³ EOE XIV., 463.

⁴⁴ EOE XIV. 471.

⁴⁵ EOE XIV. 473.

A garas kényszerárfolyama

A polturánál összehasonlíthatatlanul ritkábban említett úgynevezett garas dénárértékéről csupán 2 biztos példa áll rendelkezésünkre. Feltót, Rokszin és Tamán lakói a „feljebb-feljebb” vert adó után panaszolták azt, hogy a „garast három pénzben” veszik el⁴⁶ az állami adót szedő eminek. A garas egy dénárral magasabb, azaz négy dénáros árfolyamára az adgyaiak szinte helyzetelemző vallomásából derül fény: „Igen keservesen érzi azt is az egész hódoltság mindenütt, hogy az garast pro den. 4, két poturát pro den. 5 vesznek és nem feljebb el az török urak, mely miatt az sanczok [sic!] az szegénységnek hallhatatlan mindenütt, a'mint nevededik.”⁴⁷ Az idézet kellő értelmezéséhez Geszt⁴⁸ és Rogoz⁴⁹ vallomása is szükséges; mindkét falu terheit megnövelték, s a felemelt pénzáradék után egybehangzóan úgy nyilatkoztak, hogy török uraik⁵⁰ „két polturát [...] egy garasban” vettek el tőlük, s ezt minden bizonnyal sérelmesnek tartották.

A két poltura egy garasban történő elfogadását azért tarthatták károsnak az adózók, mert a polturát nem 3 dénáron, következésképpen a garast sem 6 dénáron számították. A két poltura = 5 dénárral, illetve ilyen módon 1 garas = 5 dénárral történt számítás a garas leértékelését, illetve az adó emelését jelentette. Fokozottabban állt ez a garas 4 dénáros, illetve 3 dénáros kényszerárfolyamára, ugyanis a garas 5 dénáros kurzusa kerekítve 17%-os, a 4 dénáros árfolyama 33%-os, végül a 3 dénáros szintje a veret 50%-os leértékelését jelentette.

E ponton joggal merülhet fel az a kérdés, hogy honnan származhattak azok a garasok, amelyeket kényszerárfolyamon jócskán, esetenként durván leértékeltek az idegen adóztatók. Magyarországi eredetük kizárható, mert II. Ferdinánd uralkodása alatt szerény mennyiségű, szinte epizódszerű volt a garasok verése, III. Ferdinánd nevére pedig csak 1657-ben bocsátottak ki magyarországi 3 krajcáros garasokat.⁵¹

⁴⁶ EOE XIV. 471.

⁴⁷ EOE XIV. 461–462. A „sacc, sanc, sarc” alakváltozatok pénzadó jelentéssel ismertek Erdélyben. Vö. Erdélyi magyar szótörténeti tár, XI. 605–606. A Bihar és Zaránd vármegyei összeírásban kizárólag a „sancz” szó fordul elő.

⁴⁸ EOE XIV. 455.

⁴⁹ EOE XIV. 456.

⁵⁰ Szolnokiak, „Musztaffa” és „Isup iszpaia”.

⁵¹ Huszár L.: Habsburg-házi i. m. 37., 39., 49.

A Német-római Birodalom területén viszont sok helyütt, s nagy mennyiségben⁵² verték a három krajcárosokat, amelyek az ottani népnyelvben a garas nevet kapták. A földrajzi közelségből eredően egyéb ausztriai és német váltópénzek között a 3 krajcárosok szerephez jutottak a Dunántúl nyugati sávjának⁵³ pénzforgalmában, a Partium éremleletei azonban nem erősítik meg keleti cirkulációjukat.

Kizárásos alapon a lengyel III-as garas, eredeti nevén a trojak,⁵⁴ Felső-Magyarországon és Erdélyben a dutka⁵⁵ nevű váltópénz lehetett az a nemzetközi szinten is ismert és utánzott⁵⁶ középértékű váltópénz, amelyiket 1645-ben garas néven említettek az adózók. A pusztá feltételezésnél többet nyom a latba az a tény, hogy Erdélyben fél évszázados hagyománya volt a dutka⁵⁷ kibocsátásnak, s a fejedelmi számadásokban is gyakori volt a dutka nevű III-as garas; a pataki kincstárban, 1642 őszén elhelyezett, vegyes összetételű váltópénz zöme dutkák-ból állt, számuk mintegy fél millióra⁵⁸ tehető. Utánzataik között némi „ragusiai dutka”⁵⁹ is volt. Az átszámításból és a népi névadásból eredően „kettős poltura-ként” is felbukkantak a dutkaként ismertebb III-as garasok, s erre az alapforrással

⁵² Összesített adatok hiányában pusztán illusztrációként említhető, hogy a tirolai Hall verdéjében 1637–1646 között éves átlagban, kerekítve 2 125 000 darab három krajcáros készült. *Heinz Moser – Heinz Tursky*: Die Münzstätte Hall in Tirol 1477–1665. Innsbruck 1977. 277–279., 282.

⁵³ *Huszár L.*: Habsburg-házi i. m. 38., ill. *Uő.*: Pénzforgalom és pénzügyi viszonyok Sopronban. In: Dányi Dezső – Zimányi Vera: Soproni árak és bérek a középkortól 1750-ig. Bp. 1989. 55.

⁵⁴ A „III”-as értékjelzésű veret – a trojak – a 17. század elejéig igen jó minőségű ezüsből készült. *Andrzej Mikolajczyk*: Obieg pieniądzy w Polsce środkowej w wiekach od XVI do XVIII. Łódź 1980. 12–14. Változatainak és utánzatainak nagy számára újabban lásd *Tadeusz Iger*: Katalog trojaków polskich. Warszawa 2008. 73–210.

⁵⁵ *Huszár L.*: Habsburg-házi i. m. 42.; *Huszár Lajos*: Az Erdélyi Fejedelemség pénzverése. Bp. 1995. 13–16. et passim.; *Buza János*: Báthori Gábor dutkája a délnémet pénzforgalomban. NK. LXXXVI–II–LXXXIX (1989–1990) 89–97.; *Pap Ferenc*: Pénzforgalom és kereskedelem Erdélyben (15–18. század). NK. XC–XCI (1991–1992) 118.

⁵⁶ *Milan Rešetar*: Das Münzwesen der Republik Ragusa. Monatsblatt der Numismatischen Gesellschaft in Wien. VIII (1910) 193.; *Friedrich W. Schrötter*: Wörterbuch der Münzkunde. Berlin 1930. 166.; *Buza János*: Ódutka – jó dutka. Adalék a 16–17. századi pénzforgalom történetéhez. In: Tiszteletkőr. Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára. Szerk. Mikó Gábor, Péterfi Bence, Vadas András. Bp. 2012. 207–215.

⁵⁷ Báthori Zsigmond már 1594-ben veretett dutkákat. *Huszár L.*: Az Erdélyi Fejedelemség i. m. 13., 63.

⁵⁸ „i-R.” betűjellel *Szilágyi Sándor*: A pénzügyi viszonyok történetéhez I. Rákóczi György idejében. Történelmi Tár 1894. 724.

⁵⁹ A „Ragusa grosetto” szórványos előfordulása ismert szakirodalmunkban. *Huszár L.*: Habsburg-házi i. m. 40.

egyidejű – azaz 1645. évi – hódoltsági példa⁶⁰ áll a rendelkezésünkre. A lengyel III-as garast teljes joggal nevezhették kettős polturának, ugyanis – mint fentebb láttuk – a poltura 1,5 garas értékű váltópénz volt, a két veret nemesfémtartalma is a 2 poltura = 1 dutka megfelelést valószínűsíti, ugyanis 2 poltura 0,900 gramm, 1 dutka pedig 0,914 gramm finom ezüstöt⁶¹ tartalmazott.

A tallér kényszerárfolyama

Kiegyensúlyozott pénzügyi és pénzügyi viszonyok közepette az adótartozások és a kereskedelmi ügyletek rendezésekor a nagyobb összegeket nem váltópénzekben, hanem a nagy-, illetve a távolsági kereskedelem fizetési eszközeiben, a tallérokban és az aranyforintokban számlálták le. Az 1645. évi Bihar és Zaránd vármegyei vallomásokban az aranyforintról nem esett szó, forintokon minden esetben a számítási forintokat értették. A török rendre fizetendő korábbi és a megemelt összegeket is zömmel száz dénáros forintban adták meg; szinte kivétel Udvari község, amelynek lakói – igen nagy összegű – évi 200 talléros⁶² summában egyeztek meg török urukkal. Arra azonban több példát lehet hozni, hogy a rendkívüli, illetve újonnan kirótt terheket tallérban állapították meg. Dalom⁶³ török ura – a szolnoki Musztafa aga – a „császár adaján” kívül 20-ról 60 forintra emelte az éves pénzjáradékot, majd egy elhunyt nemes utódjától 40 forint értékű paripát, egy meddő tehenet és 12 tallért vett el erőszakkal. Az úgynevezett „hadi pénz” szedésekor vagyonbecsléssel „az emberek értékesén egy-egy tallért vött, szegényin egy-egy forintot,” a korábban ismeretlen „porta pénz” címén⁶⁴ pedig 3 tallért követelt.

A tehetősebb dalmiakra rótt egy-egy tallér, illetve a szegényeken vett egy-egy forint láttán nem lehet kétséges, hogy a tallér nagyobb becsben állt a számítási forintnál, de a különbség mértéke nem állapítható meg. Példát így másutt

⁶⁰ „*Kettős polturákat adtunk f. 53. d. 40.*” Nagykőrös város számadáskönyve 1645. 245/330. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) Mikrofilmtár 3412. sz. telercs.

⁶¹ *Mikolajczyk, A.*: Obieg pieniędzy w Polsce i. m. 14.

⁶² EOE XIV. 449.

⁶³ EOE XIV. 453.

⁶⁴ A portapénzre lásd *Hegyi K.*: Török berendezkedés i. m. 68.

kell keresnünk! A nem túl távoli, de már Zaránd vármegyei Talpas községek⁶⁵ szerint „a tallért pedig százhuszonöt pénzben veszik el”, ugyanígy nyilatkoztak Feltót, Rokszin és Tamán lakói⁶⁶ azzal a különbséggel, hogy ők – mint fentebb láttuk – a poltura és a garas alacsonyabb árfolyama miatt a császári adórovókat kárhoztatták.

Ahhoz, hogy a tallér 125 dénáros kényszerárfolyamát értékelni tudjuk, szükséges az országos kitekintés. Sopronban az 1625. évi országgyűlés ideiglenes⁶⁷ jelleggel 120, Gyulafehérváron pedig Erdély fejedelme 125 dénárban⁶⁸ határozta meg a tallér árfolyamát. Néhány átmeneti esztendő múltán az 1620-as évek végére, illetve az 1630-as évek elejére szilárdultak meg a kurzusok úgy, hogy Alsó-Magyarországon 150, Felső-Magyarországon és Erdélyben pedig 180 dénár⁶⁹ lett a tallér jellemző árfolyama. A változások iránya megegyezett a közép-európai pénzürtékviszonyok⁷⁰ módosulásával.

Az esedékes adójukat Budán befizető nagykőrösiek, amikor a helyi lakosság adóját jóváírták, 160 dénárban számították a császári tallérok árfolyamát, illetve 170 dénárban⁷¹ a hódítók által keresettebb tallérokét, következésképpen a Duna-Tisza közén jellemzőnek tekinthető tallérkurzusok az alsó-, illetve a felső-magyarországi szintek között foglaltak helyet.

⁶⁵ Temesváron lakó „Hason” – vélhetően Haszán – szpáhijukat is megnevezték, EOE XIV. 470.

⁶⁶ EOE XIV. 471.

⁶⁷ Az 1625. évi XXXIX. tc. 3. §. „Egyelőre elhatározván, hogy az aranyokat kétszáz, a jó és igaz súlyú ezüst *tallérokat pedig százhusz magyar dénárban** országszerte mindenütt elfogadják.” Corpus Iuris Hungarici. Magyar Törvénytár. 1608–1657. közötti törvénycikkek. Szerk. Márkus Dezső. Bp. 1900. 258–261. (a továbbiakban: CIH) [* Kiemelés nincs az eredeti szövegben. B. J.]

⁶⁸ Bethlen Gábor rendeletének részlete: „az mostan kibocsátandó jó pénzünkkel, arannyal, tallérral éljen minden, egy aranyat két forintban, *egy tallért százhuszonöt pénzben** számlálván.” Gyulafehérvár, 1625. december 12. EOE VIII. 309–310. Vö. *Huszár Lajos*: Bethlen Gábor pénzei. Kolozsvár 1945. 45. [* Kiemelés nincs az eredeti szövegben. B. J.]

⁶⁹ *Horváth Tibor Antal*: A tallér értékváltozásai 1542–1700 között. NK LXII–LXIII (1963–1964) 32–36.; *Štefan Kazimír*: Vývoj reálnej hodnoty drobných strieborných minci na Slovensku v rokoch 1526–1711. Numismatický sborník, Praha VIII. (1964) 171–216. Ázsio esetén néhány dénárral magasabbak voltak az árfolyamok. Vö. *Huszár L.*: Pénzforgalom i. m. 53–54.

⁷⁰ *Horváth Tibor Antal*: A magyar aranyforint értékváltozása 1490–1700 között. N. K. LVIII–LIX. (1958–1959) 33–50.; *Kazimír, Št.*: Vývoj reálnej hodnoty i. m.; uo. A nemzetközi kitekintésre lásd *Buza János*: Az aranyforint felső-magyarországi árfolyama a XVII. század első felében. Numizmatikai Közlemények C–CI (2001–2002) 147–154.

⁷¹ *Buza János*: A tallér és az aranyforint árfolyama, valamint szerepe a pénzforgalomban Magyarországon török uralom alatti területén a XVII. században (Nagykőrös 1622–1682). Történelmi Szemle 20. (1977) 77–78.

Az Erdélyi Fejedelemség adóterheiből is részt vállalni köteles partiumiak⁷² törvényisztelő módon⁷³ minden bizonnyal a tallér 180 dénáros árfolyamával számoltak, ehhez képest a tallér 125 dénáros kényszerárfolyama, csaknem 31%-os leértékelésnek felelt meg. Másként fogalmazva: az a partiumi lakos, aki felpénz⁷⁴ nélkül 180 dénárért, illetve 60 polturáért tudott szert tenni 1 tallérra, ha török urának fizetett vele, akkor 55 dénárt, vagy 18 polturát és 1 dénárt veszített rajta. A tallér árfolyamának 125 dénárra történt csökkentése arányát – 31%-os mutatóját – tekintve igen közel állt ahhoz a 33%-os leértékeléshez, amelyik a garasnak nevezett dutka kurzusát 6 dénár helyett 4 dénárban szabta meg.

A Bihar és a Zaránd vármegyei sérelmek a hódoltsági pénzürtékek tükrében

Ha csupán a Bihar és a Zaránd vármegyei tanúvallatások állnának rendelkezésünkre, akkor a pénzürtékek terén is arra az álláspontra helyezkedhetnénk, hogy a helyi szpáhik és az állami adóztatók önkénye tombolt a hódoltság délkeleti részében. Jó esetben egyik adóztatójuk nem, vagy alig emelte terheiket, rossz esetben mindkettő húzott egyet az adóprésem.

Valójában azonban nem annyira a helyi erőszak, mint inkább a birodalmi szintű monetáris zavarok⁷⁵ éreztették hatásukat még 1645 őszén is, amikor a valamások szövegét írásba foglalták. Az Oszmán Birodalom egészét sújtó pénzügyi válság már a vége felé közeledett, de előtte még nyomasztó súllyal nehezedett a hódoltság⁷⁶ adózó népére. Vessünk rá egy pillantást!

⁷² Szakály Ferenc: Magyar adóztatás a török hódoltságban. Bp. 1981. 373–376. et passim.

⁷³ Az erdélyi és a partiumi árfolyamok egyezését törvény írta elő: „az arany és tallér itt benn és in partibus Hungariae egyaránt való cursusra végeztetik.” Gyulafehérvári országgyűlés 1623. évi V. tc. EOE VIII. 127.

⁷⁴ Alsó-Magyarországon 5 dénárra tehető a tallér felára egy I. Rákóczi Györgynek írt levél szerint „minden tallérra egy-egy garast adván az szokás szerint.” Pozsony, 1640. március 12. Horváth Tibor Antal hagyatéka. MTA Könyvtára, Kézirattár. Ms 5260. (a továbbiakban: Horváth T. A. MTA Kézirattár.)

⁷⁵ Sahillioglu, H.: The role of international monetary i. m. 287.; Şevket Pamuk: A Monetary History of the Ottoman empire. Cambridge 2000. 142–143.

⁷⁶ Korábbi közleményem Buza János: Az Oszmán Birodalom monetáris válságának magyarországi hatása. Numizmatika és társtudományok III. Főszerk. Németh Péter, szerk. Lakatos Sarolta – Ulrich Attila. Nyíregyháza 1999. 229–242.

A tanúvallomásokban egyáltalán nem említett birodalmi váltópénz az akcse,⁷⁷ azaz az oszpora minőségét rendkívüli mértékben rontották a megelőző években. Kortársi megfogalmazás szerint 1639-ben „az akcse vörösrézből készült fillérhez volt hasonló,”⁷⁸ az 1640-ben kibocsátott új és immár jó minőségű váltópénzből viszont nem volt elegendő. Tetézte a gondokat az is, hogy a tengerentúli ezüst beáramlása miatt egyes bányák művelésével felhagytak, illetve verdék bezárására is sor került, a meglévők kapacitását pedig nem bővítették, így egyre súlyosabbá vált a napi fizetési eszközök hiánya.

A birodalmi váltópénz minősége és mennyisége terén mutatkozó zavarok a talérok árfolyamának változásában⁷⁹ is tükröződtek, a pénzrontás idején emelkedtek a kurzusok, a jó minőségű váltópénz szűkös kibocsátása után viszont számottevően csökkentek, az 1640. évi 125 akcséről, 1642–1646 között 100, esetenként 80 akcséra. Nyilvánvaló, hogy így csak veszteséggel lehetett átváltani az aprópénzeket. Több oka is volt tehát annak, hogy a hódítók körében szintén megnövekedett a külföldi váltópénzek – így többek között a magyar dénárok – iránti kereslet. Az áru- és pénzforgalmat hivatalból jól ismerő magyaróvári főharmincados jelentése is megerősítette a magyar váltópénzek „Törökországba”⁸⁰ történő kivitelét.

Magyarországon a rendek⁸¹ már korábban is kevesellték a dénárverést, de érdemi változásra nem került sor, így teret nyertek a lengyel váltópénzek, amelyek egyébként is ismertek voltak, közülük kiváltképpen megnőtt a polturák jelentősége és keresettsége az észak-magyarországi⁸² és az erdélyi pénzforgalomban.

⁷⁷ Friedrich Schrötter: Wörterbuch der Münzkunde. Berlin 1930. 17.

⁷⁸ Walter Hinz: Islamische Währungen des 11. bis 19. Jahrhunderts umgerechnet in Gold. Ein Beitrag zur islamischen Wirtschaftsgeschichte. Wiesbaden 1991. 48.; Az akcséra újabban lásd Gyöngyössi Márton: Altin, akcse, mangir ... Oszmán pénzek forgalma a kora újkori Magyarországon. Bp. 2004. 9–11. et passim.

⁷⁹ A 76. és a 79. jegyzetben említett irodalmon kívül az Oszmán Birodalom pénzürtékviszonyaira lásd még F. W. Hasluck: The Levantine Coinage. The Numismatic Chronicle 1921. 39–91.; Robert Mantran: Istanbul dans la seconde moitié du XVIIe siècle. Paris 1962. 244–245.; Vuk Vinaver: Pregled istorije novca u jugoslavenskim zemljama (XV–XVIII vek). Beograd 1970.; János Buza: Der Kurs der Löwentaler in Ost-Mitteleuropa (mit besonderer Rücksicht auf Siebenbürgen und Ungarn). Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 27. (1981) 335–358.

⁸⁰ Huszár L.: Habsburg-házi i. m. 38.

⁸¹ CIH 1635. 69. tc. Vö. Huszár L.: Habsburg-házi i. m. 38.

⁸² Átmeneti hiányuk is előfordulhatott: „felette igen meghszwkeolt az poltura, inkább mind sekrák és tallér forogh” – olvasható az 1638 tavaszán kelt tudósításban. Horváth T. A. MTA Kézirattár K Ms 5260/17.

Többek között ezzel magyarázható az, hogy az egyébként is kevés váltópénzt⁸³ kibocsátó Erdélyi Fejedelemségben I. Rákóczi György 1636–1638 között lengyel mintájú polturákat, illetve 1637-ben III-as és VI-os garasokat⁸⁴ is verettetett a szerződéses lengyel⁸⁵ pénzverőkkel.

A hódoltsági lakosságot sújtó monetáris zavarok híre nyilvánvalóan eljutott a királyi Magyarországra; például 1640 őszen jól értesült levelezőtől⁸⁶ szerzett róla tudomást Batthyány Ádám, Nyugat-Dunántúl neves főura, s vélhetően nem ő volt az egyetlen, aki tájékoztatást kapott. 1641/1642 fordulóján már az Udvari Kamarát⁸⁷ is foglalkoztatták a fejlemények. Bécsben aligha véletlenül merült fel a spekulációs pénzkereskedelemből húzható haszonszerzés gondolata. Az 1642. évi becslések szerint maximum 40%-os, minimum 20%-os nyereségre lehetett volna szert tenni úgy, hogy a hódoltság határára dénárokat küldenek, s ott a nyomott árfolyamon elérhető tallérokra és aranyforintokra váltják át őket. Végül is nem léptek a tettek mezejére, a dénárverés fokozása helyett a polturák behozatala, illetve a 3 dénáros kurzusuk 2,5 dénárba történő leszállítása⁸⁸ mellett döntöttek. A Dunántúl nyugati sávján és Alsó-Magyarországon, ahol a krajcárértékű vere-tek forgalma jelentősebb volt, részben érvényt szerezhetek ennek a döntésnek, Felső-Magyarországon és Erdélyben azonban továbbra is 3 dénárban jártak a nagy mennyiségben⁸⁹ forgó polturák, s többszöröseiket is a 3 dénáros polturakurzusnak megfelelően számították.

⁸³ Huszár Lajos: Az Erdélyi Fejedelemség pénzverése. Bp. 1995. 11.

⁸⁴ Huszár L.: Az Erdélyi Fejedelemség i. m. 17., 124–125.

⁸⁵ A „Pénzvereő Lengyelekkel való Contractus”-t a fejedelem említette Ballingh János munkácsi kapitánynak küldött rendeletében. Horváth T. A. MTA Kézirattár Ms. 2560/11. (keltezetlen.)

⁸⁶ Laskai Sándor levele. Kiskomárom, 1640. szeptember 13. *Balázs László*: Laskai Sándor református prédikátor levelei 1640–1657. (Adattár). Egyháztörténet (Új folyam) 1. (1958) 308. Vö. *Soly-mosi László*: Nagybjom és pusztáinak története. A kora középkortól a jobbágyszabadságig. Kaposvár 1979. 102–104.

⁸⁷ *Helmut Jungwirth*: Beiträge zur Münzgeschichte Ferdinands III. (Österreichische Nationalbibliothek, doktori értekezés) 1962. 61–62.

⁸⁸ *Jungwirth, H.*: Beiträge zur Münzgeschichte i. m. 62.; *Günther Probst*: Österreichische Münz- und Geldgeschichte von den Anfängen bis 1918. Wien–Köln–Graz 1983.⁽²⁾ 456–457.

⁸⁹ Kassán, 1643-ban a városi pénztár készpénze jó kétharmad részben polturákból áll, átszámítva 48612 polturára enged következtetni a felmérés, ugyanis a városi tisztségviselők – éppen a tetemes mennyiség miatt – nem számlálták meg, hanem súlyra mérték a lengyel váltópénzt. *Pettkő Béla*: Kassa város kincstára 1643–1644-ben. TT. 1883. 176–180. I. Rákóczi György borsi kastélyában a készpénz csaknem 2/3 része „poltura pénzből” – azaz polturákból, III-as és VI-os garasokból – tevődött össze: 904 forint 89 dénár, s mivel ez az összeg maradéktalanul osztható hárommal, átszámítva

E ponton joggal merül fel a kérdés: az Oszmán Birodalmon belüli monetáris zavarok tükröződtek-e másutt is a hódoltság pénzforgalmában és pénzértékviszonyaiban? S ha igen, ismeretük nyomán miként értékelhetők a Bihar és Zaránd vármegyei adózók panaszai?

Mint fentebb láttuk, a poltura 2 dénáros kényszerárfolyama volt a legalacsonyabb, következésképpen a legsérelmesebb a váltópénzzel fizető adózók számára. E nyomott árfolyam azonban nem tekinthető helyi jelenségnek, másutt és korábban is előfordult a hódoltságban, miként azt Nagykőrös példája bizonyítja. Pest megye alispánja 1641 februárjában törvény elé idézte a mezőváros előljáróit, mert – mint írta – „Az pesti vármegyei szegénység panaszkodnak, hogy kegyelmetek az polturát két pénzben veszi el [...] adgya okát [...] miér cselekszi kegyelmetek azt.”⁹⁰ Sem a védekezés érvei, sem a megye esetleges feddései nem maradtak ránk, az azonban kétségtelen, hogy Zaránd vármegyén kívül nemcsak a Budán adózó Nagykőrösön és környékén fordult elő a poltura 2 dénáros kényszerárfolyama.

Borsod vármegye tisztségviselői főként a hódoltsági adóemelések és a járadékok iránt érdeklődtek 1641 őszén. A tanúvallatások során zömmel magyar forintban foglalták írásba az adók korábbi, illetve felemelt összegeit, így a váltópénzekről alig esett szó. Csupán két falu vallomást tevői tértek ki a polturára, Kisgyőr lakosai – a Bihar és Zaránd vármegyei falvak népéhez hasonlóan – erősen sérelmeztek a poltura kényszerárfolyamát: „legnagyobb romlásunkra most megint az polturát két pénzben kiáltatta az passa Egeren.” Velük egyezően nyilatkoztak a keresztesiek: „az polturát is most két pénzben kiáltották, nem is veszik feljebb.”⁹¹

Győr vármegye hasonló forrásai az 1642. esztendőből⁹² maradtak ránk, a helyi vallomásokban azonban nyoma sincs a polturáknak. A magyar dénárt – bevett módon – pénz néven, azaz számítási pénzként említették, s egyedül Felpéc népe tette szóvá azt, hogy „adóban garast el nem veszen”⁹³ a török uruk, ez esetben az

30163 polturányi, különböző címletű lengyel veretnek felelt meg. *Makkai László*: I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai (1631–1648). Bp. 1954. 313.

⁹⁰ *Szilády Aron – Szilágyi Sándor*: Okmánytár a hódoltság történetéhez Magyarországon I–II. Pest 1863. I. 94.

⁹¹ *Kazinczy Gábor**: Adalékok a török magyarkori beltörténethez. Hivatalos nyomozások a török adó s hódítások körül Borsodban a XVII. század I. felében. Történelmi Tár VI. (1859) 151. [*K. G. betűjellel.]

⁹² *Ráth Károly*: A Győr vármegyei hódoltságról. Győr vármegyének 1642. évben összeírt jegyzőkönyve a török ellen. Történelmi Tár VII. (1860) 92–123.

⁹³ Uo. 104.

osztrák eredetű 3 krajcárosokra utalhattak, amelyek más alkalommal a különböző „aprópénzek” között kaptak helyet. A poltura említésének hiánya nem jósíthat fel arra, hogy Győr vármegye pénzforgalmából teljes egészében kiiktassuk a lengyel váltópénzeket, csupán azt valószínűsíthetjük, hogy részesedésük szerényebb lehetett annál, mint ami az ország középső, illetve a felső-magyarországi és az erdélyi részeiben jellemzőnek bizonyult.

A poltura Pest, illetve Borsod, továbbá Zaránd megye forrásaiból kimutatható, 2 dénárban megállapított kényszerárfolyama volt e váltópénz minimális kurzusa, amelyik az adóemelés burkolt eszközévé vált. A jelek egyértelműen arra engednek következtetni, hogy az adóprés szorosabbra húzásában az adórovók – az államhatalom képviselői – jártak az élen, s többnyire követőkre találtak az „iszpájákban.”

A súlyos emeléssel felérő – kényszerárfolyamon számított váltópénzben történő – adózásra egyfelől a durva erőszak⁹⁴ terjedő hírével, másfelől pszichikai presszióval, valótlán fenyegetéssel, megfélemlítéssel szorították rá a lakosságot. Rósia lakóinak⁹⁵ kétségbeesett szavait nem tekinthetjük pusztán illusztrációnak: „Az minapiban az gyulai Ibrahim iszpahija az császár rovóival és egyéb rendbeli törökökkel harmincz lóval Sebesre feljövén, az császár adójának felszedésére, [...] az rovók megolvassván az pénzt, és látván, hogy csak régi szokás szerint való, az adót fel nem vették, hanem visszahánták pénzeket, azt mondván [...] rövid nap felülvén egynehány ezeren, és feljönek Deszni vidékére rablani, kit levágják s kinek pedig füleket s orrokat elmetszik.” Néhány ezer katonát aligha küldtek volna az adó behajtására a Deszni körüli, „nyomorult állapotú”⁹⁶ falvakba, az azonban hihető, hogy a nem megfelelő pénzzel fizetni kívánó előljárót Gyulán vasra verték, s fogva tartották mindaddig, amíg faluja a kívánt pénzzel ki nem váltotta. Furta lakói is okkal várták aggódva a hírt arról, hogy a felemelt, de szokott módon beküldött adót elfogadják-e⁹⁷ a török uruk.

Nem véletlen, hogy a megfélemlített lakosság igyekezett szert tenni polturákra, illetve közelebbről meg nem nevezett váltópénzekre, amelyekhez részben az

⁹⁴ A Deszni vidékéhez tartozó Dancsfalva adóját nemcsak felemelte a „lippai Iszub [Juszuf] iszpahija – hanem – derekas török sereggel reájok jöven, megrablotta őket, valamit házoknál talált takarítva elvitette, csak egy háztól is készpénzt negyvenkét forintot vitt el, azonkívül lovat és egyéb féle marhát, az mit kaphatott; egy embert is fogott, azt nagy summán bocsátotta ki; ugyanakkor adófizető embert hármát vágtak le.” EOE XIV. 458.

⁹⁵ EOE XIV. 461.

⁹⁶ EOE XIV. 457.

⁹⁷ „beküldtük ugyan, de nem tudjuk, ha beveszi-e az előtti mód szerint, avagy nem.” EOE XIV. 463.

áruforgalom,⁹⁸ részben kölcsönök⁹⁹ révén juthatott. Természetesen a messze földre járó, árukat és pénzeket közvetítő kalmárok tudatos pénzkereskedelmét, s az egyéb haszonélvezők közreműködését sem hagyhatjuk figyelmen kívül.

A váltópénzek iránti fokozott igényből nem következett szorosan az, hogy más fizetési eszközöket nem fogadtak volna el a hódítók. Fentebb, 1645-ben a Zaránd vármegyei falvak nem a tallérok visszautasítását, hanem azt sérelmezték, hogy az adók befizetésekor csupán 125 dénárban számították a tallérjaikat.

A tallér kényszerárfolyamon történt számítása sem időben, sem térben nem korlátozódott a Partiumra. Győr vármegye több falvának – Szerecsen, Gyömörő, Kapi, Nagybjacs – lakói állították azt 1642-ben, hogy „az tallért csak 120 pénzért veszik el tőlük,¹⁰⁰” s a gyömöreiek azt is hozzátették, hogy török uruk „egy tallér számban 150 pénzt kíván, az ki igen nagy kárára vagy az holdultságnak.”¹⁰¹ Homoród lakói a Zaránd vármegyei falvakkal egyező 125 dénáros tallérárfolyamról vallottak, Pázmánd népessége viszont okkal panaszkolt, hogy a török „az tallért 105 pénzért veszi el tőlök. Aprópénzt pedig másfél forintot egy tallérért, az aranyat 180 pénzért veszi el.”¹⁰²

A pénztételekről szóló hódoltsági panaszok valóságtartalmáról budai tudósítás maradt fenn 1642-ből. E szerint Budán a tallér árfolyama 120, az úgynevezett „gréczi” talléré¹⁰³ pedig 130 dénár volt, áruvásárlás esetén azonban 150

⁹⁸ Nagykőrös csapszékére egy fajszi embertől 9 hordó bort vettek 315 forintért, az árát „aranyul, tallérul és aprópénzül” fizették meg. Nagykőrös számadáskönyve 1643. 224/304. A poltura pesti kelendőségét bizonyítja az ott vásárolt 14 hordó bor, amelynek az árát 83,3%-ban „potura pénzül” fizették meg. Nagykőrös számadáskönyve 1645. 210. Mindkettőre lásd MNL OL Mikrofilmtár, 3411. sz. tekercs. Jelentősebb mennyiségű, 765 forint ára borért 63%-ban aprópénzt és polturát, ill. 37%-nyi ismeretlen összetételű készpénzt adtak. Ua. 1646. 197. MNL OL Mikrofilmtár 3412. sz. tekercs.

⁹⁹ Nagykőrös elöljárósága Budán, „Oroszlán Sidotul poturát” vett kölcsön 141 forint értékben. Nagykőrös számadáskönyve 1640. 176., ill. 1643-ban ugyancsak a nevezettől 400 császári tallért, ill. „apró pénzt” 550 forint értékben. A tallér és a váltópénz kamata azonos – havi 3% – volt. Nagykőrös számadáskönyve 1643. 168. Mindkettőre lásd MNL OL Mikrofilmtár, 3411. sz. tekercs.

¹⁰⁰ *Ráth K.*: A Győr vármegyei hódoltságról i. m. 10., 117., 122.

¹⁰¹ Uo. 101.

¹⁰² Uo. 108.

¹⁰³ Az ún. „gréci tallérok” túlnyomó többsége azonban nem stájer, hanem tiroli tallér volt. Vö. *Buza János*: A tiroli tallérok hódoltsági és erdélyi sikerének titka. In: A VIII. Numizmatika és a Társtudományok Konferencia. Szeged, 2009. október 7–9. Szerk. Nagy Ádám – Ujszászi Róbert. Szeged 2011. 105–116.; *János Buza*: Der Erfolg der Tiroler Taler während der Türkenzeit in Ungarn. In: Beiträge zum 6. Österreichischen Numismatikertag 2014. Haller Münz-Blätter, Band VIII. (2015) S. 227–239.

dénárban¹⁰⁴ is számították, ez utóbbi egyezett a tallér alsó-magyarországi kurzusával. Egyidejűleg megerősítést nyert az, hogy egyes pénznemek elfogadtatása – például a közönséges fél tallérosoké – nem járt sikerrel, ugyanakkor keresték a váltópénzeket, illetve váltópénzek hiányában¹⁰⁵ az említett „gréczi” tallérokat. Megjegyzendő, hogy a „gréczi” tallérokat néhány borsodi falu lakóitól¹⁰⁶ is követelték török uraik 1640-ben, azonban ott a tallérok árfolyamát nem jegyezték fel.

A tallér árfolyama miatt panaszt tevő Győr megyei falvak többsége a 120 dénáros tallérkurszust sérelmezte, amelyik megegyezett az 1642. évi budai árfolyammal. E ponton megkockáztatható a feltételezés, hogy a hódoltságban a tallér több helyütt kimutatható 120 dénáros kurzusa az Oszmán Birodalomban kialakult tallérárfolyamnak felelt meg. Mivel az akcsét 1,5 dénárban számították, s mint fentebb láttuk, 1640-ben a tallér árfolyama 80 akcséra esett, ez éppen 120 dénárnak felelt meg. Ez idő tájt azonban a hódoltsági adózók az akcséval igen ritkán találkozhattak, mert említést sem tettek róla.

A hódoltsági adózókat nyilvánvalóan inkább foglalkoztatta az, hogy egy talléron hány dénárt veszítettek a hódítók által elrendelt kényszerárfolyam miatt. Tekintsük át táblázatos formában a fentebb említett adatokat!

Évszám	Térség	Jellemző tallér-kurzus dénárban 100,00%	Kényszerkurzus dénárban	Veszteség dénárban	Veszteség %-ban
1642	Buda, illetve Pest megye	150	120	30	20,00 %
	Nagykőrös	160 (gréczi tallér)	135	30	18,75 %
1642	Győr vármegye	150	105	45	30,00 %
1642	Győr vármegye	150	120	30	18,75 %
1642	Győr vármegye	150	125	25	16,66 %
1645	Zaránd vármegye	180	125	55	30,55 %

¹⁰⁴ „Itt Nagyságos Uram a tallér úgy jár mint az előtt, százhusz pénzben, a gréczi százharminczban kel. Vásárlásban el veszik másfél forintba, de ismét a marhát reá tudják.” Bátorkeszi Ferenc levele Eszterházy Pál érsekújvári vicegenerálishoz. Buda, 1642. április 25.; *Merényi Lajos*: Eszterházy Pál újvári kapitány levelei a nádorhoz 1641–1644. Történelmi Tár 1907. 578.

¹⁰⁵ „P.S. Azokat a féltallérokat semmi úton nem akarják elvenni marha árában. Gréczi tallérokat kívánnak, ha aprópénzt nem adhatunk.” Bátorkeszi Ferenc II. levele. Buda, 1642. április 25.; *Merényi L.*: Eszterházy Pál i. m. 578.

¹⁰⁶ Portapénz címén Sziliz lakói 1640-ben 4 „gréczi” tallért, Kaza adózói pedig 12 „gréczi” tallért fizettek. *Kazinczy G.*: Adalékok i. m. 120.

A veszteség százalékos mértéke szerint a Zaránd vármegyeiek jártak a legrosszabbul akkor, amikor tallérral adóztak, a Győr vármegyei árfolyamok közül csupán az egyik – a homoródi – volt azonos a sérelmesnek tartott Zaránd vármegyeiével.

A Győr körüli helységek jellemző vesztesége a Pest vármegyeiekéhez volt hasonló, lebecsülni azt sem ajánlatos, hiszen a 18%-20%-os veszteség is tekintélyes adóemeléssel ért fel.

Az aranyforinttal történő adózás még veszteségesebbnek tűnik, ugyanis a legértékesebb fizetési eszköz jellemző árfolyama 300 dénár¹⁰⁷ volt a nyugati ország-részen, Pázmánd török ura azonban csak 180 dénárban fogadta el, így a veszteség mértéke 40%-ra rúgott. E példából azonban messzemenő következtetés nem vonható le, ugyanis a tallér durván leszorított árfolyama is a pázmándiak vallo-másából vált ismertté, így a tallér és az aranyforint kirívóan alacsony kurzusa – minden valószínűség szerint – helyi túlkapással magyarázható.

Egyfelől az adók váltópénzben történt követelése és értékükön aluli beszámítása, másfelől a nagy értékű tallérok árfolyamának leszorítása, illetve egyes pénznemek elfogadásának visszautasítása nemcsak közvetett adóemeléssel járt együtt, nemcsak az áruforgalomban okozott zavarokat, hanem a hódoltsági lakosság rovására folytatott, kiterjedt, nyereszkezdést ösztönző és évekig tartó pénzkereskedelem kialakulásához vezetett.

A fentebb említett nagybajomi prédikátor, Laskai Sándor, 1640 őszén Batthyány Ádámnak 3000 forintnyi váltópénz hódoltságba küldése esetén, egy hónapon belül 500 forint¹⁰⁸ – azaz csaknem 17%-os – haszon lehetőségét vetette fel. Némi ázsíót¹⁰⁹ is kínálva kimondatlanul az éves kamat többszörösét¹¹⁰ csillantotta meg. Annak, aki nyereségre akart szert tenni, kellő anyagiak és értesülések birtokában is gyorsan és határozottan kellett cselekednie, ugyanis idővel

¹⁰⁷ Horváth T. A.: A magyar aranyforint i. m. 43.

¹⁰⁸ „az pénz pengi kevesebb ne legyön ket ezör tallerra valonal. Ennek haszna ött szaz forint es pengi Nagysagodnak egy holnapra ismet kezhöz juthat.” Balázs L.: Laskai Sándor református prédikátor i. m. 308.

¹⁰⁹ „ha Nagyságod az derekat az penznek innet föl penzwl keuannya ugy kwldi.” Uo.

¹¹⁰ R. Várkonyi Ágnes: Gazdaság és társadalom a 17. század második felében (1648–1686). In: Magyarország története 1526–1686. Főszerk. Pach Zsigmond Pál, szerk. R. Várkonyi Ágnes. Bp. 1985. 1303.

változhattak a körülmények, s a hódítók, illetve a közvetítők¹¹¹ is módosíthatták az igényeiket, miként az Laskai leveleiből kitűnik. Nevezett 1641 nyarán a tallérok ismételt elfogadásáról¹¹² küldött tudósítást, fél év múlva azonban újfent a tallér *'megbolondulásáról'* írt, s ezért váltópénzeket¹¹³ kért patrónusától.

E kelet-nyugati irányú áru- és pénzmozgással egyidejűleg az észak-déli irányban űzött spekulációs pénzkereskedelem is bizonyítható. 1641 őszén Nagyszombat előjárósága megtartóztatta Romand György komáromi kereskedő szolgáját és javait. Komárom, illetve Spáczay Márton – a vár rangos tisztjének – leveleiből kitűnik, hogy a cívisse lett „rácz vallásban való keresztyén” Romand György „Lándorfehérvárra” is lejárt kalmárkodni, szolgája pedig nemcsak árukat szállított, hanem katonatisztek aranyait és tallérjait is felvitte a Pozsony megyei szabad királyi városba, hogy értük ott váltópénzre¹¹⁴ tehessen szert, amit azután a hódoltságban nyilván haszonnal lehetett megforgatni.

A keresett váltópénzek között kitüntetett helyet kapott a poltura, az az aprópénz, amelynek kényszerárfolyama miatt Bihar és Zaránd megye több települése is panaszt emelt. Az 1640-es évek első felében a lengyel, illetve a lengyel mintára vert váltópénzek tekintélyes hányadát az Oszmán Birodalom adóztatása kiszívta a hódoltság területéről. A részekre szakított országon belüli spekulációs pénzkereskedelem folytatása csak úgy volt lehetséges, ha a hazai váltópénzek mellé külföldi fizetőeszközöket hoztak be. Fő forrásnak a Lengyel Királyság területe bizonyult, ahonnan részben a távolsági kereskedelem hazai és lengyelföldi kalmárjai, részben a főrangúak s a pénzvagyonnal rendelkező egyéb tehetősek – ugyancsak

¹¹¹ A nyerészkedő pénzkereskedelemben – a kamatból származó haszonra számítva – esetenként a hódítók és a meghódítottak között is létesülhetett üzleti kapcsolat: „az penzt Nagyságod ne keslelljye mert az interestet meg veszik rajtunk es az mind nőttön nő az penzt Benedek Uram az Tömös Vari Basatul kerte ki.” Laskai Sándor levele, 1642. január 15. *Balázs L.*: Laskai Sándor református prédikátor i. m. 311.

¹¹² „az talléron Nagyságod semmit ne gondolkodjék, mert megjött az előbbeni járása.” Kiskomár, 1641. július 29. *Balázs L.*: Laskai Sándor református prédikátor i. m. 310.

¹¹³ „Nagyságod aprópénzt küldjön, mert az tallér megbolondult földünkben.” 1642. január 15. *Balázs L.*: Laskai Sándor református prédikátor i. m. 311.

¹¹⁴ „Néminemő Tallér és Arany pénzt is költenek [= küldtenek] volt apró pénzért elváltani úgy az Ő Fölsége Ober Vajdája Földrváry Rácz Gábor uram és Rácz János deák, ezen vármegye vicehadnagya, ezen Roman(d) György szolgájátul, azt is az több pénzzel és marhával együtt kegyelmetek kézen adassa kezekben ez embörséges embörünknek.” Spáczay Márton leveleinek kelte 1641. november 13., ill. december 23. Komárom bírójának és tanácsának Nagyszombat előjáróságához intézett közönete pedig december 24-én kelt. Mindhárom levélre lásd Nagyszombat város levéltára, Tanácsíratok, missiles. Štátny okresný archív v Trnave.

nyeréskedő – közreműködése révén az aranyforintokért és a tallérokért polturákat s 'poltura-pénznek' nevezett egyéb váltópénzeket hozattak¹¹⁵ és hoztak az országba.

Az Oszmán Birodalom monetáris zavarai elsősorban a tágabb értelemben vett hódoltság adózóit sújtották. Bihar és Zaránd vármegye adatai töredékesek voltak ellenére is lehetővé teszik azt, hogy képletesen bezáruláshoz közeledjen az a hódoltsági kör, amelynek ívét főként a megyei hatóságok tanúvallatai, a kereskedelem- és a pénztörténeti források, illetve a hazai és a külföldi szakirodalom segítségével igyekszünk meghúzni.

Az 1620-as évek első felében kicsúcsosodó közép-európai monetáris krízis – az úgynevezett Kipper- und Wipperzeit¹¹⁶ – a török uralom alatti országgrészen is éreztette kedvezőtlen hatását, amellyel a Magyar Királyság törvényhozói¹¹⁷ ugyancsak tisztában voltak. Ezen esztendőik idején az Oszmán Birodalom helyi megbízottjai a pénzrontást megelőzően vert jó minőségű váltópénzekben továbbá régi, jó tallérokban és aranyforintokban, nem ritkán a saját váltópénzükből, az akcsében¹¹⁸ követelték az adókat.

A válság viharainak elültével, az 1630-as években a jó minőségű tallérok váltak a legkeresettebb pénzekké az adóztatók és a szpáhik körében. Fordulatra az 1640-es évek első felében került sor. Az állami adózásban a váltópénzek kerültek az első helyre, s számos példa van arra, hogy a helyi tisztségviselők irreálisan leszorították az árfolyamokat. Sportnyelven fogalmazva ez az állami adóztatás kettős öngólt lőtt: egyfelől megnyomorította az adózóit, másfelől az igen értékes veretek – a tallérok és az aranyforintok – kiviteléhez¹¹⁹ vezetett.

Nem téveszthető szem elől az sem, hogy a nyílt és a – kényszerárfolyamok révén gyakorolt – burkolt adóemelés megtörte azt a több helyütt megfigyelhető,

¹¹⁵ Eszterházy Pál – bátyjának, Miklós nádornak küldött levelében –, „egynéhány dús kurvafinak” nevezte azokat, akik Lengyelországba küldették a tallérokat és az aranyforintokat, „elváltani a pénzt, s polturát hozatván” érte; 1643. május 24. *Merényi L.*: Esterházy Pál i. m. 585.

¹¹⁶ *Huszár L.*: Habsburg-házi i. m. 30–36.; *Buza J.*: Kipper-pénzek i. m. 881–884.

¹¹⁷ „a szegény, és kiváltképpen a török uralomnak alávetett nép megmaradásán segíteni kívánván,” 1622. évi 77. tc. 1. §. CIH 1608–1657. 231.

¹¹⁸ Huszár Lajos, Imreh István, Kerekes György, Lipták János, Mráz [=] Zimányi Vera művei, ill. forráskiadványok és levéltári források nyomán *Buza János*: Orosz és török váltópénzek Kassán a XVII. század első felében. NK XCVIII–XCIX (1999–2000) 83–88.

¹¹⁹ *Huszár L.*: Habsburg-házi i. m. 38.

lassú újratelepülési¹²⁰ folyamatot, amely a zsitvatoroki békét követően megindult. Az 1640-es években az épülő falvak helyett az adóprés szorításában a pusztuló települések rémképe fenyegetett. A hódolt lakosság panaszait az „áros emberek” és a végváriak is továbbbíthatták. Elmondhatták maguk az adózók, a bérleti díjakat¹²¹ befizetők, s szolgálati úton – a megyék tanúvallatai révén – is eljuthattak a legmagasabb rangú választott tisztségviselőig, a nádorig. Esterházy Miklós – egyebek közt aligha véletlenül – a monetáris válság idején vetette a budai pasa szemére az adóemelések lakhelypusztító hatását: „Egyik, hogy csatáznak, lopnak, tolvajolnak. Másik, hogy holdítanak, [...] Harmadik, hogy nemcsak a képtelen adókat le nem szállítják a falukon, de öregbítik; ki miatt ám pusztulni is kezdtek a faluk.”¹²²

Az adók „öregbítésére” Győr vármegyétől Borsodig számos példát lehetett látni, a Bihar és Zaránd vármegyei települések panaszai igencsak beleillenek ebbe a képbe. Az 1645. évi összeírás idején Esterházy Miklós már halott volt, de a törökök Partiumbeli adóemeléséről szóló – túlzásoktól sem mentes¹²³ – korábbi hírek minden bizonnyal eljutottak hozzá.

Kitekintés

Egy-egy bihari, illetve zarándi településre nézve lehet találni olyan szórványadatokat a szakirodalomban, amelyek az újrakezdés nyomait jelzik a 17. század első felében. Pénztörténeti merítést is lehetővé tevő forrásunk – az 1645. évi összeírás – a sérelmek jegyzéke, koridegen fogalmazással hódoltsági panaszkönyv, amelynek

¹²⁰ A települések újjáépülésének egyik mutatója a templomok helyreállítása. Vö. *Szilády Áron – Szilágyi Sándor*: Okmánytár a hódoltság történetéhez Magyarországon. Pest 1863. I. 454. [Tárgymutató számos adattal.] Csongrád megyére lásd „ámbár Csongrád vármegye egészen a török zsarnokságnak van alávetve, mindazonáltal az abban levő mezővárosok és falvak Isten kegyelméből már nagyrészt benépesültek” 1647. évi 108. tc. CIH 1608–1657. 495.

¹²¹ Nagykőrös megbízottjai – az egyébként is jól értesült – „Eöstörhasy” Pálnak adták át két pusztai bérleti díját Érsekjúvárott. MNL OL 3411. sz. telercs. Nagykőrös számadáskönyve 1642. 206.

¹²² Esterházy Miklós levele. Nagyhöflány, 1642. június 12. *Merényi Lajos*: Musza budai pasa levelezése Eszterházy Miklós náddal 1641–1642. Történelmi Tár 1901. 315.

¹²³ „Nadányi uram olyat is beszél vala, hogy a partiumban való hajdúságnak meg volna most parancsolva, hogy mihelyt parancsolat éri őket, mingyárt indulhassanak. Az a híre, hogy a török dupla adót kíván rajta; de ki tudja mi fekszik alatta ha ugyan így vagyon.” Eszterházi Pál levele a nádorhoz. Galánta, 1643. június. 6. *Merényi L.*: Esterházy Pál i. m. 587.

részben sugalmazott voltát akkor sem vonhatjuk kétségbe, ha a „Tudod-é [...] Tudja-é a tanú” kezdetű sorok nem maradtak ránk. Ennek ellenére előfordulnak benne olyan részmondatok, amelyek a korábbi nekirugaszkodást, az átmeneti erőgyűjtést, a pusztulás mélységéből való emelkedés reményét¹²⁴ sejtetik. Volt idő, amikor Erdő-Gyarak¹²⁵ lakói még 25 forintot fizettek, emlékezetük szerint „akkor pedig szép állapotban volt az falunk, de most immár igen elfogyván és elaprósodván is, fl. 35 vesznek rajtunk.” Mező-Gyán¹²⁶ emberei a „Bethlen fejedelem” előtti adózásra emlékezve állították „...most sokkal nyomorultabban vagyon az falu mint azelőtt, s kevesebbek is az emberek.” Illye¹²⁷ és Árkos terheit nem emelték a szpáhik, de a császár adóját mindkét faluban növelték, az utóbbi¹²⁸ valamelyest kedvezőbb helyzetben volt, ezt azonban annak köszönhetette, hogy meghúzódott a borosjenői vár árnyékában.

Az adóztatás nyomasztóbbá válására következőképpen a népesség fogyására, illetve a települések pusztulásának rémére értelemszerűen könnyebben lehet példákat hozni, mint arra, hogy korábban szebb napjaik is lehettek a hódoltsági lakosoknak. Udvari község¹²⁹ summája változatlan maradt ugyan, népessége viszont megfogyatkozott, ezért a terhek viselésére elégtelennek tartotta magát. Oláh-Ökrös¹³⁰ adózói egyfelől a pénzjáradék növelését, másfelől a népesség számbeli csökkenését és anyagi romlását panaszolták. Magyar-Ökrös¹³¹ lakosai nemcsak terheik növelését, hanem a visszaélések számos változatát sorolták fel, s az adózó nép szószólóiként összegezték: „Egy szóval az ínség mind mi rajtunk s mind az egész holdoltságon annyi, hogy tovább immár nem szenvedhetjük.”

¹²⁴ A népesség számára nézve nincs fogódzó az 1645. évi összeírásban, ennek ellenére nem lehet kizárni a forrás demográfiai hasznosíthatóságát. Vö. *Dávid Géza: Magyarország népessége a 16–17. században*. In: *Dávid Géza: Pasák és bégek uralma alatt. Demográfiai és közigazgatás-történeti tanulmányok*. Bp. 2005. 47–52.

¹²⁵ EOE XIV. 456.

¹²⁶ EOE XIV. 455–456.

¹²⁷ EOE XIV. 454.

¹²⁸ „mi Jenőnek háta megett lakunk, s attól nem férnek hozzánk,” EOE XIV. 452.

¹²⁹ „akkor sokkal többen voltunk, inkább megadhattuk, most is azont kívánván tőlünk, az megadásra teljességgel elégtelenek vagyunk, mert elaprósodtunk és elfogytunk.” Uo. 449.

¹³⁰ Korábban 33, majd 45, most 100 forintot követeltek rajtuk, „holott éppen most kevesebben vagyunk, mint azelőtt, s szegényebbek is az emberek.” EOE XIV. 449.

¹³¹ EOE XIV. 448.

A hajdan szebb napokat látott madarasiak¹³² a pusztulás szélére jutottak, s a magyar földesuraik segítségére¹³³ szorultak. Lakottja kezdetben 12, azután 15 forintot fizetett szpáhijának; később a már említett gyulai bég már 30 forintra verte fel, majd „tized magával falunkban jöven, erővel két lovat vitt el tőlünk; [...] ha meg nem orvosoltatik ezen dolog, [...] elpusztulunk teljességesen.”¹³⁴ Széság elkeseredett lakói korábban már kétszer elhagyták¹³⁵ a falut, s valamikor 1645 után Lakottjával együtt valóban pusztává vált a településük.

Bihar és Zaránd vármegye 1645. évi részleges összeírása kétségtelenül komor képet nyújt a hódolt települések sorsáról, ennek ellenére arra enged következtetni, hogy az 1650-es évek végéig a népesség ragaszkodott falujához. Újabb adóemlékekről mit sem tudunk, a kedvezőbb forrásadottságú országrészek pénztörténetének ismeretében azonban feltételezhető, hogy közel másfél évtizednyi ideig kiegyensúlyozottakká váltak a pénzértékviszonyok.

Az Erdélyi Fejedelemséget is pusztító hadjáratok és Várad török kézre kerülése¹³⁶ viszont megrendítő csapást mért a Partium déli részére is. Az 1640-es évek első feléhez képest súlyosabbakká váltak az adóterhek és kedvezőtlenebbekké a pénzügyi¹³⁷ feltételek, majd a hosszúra nyúló felszabadító háború alatt következett be a korábbiaknál is megrendítőbb pusztulás.

¹³² *Jakó Zs.*: Bihar megye i. m. 293.

¹³³ „Madaras. Ez a falu oly nyomorúságban vagyon, annyira verte immár adójakat, hogy sanczokat az földes magyar urok adják meg érettek az törököknek, egy része elpusztult, rövid nap az falut is pusztán hagyják az nagy inség mia, semmi kémélést nem tesznek rajtok az törökök.” EOE XIV. 473.

¹³⁴ Lakattya/Lakottya valóban elpusztult, EOE XIV. 466–467. *Jakó Zs.*: Bihar megye i. m. 363. sz., 289.

¹³⁵ „csak isten tudna mindeneket előszámlálni a mire erőltetnek bennünket, úgy annyira, hogy immár kétszer is pusztult el a falu.” Uo. 451.

¹³⁶ *Péter Katalin*: Nagy remények meghíúsulása, ill. *R. Várkonyi Ágnes*: A népesség változásai. Erdély története II. 1606-tól 1830-ig. Szerk. Makkai László, Szász Zoltán. Bp. 1986. 716–726., ill. 805–810.

¹³⁷ *Buza János*: Az Erdélyi Fejedelemség pénzértékei és a nagysinkai országgyűlés (1664). Erdélyi Múzeum 78. (2016) 1. sz. 56–67.

Függelék

Az adózás- és pénztörténet kapcsán említett helynevek jegyzéke
az összeírások nyomtatott változatai szerint¹³⁸

A helynév után következnek a szakirodalmi hivatkozások: például *Adgya*, *Márki* I/441, *Márki* II/158; Kis- és Nagyagya puszta, 1692. *Mezősi* 181. majd az 1914 előtti neve: Ágya és mai neve: Adea – Románia, illetve *Bajon*, Bajom, *Jakó*, 203; lakott mezőváros, 1692. *Mezősi*, 64–65, 124. Biharnagybajom, (Hajdú-Bihar m.), stb.

Az azonosításhoz felhasznált irodalom és segédletek jegyzéke: Jakó Zsigmond, Lukinich Imre, Mezősi Károly fentebb említett művei mellett *Márki Sándor*: Arad vármegye és Arad szabad királyi város története. I. rész. A legrégibb idők-től a török hódításig. Arad 1892. II. rész. A török hódítástól napjainkig. Arad 1895.; *Herpay Gábor*: Földes község története. Debrecen 1936.; A történelmi Magyarország atlasza és adattára 1914. Szerk. Dr. Zentai László, Kósa Pál. Pécs 2003⁽²⁾; *Dávid Zoltán*: Az 1598. évi házösszeírás. Központi Statisztikai Hivatal Levéltára. Bp. 2001. Bihar megyei rész 121–157.; *Rácz Anita*: A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára. Debrecen 2007.; Magyar helységnév-azonosító szótár. Szerk. Lelkes György. Bp. 2011.

ADGYA, *Márki* I/441, ref. lelkésze volt 1631., a borosjenői várhoz tartozott, 1650.

Márki II/158; Kis- és Nagyagya puszta, 1692. *Mezősi* 181. Ágya, Adea – Románia, [a továbbiakban: R.]

ÁRKOS, *Jakó*, 200.; néptelen, 1692. *Mezősi* 118., 172. Bélárkos, Archiş – R.

ÁRPÁD, *Jakó*, 200–201.; puszta, 1692. *Mezősi*, 175. Arpaşel – R.

BAY, *Jakó*, 202–20; 1692. évi összeírásból kimaradt, *Mezősi*, 176. Mezőbaj, Boiu – R.

BAJON, Bajom, *Jakó*, 203.; lakott mezőváros, 1692. *Mezősi*, 64–65., 124.

Biharnagybajom, (Hajdú-Bihar m.)

BAKONYA, Bokkia, Bokonya, *Jakó*, 217.; néptelen, 1692. *Mezősi*, 119., 172.

¹³⁸ Kérésemre kéziratot Dr. Dávid Géza tanszékvezető egyetemi tanár (ELTE BTK), ill. Dr. Jakó Klára PhD (MTA BTK TTI) volt szíves átnézni. A felelősség áthárítása nélkül köszönöm meg kritikai észrevételeiket. Köszönettel tartozom továbbá az Országos Széchényi Könyvtár Térképtára munkatársainak, akik gazdag gyűjteményük számos régi példányát gyorsan és segítőkészen bocsátották rendelkezésemre.

- BANDARÓZÓ*, Budurásza, *Jakó*, 221. (számos alakváltozattal), Bondoraszó; lakott, 1692. *Mezősi*, 104., 127., 166., 172. Buduraesa – R.
- BÁRÁND*, *Jakó*, 207.; lakott, 1692. *Mezősi*, 61–62., 124., 142. (Hajdú-Bihar m.)
- CSEFF*, Csif – puszta Zsákától nyugatra, *Jakó*, 229.; puszta, *Mezősi*, puszta, 1692. 141. (Hajdú-Bihar m.)
- DALOM* „*Dalmiak panasza*” „Dalom puszta”, *Jakó*, 231.; néptelen, 1692. *Mezősi*, 119., 170.
- DANCZAFALVA*, *Márki*, I/227, II/161. Dancsfalva, Donceni – R.
- DESZNI*, *Márki*, II/8–10., *Lukinich*, 80. Dézna, Dezna – R.
- ERDŐ-GYARAK*, *Jakó*, 248–249.; puszta, 1692. *Mezősi*, 119., 175. Erdőgyarak, Ghiorac – R.
- FELTÓT*, *Márki*, I/445., 1650-ben lakott, *Márki* II/269.; puszta, 1692. *Mezősi*, 181. Tauť – R.
- FÖLDES*, *Herpay*, passim, lakott, (Hajdú-Bihar m.)
- FURTA*, *Jakó*, 243. (Hajdú-Bihar m.)
- GESZT*, *Jakó*, 245.; puszta, 1692. *Mezősi*, 175., 352. (Hajdú-Bihar m.)
- GYÖMÖRE*, (Győr-Moson-Sopron m.)
- HARANG*, *Jakó*, 254–255.; puszta, 1692. *Mezősi*, 150. Harangmező, Hidişelu de Sus – R.
- HOMORÓD*, (Győr-Moson-Sopron m.)
- ILLYE*, *Jakó*, 262.; puszta, 1692. *Mezősi*, 119., 175. Ciუმeghiu – R.
- JENŐ*, *Márki*, II/167., 253–254. *Lukinich*, 80., 340–343. Borosjenő, Ineu – R.
- KAPI*, Rábcakapi (Győr-Moson-Sopron m.)
- KERESZTES*, Mezőkeresztes (Borsod-Abaúj-Zemplén m.)
- KISGYÖR*, (Borsod-Abaúj-Zemplén m.)
- KIS-RÁBA*, Rabe, Raba, *Jakó*, 328., vö. Nagyrábé (Hajdú-Bihar m.)
- LAKOTTJA*, Lakattya, néptelen, *Jakó*, 289.; néptelen, 1692. *Mezősi*, 170.
- MADARAS*, *Jakó*, 293.; néptelen, 1692. *Mezősi*, 120., 175. Madarász, Mădăras – R.
- MAGYAR-ÖKRÖS*, *Jakó*, 311–312. Nagy- és Kisökrös puszta 1692. *Mezősi*, 119., 172. Ökrös, Ucuriş – R.
- MEZŐ-GYÁN*, Gyán, *Jakó*, 250; puszta, 1692. *Mezősi*, 175. Mezőgyán, (Hajdú-Bihar m.)
- MOC SOLYA*, Mocsirla, *Jakó*, 303.; puszta, 1692. *Mezősi*, 172., 174. Bélmocsolya; Lunca Teuzului – R.
- NAGYBAJCS*, (Győr-Moson-Sopron m.)

- NAGYBAJOM*, (Somogy m.)
- NAGY-RÁBA*, Rabe, Raba, *Jakó*, 328.; lakott, 1692. *Mezősi*, 65–66., 142. Nagyrábé (Hajdú-Bihar m.)
- OLÁH-ÖKRÖS*, *Jakó* 311–312.; Nagy- és Kisökrös pusztája 1692. *Mezősi*, 119., 172. Ökrös, Ucuriş – R.
- ORROS*, Orrosy, elnéptelenedett, Kisoroszi pusztája. *Jakó*, 309–310.; összeírásból kimaradt, 1692. *Mezősi*, 178.
- PÁZMÁND*, Pázmándfalu, (Győr-Moson-Sopron m.)
- POKLUSA*, Poklusa, *Jakó*, 326.; pusztája, 1692. *Mezősi*, 117., 172. Havaspoklos, Pocluşa de Beiuş – R.
- ROGOZ*, *Jakó*, 331.; pusztája, 1692. *Mezősi*, 119., 139. Bélrogoz, Rogoz Beliu – R.
- ROKSZIN*, 1603-ban elpusztult, 1626-ban a Petneházy családé, 1650-ben lakott, pusztája 1732-ben, a 19. sz. végén Monyoró pusztájává. Márki, I/245., II/209., 750.
- RÓSSIA*, Rossa, *Jakó*, 332.; Márki, II/166. Biharrósa, Roşia – R.
- SÁP*, Saap, elpusztult, *Jakó*, 334–335.; összeírásból kimaradt, 1692. *Mezősi*, 179. (Hajdú-Bihar m.)
- SEBES*, Márki, II/167. Borossebes, Sebiş – R.
- SZÉKELYTELEK*, Zekultekek, *Jakó*, 356.; néptelen, 1692. *Mezősi*, 119., 170. Sititelec – R.
- SZERECSENY*, Szerecseny, (Győr-Moson-Sopron m.)
- SZEREP*, *Jakó*, 354–355.; pusztája, 1692, lakói Udvariba menekültek. *Mezősi*, 142–143. (Hajdú-Bihar m.)
- SZÉSÁG*, [? – ismeretlen, Szék? – talán a későbbi *Bélmárkaszék?* *Jakó*, 332.] Seliştea [?] – R.
- TALPAS*, Tholpas, Márki, I/249. ref. lelkésze volt 1654, Márki, II/168. Talpoş – R.
- TAMÁN*, Tamány, a 19. sz. végén Tamánd pusztája. Márki, I/249.
- TENKE*, *Jakó*, 366.; néptelen, 1692. *Mezősi*, 119., 170. Tinca – R.
- TULKA*, *Jakó*, 371–372.; pusztája, 1692. *Mezősi*, 175. Tulca – R. [Az 1645. évi összeírásban 2 *Tulka* nevű helység található: EOE XIV. 464–465., ill. 470.]
- UDVARI*, *Jakó*, 372.; lakott, 1692. *Mezősi*, 62–63., 142. Sárretudvari (Hajdú-Bihar m.)
- VEKERD*, *Jakó*, 386.; az összeírásból kimaradt, 1692. *Mezősi*, 148. (Hajdú-Bihar m.)
- ZSADÁNY*, *Jakó*, 389–390.; pusztája, 1692. *Mezősi*, 118., 175. Jedani – R.
- ZILIZ*, (Borsod-Abaúj-Zemplén m.)

LOCATIONS IN BIHAR AND ZARÁND COUNTIES
UNDER FISCAL PRESSURE

On the Monetary Crisis of the Ottoman Empire, 1645

by János Buza

SUMMARY

Information about the history of Bihar and Zaránd counties under Ottoman rule in the seventeenth century is scarce. Based on a register of complaints by the local population, made in 1645 – and, albeit already published in 1889, almost completely forgotten by now – the present paper adds important new evidence to our present state of knowledge. The testimonies of taxpayers attest to relative regeneration and a slow increase in the number of the population after the peace of Zsitvatorok (1606). In 1645, however, leaders of some 100 villages in Bihar and Zaránd counties protested against an increase of their tax burdens. A comparison of the register of their complaints with scattered evidence from the counties of Borsod, Győr, Pest, Somogy and Vas support the conclusion that the monetary disturbances in the Ottoman Empire had greatly contributed to this process, and made their consequences keenly felt all over the Hungarian territory under Ottoman occupation. The veiled tax increases, caused by the compulsory currency rates, affected the majority of the population, while only a few succeeded in making profit from speculative monetary trade.

Farkas Kornél

MŰTÁRGYMOZGÁSOK 1945–1949

Az Országos Magyar Szépművészeti Múzeum
a második világháború után
II. rész

A nemzeti szempontból jelentős és veszélyeztetett magángyűjtemények védelme

A vallás- és közoktatásügyi miniszter a 4450/1945. M. E. sz. rendeletben nyert felhatalmazása alapján, 1945. szeptember 1-jén a 42139/1945.V. sz. rendeletével életre hívta a nemzeti szempontból jelentős és veszélyeztetett magángyűjtemények biztonságáról gondoskodó Országos Gyűjteményügyi Bizottságot.¹ A bizottság október 1-jén a következő felhívást adta közre:

„Háború szántotta végig az országot, nyomában irtóztató pusztulás járt most is, mint annyiszor történetünk folyamán. Felbecsülhetetlen nemzeti kultúrkinccseink mentek tönkre az események viharában, megfizethetetlen és pótolhatatlan levéltárak és könyvtárak lettek a tűz martalékává és világraszóló műkincsek pusztultak el vidéki kastélyainkban és kúriáinkban. Sok helyütt még most is ott hevernek ezek a kincsek az udvarokon, istállókban, pajtákban. Kisgyerekek játszadoznak az utca porában régi pecsétekkel, könyvtáblákkal ragasztanak be ablakokat és híres képekkel pótolnak istállóajtókat. Sok műkincsünk orgazdáknál lapul s várja a jótékony feledést, sok kerül a zugkereskedelem piacára s megy ki

¹ MNL OL K 726 111/1946. Jegyzőkönyv és felterjesztés VKM-hez az Orsz. Gyűjteményügyi Bizottság működése tbn. 1946. febr. 22.; MNL OL XIX-I-1-h 380. d. 2. t. 1620/3/1950. Fügedi Erik: A veszélyeztetett magángyűjtemények miniszteri biztosának összefoglaló jelentése. 1949. dec. 21. 19. Működéséről lásd *Borsa Iván*: A magyar levéltárügy helyzete a Horthy-korszakban és a felszabadulás után. *Levéltári Közlemények* 25. (1954) 30.; *Sinkó Katalin*: Nemzeti Képtár. (Az MNGG évkönyve 2008.) Bp. 2009. 49.; *Keresztes Csaba*: Műkincsek ebek harmincadján. Veszélybe került műtárgyak Magyarországon 1944–1949. *Archívnet* 15. (2015) 1. sz. (http://www.archivnet.hu/hetkoznapok/mukincsek_ebek_harmincadjan.html, letöltés 2015. febr. 26.)

az országból, pedig minden képpel, minden bútorról s minden könyvről mi magunk leszünk szegényebbek.

Meg kell menteni a magyar kultúrának ezeket a hányódó, lappangó s a biztos pusztulásnak kitett értékeit. Nem szabad megengednünk, hogy az őszi eső rothadásig áztassa levéltáraink megmaradt anyagát, vagy hosszú téli estéken középkori kéziratokkal fűtsenek be azok, akik nem gondoskodtak tüzelőről. A mentés nem egy osztály, nem kaszt és nem párt kérdése, a mentés az egész magyar társadalom s főként a magyar kultúra vidéki munkásainak feladata, amelyet megoldva az egész nemzet vagyonát őrizzük meg, elhanyagolva pedig az egész nemzet veszít. A most megalakult Országos Gyűjteményügyi Bizottság éppen ezt a feladatot akarja megoldani: menteni, ami még menthető, s ami nem késő.

A Bizottság kéri ezért minden vidéki tanító s minden vidéki tanár, pap és lelkész, sőt minden vidéken élő értelmiségi segítségét. Segítsetek, hogy megakadályozzuk a pusztulást! Jelentsetek minden elhagyott, vagy pusztuló műkincset, kúriát, kastélyt, minden antik bútort, minden régi könyvet, minden régi iratot a Bizottságnak. Jelentsetek akkor is, ha csak hallottatok róla, ha nem láttátok is. A Bizottságnak szakemberek állnak rendelkezésére és megfelelő műszaki felszerelés, hogy védelmet találjon részükre.

Ki segítsen nehéz munkánkban, ha Ti, a magyar kultúra vidéki munkásai nem segítetek?”²

A bizottság legfontosabb feladata a gyűjtemények kataszterének felvétele volt. Mihalik Sándor múzeumi igazgató, a bizottság elnöke 1945. szeptember 20-án levélben kért adatokat ehhez dr. Genthon Istvántól. A Szépművészeti Múzeum főigazgatója 1946. január 3-án megküldte neki a háború előtt nyilvántartott magángyűjtemények névjegyzékét.³ A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (a továbbiakban: VKM) hasonló kéréssel fordult az intézményhez, mivel május 18-án megbízta dr. Jeszenszky Sándor miniszteri osztályfőnököt a magántulajdonban lévő, valamint a reprezentatív magyar képzőművészeti kiállítások céljára alkalmas műtárgyak összeírásával.⁴

² Mentsük a pusztuló kulturális kincseinket! Köznevelés 1. (1945) 7. sz. 11–12.

³ SzMI 271/1945. M. N. Múzeum – Orsz. Gyűjteményügyi Bizottság nemzeti szempontból jelentős magángyűjtemények bejelentése tbn. 1945. szept. 20.

⁴ SzMI 119/1946. VKM külföldi magyar képzőművészeti kiállítás anyagának összeírása tbn. 1946. máj. 18.

1945. december 4-én a bizottság, az Elhagyott Javak Kormánybiztosságával (a továbbiakban EJK) való egyeztetés után a Múzeum főigazgatóságától gazdátlan műtárgyak vizsgálatát kérte. Dr. Radocsay Dénes segédőr a múzeumi tanács engedélyével 1946 februárjában elvégezte a szemlét, s egyes festményeknek múzeumi elhelyezést javasolt. A kormánybiztosság a kiválasztott képeket a Múzeumnak azzal a feltétellel engedte volna át, ha azokat az az igazolt tulajdonosok jelentkezése esetén visszaszolgáltatja.⁵ A műtárgyak végül májustól a Köztársasági Elnöki Hivatal berendezésének részét képezték.⁶

A Gyűjteményügyi Bizottság számos akadályba ütközött tevékenysége során. Ebben szerepet játszott az átfogó gyűjteményi nyilvántartás és a megfelelő jogi háttér hiánya, illetve az erre visszavezethető súrlódások az EJK-val. Végül a VKM 1946. február 26-án elfogadta a bizottság testületi lemondását, majd július 11-én a 73828/1946. sz. rendeletével felállította a Veszélyeztetett Magángyűjtemények Ügyeinek Miniszteri Biztosságát.⁷ A hivatalt, első kinevezett miniszteri biztosa, dr. Domanovszky György december 17-én történt lemondása után, 1947 januárjától 1950 februárjáig dr. Fügedi Erik vezette.⁸ Később a miniszteri biztosság megszüntetése után feladatait és ingóságait az újonnan létrejövő Múzeumok és Műemlékek Országos Központja⁹ (a továbbiakban: MMOK) vette át.¹⁰

⁵ SzMI 19/1946. Magyar Nemzeti Múzeum Országos Gyűjteményügyi Bizottság, Elhagyott Javak Kormánybiztossága által a festmények kiválogatása tbn. Radocsay Dénes múz. s. ör részére Igazolványt küld. 1945. dec. 4.; Radocsayról lásd Magyar Múzeumi Arcképcsarnok (a továbbiakban: MMA) Szerk. Bodó Sándor – Viga Gyula. Bp. 2002. 728–729.

⁶ SzMI 98/1946. Elhagyott Javak Kormánybiztossága a Múzeum részére kiválasztott 9 db. festményt a Köztársasági Elnöki Hivatal berendezésére adta át. 1946. máj. 8.

⁷ MNL OL K 726 111/1946. uo.; MNL OL XIX-I-1-h 380. d. 2. t. 1620/3/1950. Fügedi összefoglaló jelentése 24.; Sinkó K.: Nemzeti i. m. 49.

⁸ MNL OL K 726 43/1947. Dr. Fügedi Erik a Veszélyeztetett Magángyűjt. Ügyeinek min. biztosi teendőivel való megbízatása dr. Domanovszky György helyére. 1947. jan. 18.; SzMI 27/1947. M. N. Múzeum Tanácsa a Vkm 139557/946.VI.b.ü.o. sz. rendeletét – dr. Fügedi Erik és dr. Domanovszky György megbízatása illetve beosztása tbn. 1947. jan. 23.; MNL OL XIX-I-1-h 380. d. 2. t. 1620/3/1950. Fügedi összefoglaló jelentése 25. Domanovszkyról lásd MMA 210–211.

⁹ Magyar Közlöny 5. (1949) 237. sz. 17–24.

¹⁰ MNL OL XIX-I-1-h 380. d. 2. t. 1620/3/1950. VKM átirata Fügedinek a Veszélyeztetett Magángyűjtemények min. biztosságának megszüntetése tbn. 1950. febr. 9. Működéséről lásd Fügedi összefoglaló jelentését, ill. Fügedi Erik: Levéltáraink sorsa a felszabadulás után. Levéltári Híradó 1. (1951) 1. sz. 34–37.; Vajk Ádám: Rejtőzködő levéltárak – A veszélyeztetett magángyűjtemények miniszteri biztosságának tevékenysége Győrött a II. világháború után. Levéltári Szemle 56. (2006) 1. sz. 27–32.

Fügedi 1949 júliusának végén javaslatot terjesztett elő a kultuszminiszternek a miniszteri biztossága által összegyűjtött – egyrészt a háborús és népellenes magatartás miatt elítéltek tulajdonából elkobzott, másrészt az elhagyott javaknak tekintendő – anyagok szétosztásáról.¹¹ A VKM augusztus 12-én az 1620-Vesz-6/1949.V.1. sz. átiratában a javaslatot véleményezésre megküldte a múzeumi tanács-, majd dr. Dobrovits Aladár, 18-án Ék Sándor (Iparművészeti Múzeum), dr. Vayer Lajos (Szépművészeti Múzeum), Mihalik Sándor (Történeti Múzeum), dr. Varjas Béla (OSZK), dr. Radnóti Aladár (Közgyűjtemények Országos Főfelügyelőisége, a továbbiakban: KOF) és dr. Horváth Tibor (Hopp Ferenc Múzeum) részére. Vayer főigazgató-helyettes szeptember 6-án írt válaszlevelében a javaslat csatolt jegyzékén „a Múzeum ideiglenes letétjeként” feltüntetett tételeket, az intézménynek végleges leltárba bevezethető, tulajdonként való átsorolását kérte.¹² A kultuszminisztérium október 14-én kelt újbóli, 1620-Vesz-6/1949.V.2. sz., a felosztás ügyében keletkezett átiratára a múzeumi tanács ugyanazon hónap 29-én dr. Pigler Andor, Mihalik Sándor és dr. Höllriegl József főigazgatók részvételével bizottságot jelölt ki, amelyet november 3-án szemlére küldött a miniszteri biztoshoz.¹³ Fügedi december 28-án benyújtott újbóli javaslatához és „az abban foglalt anyagnak az ott megnevezett intézmények részére való juttatásához” Ortutay Gyula miniszter 1950. január 3-án hozzájárult.¹⁴ A múzeumok a miniszteri biztosságtól az elkobzott és az elhagyott javak mellett, a volt hitbizományi tulajdonokból is vettek át műtárgyakat.

Az állam illetékes hivatalai igyekeztek megóvni a jelentősebb gyűjteményekből származó tárgyakat attól, hogy „elkallódjanak” a műkereskedelemben.

¹¹ Az ideiglenes nemzeti kormány 1945. évi 1982. M. E. sz. rendelete, a tudományos vagy művészeti szempontból jelentős elkobzott tárgyak felhasználásáról. Magyarországi Rendeletek Tára 79. (1945) 137. Ehhez kapcsolódóan lásd *Kisfaludy Katalin*: Vagyonynyilvántartások a pénzügyigazgatási fondokban. Levéltári Szemle 42. (1992) 3. sz. 48–51.

¹² MNL OL K 726 1260/1949. Veszélyeztetett Magángyűjtemények Miniszteri Biztossága által összegyűjtött anyag felosztására vonatkozó javaslat. 1949. aug. 16.; MNL OL XIX-I-1-h 380. d. 2. t. 783/1949. Vayer átirata a múzeumi tanácsnak a Veszélyeztetett Magángyűjtemények Miniszteri Biztossága által összegyűjtött anyag felosztására vonatkozó javaslat tbn. 1949. szept. 6. Radnótirol lásd MMA 727.; Horváthról uo. 400.

¹³ MNL OL K 726 1260/1949. uo.; SzMI 601/1949. A V. K. M. 1620. VESZ. 6. 1949.V.I. sz. átiratát az Elnökség megküldi Veszélyeztetett magángyűjtemények M. Biztossága által összegyűjtött anyag szétosztására vonatkozó jelentéstétel tbn. 1949. szept. 6. Megtalálható még MNL OL XIX-I-13 4. d. 987/1949. Höllrieglrol lásd MMA 403.

¹⁴ MNL OL XIX-I-1-h 380. d. 2. t. 1620/5/1950. Fügedi felterjesztése Ortutaynak anyagfelosztás tbn. 1949. dec. 28.

A vallás- és közoktatásügyi miniszter például 1949. június 13-án a Zichy–Czikán-féle címerlenyomat-gyűjtemény ügyében közvetlenül fordult a pénzügyminiszterhez, azt kérve tőle, utasítsa az Árverési Csarnok és Zálogház Nemzeti Vállalatot arra,¹⁵ hogy a náluk értékesítésre kerülő ingóságokat műérték szempontjából alaposan vizsgálják meg és némelyeket országos gyűjteményekben helyezték el.¹⁶ A pénzügyminiszter intézkedésére a kérdésben szereplő anyag, majd egy XVII–XVIII. századi Szatmár megyei iratokból álló gyűjtemény az Országos Levéltárba került.¹⁷

A Köz- és Magángyűjteményekből Elhurcolt Művészeti Alkotások Ügyeinek Miniszteri Biztossága

Keresztury Dezső kultuszminiszter a 4450/1945. M. E. sz. rendeletben foglalt felhatalmazása alapján 1947. január 3-án a 30/1947.V. K. M. sz. rendeletével felállította a Köz- és Magángyűjteményekből Elhurcolt Művészeti Alkotások Ügyeinek Miniszteri Biztosságát.¹⁸ Jeszenszky Sándort 1946. szeptember 21-én nevezték ki biztossá a 103861/1946.VI. V. K. M. sz. rendelettel.¹⁹ Feladata volt a bejelentések

¹⁵ A vállalatot a 27/1948. M. T. sz. határozattal létesítették, jogfolytonosan vette át a Postatakarék-pénztár zálogüzletágának tevékenységét. 1951-től, mint Bizományi Áruház Vállalat működött tovább. Magyar Közlöny 4. (1948) 179. sz. 1752. Az ingóságok elárverezését az 10250/1948. Korm. sz. rendelet [Magyar Közlöny 4. (1948) 223. sz. 2204–2205.], az 5586/1948. P. M. sz. rendelet [Magyar Közlöny 4. (1948) 283. sz. 2614.], az 149800/1948. I. M. sz. rendelet [Magyar Közlöny 4. (1948) 288. sz. 2678–2679.] és a 3822/1949. Eln. D. P. M. sz. rendelet [Magyar Közlöny 5. (1949) 127. sz. 888.] szabályozta. Lásd még *Gréczi Emőke*: Szürke évtizedek, páratlan gazdagság. Adalékok a Bizományi történetéhez. Műértő 16. (2013) 9. sz. 18.; *Koltai Gábor – Rácz Attila – Rózsavölgyi Andrea*: Szépség–szenvedély–századok. A 240 éves BÁV műkereskedelmi üzletágának története. Bp. 2013.

¹⁶ SzMI 418/1949. M. N. Múzeum Tan. Zichy–Czikán-féle címerlenyomat gyűjtemény ügye. 1949. jún. 23.

¹⁷ MNL OL K 726 964/1949. Zichy–Czikán féle címerlenyomat gyűjtemény ügye. 1949. jún. 17.; MNL OL K 726 1120/1949. Árverési Csarnok és Zálogház N. V. őrzetében levő Szatmár megyei vonatkozású XVII–XVIII. századi mintegy két kötegni iratanyagának kiadása. 1949. júl. 11.

¹⁸ MNL OL K 726 57/1948. Vkm 30/1947. sz. rend. az egyes magángyűjtemények védelméről szóló 4450/1945. M. E. sz. rendelet végrehajtása tbn. 1948. márc. 10.; Magyar Közlöny 3. (1947) 4. sz. 20.

¹⁹ MNL OL XIX-I-12 2. d. 423/1948. Jeszenszky jelentése Ortutay miniszternek a köz- és magángyűjteményekből elhurcolt művészeti alkotások ügyeinek miniszteri biztossága ügyköréről összefoglaló áttekintés tbn. 1948. dec. 10.; *Sinkó K.*: Nemzeti i. m. 49–50.

alapján a köz- és magángyűjteményekből a háború következtében elveszett vagy megsemmisült műtárgyak adatfelvétele, közzététele, felkutatása és biztonságba helyezése. A biztos ezeket számbavételük után a készítő művész és a tulajdonos nevei szerint, a megadott kritériumok alapján (cím, nem, méret, anyag, ábrázolás, ismertetőjel, reprodukció) kartotéklapokra vezette,²⁰ majd azokról kimutatásokat készített.²¹ A tulajdonosok bejelentéseikben gyakran azt is feltűntették, hogy hol lehetnek elveszett műtárgyaik.²² A biztos hivatala a rendeletnek megfelelően a Szépművészeti Múzeumban kapott helyet.²³ Az egyes műtárgyak, köztük az intézmény elhurcolt anyagának és kinti letétjeinek felkutatása során kapcsolatban állt annak tisztviselőivel.²⁴

Jeszenszky hatásköre alapján 1947. május 7-én kérte a főigazgatót, hogy az utasítsa a Múzeum személyzetét arra, hogy az épületben tárolt, nem állami tulajdont képező műtárgyakat tudta és az engedélye nélkül kiadni, vagy az épületből kivinni tilos. Kivételt csupán a bírálatra behozott műtárgyak képeztek.²⁵ Egyúttal bekérte az addigi kiadások átvételi elismervényeit, valamint azoknak a múzeumi letéteknek a jegyzékeit, amelyek a háború alatt elvesztek, vagy megsemmisültek. Genthon azonban csak a régi képtári festmények jegyzékét tudta megküldeni neki, mivel a régi magyar anyag és a grafikai gyűjtemény még vizsgálat alatt állt.²⁶

²⁰ Megtalálhatóak az MNG Adattárában és részben az SzMI-ban.

²¹ *Jeszenszky Sándor*: Háborús műkincsvesztésünk. Magyar Művészet 15. (1948) 2. sz. 101–102.; *Uő*: Háborús műtárgyvesztés-jegyzékek. Bp. 1952.

²² Jeszenszky elmondása alapján az 1947 júniusában a Fügedi-féle miniszteri biztossághoz beosztott nyomozó annyira el volt foglalta, hogy az általa bejelentett ügyekkel nem tudott foglalkozni, ezért külön rendőrhatalósági személy kirendelését kérte. Lásd SzMI 242/1947. Köz- és Magángyűjteményekből elhurcolt művészeti alkotások ügyeinek miniszteri biztosa beküldi a VKM-hez intézett jelentését az ezüst vonat szállítmányáról. 1947. jún. 20.

²³ SzMI 247/1946. VKM-hez felterjesztés a „Köz- és magángyűjteményekből elhurcolt művészeti alkotások ügyeinek miniszteri biztossága” részére a Múzeumban kijelölt hivatali szobába egy cserép-kályha felállítása tbn. 1946. nov. 15.

²⁴ SzMI 125/1948. Köz- és Magángyűjteményből elhurcolt művészeti alkotások miniszteri biztosa Hoffmann Gusztávné tulajdonát képező a Munkácsy- emlékkiállításra kölcsönadott Munkácsy Mihály: Ivók c. képe sorsa tbn. 1948. márc. 23.

²⁵ SzMI 170/1947. Köz- és magángyűjteményekből elhurcolt művészeti alkotások min. biztosa a magántulajdonba tartozó műtárgyak kiadása tbn. követendő eljárás. 1947. máj. 7.

²⁶ SzMI 145/1947. Köz- és magángyűjteményekből elhurcolt művészeti alkotások ügyeinek miniszteri biztosa a háborús eseményekkel kapcsolatban elveszett múzeumi anyag jegyzékét kéri. 1947. máj. 7.

Az egyes, több tételből álló bejelentések mind a magántulajdonosok, mind a közgyűjtemények részéről hatalmas veszteségeket mutattak. Az egyik ilyen – Donáth Sándor műkereskedő üzletéből –, amelyet 1944-ben a rendelkezések következtében lezártak, az ostrom alatt és után elveszett műtárgyak jegyzéke. Jeszenszky ezt 1947. május 16-án illetékességből megküldte a Veszélyeztetett Magángyűjtemények Ügyeinek Miniszteri Biztosságának.²⁷ A másik ilyen, Cselényi Elemér Budapest Székesfőváros Képtára felügyelőjének a tulajdonukból megsemmisült, vagy eltűnt műtárgyak jegyzéke. Kísérőleveléből megtudjuk, hogy értékeik raktárukban és különböző hivatalokban (kb. 120 helyen!) kerültek elhelyezésre. Míg a Halászbástya óvóhelyén tároltak sértetlenek maradtak, addig a kiscelli kastély belövést kapott, ezért az ott lévők közül sok tönkrement, illetve eltűnt. A bazilika pincéjében szétszórva találták műtárgyaikat, az ott elhelyezett anyag közül is sok elveszett. A hiányok legnagyobb része a hivatalokban keletkezett belövés, tűz, vagy eltűnés által.²⁸

A miniszteri biztos jelentése alapján a Műkincs-kormánybiztosság által 1944-ben lefoglalt műtárgyakból kellő igazolások mellett, 1947 júniusáig több mint kilencszáz visszakérült tulajdonosához.²⁹ A kultuszminisztérium a Jeszenszky-féle biztosságot 1949 júniusában megszüntette, hatáskörét és a még kezelésében lévő ingóságokat pedig Fügedi hivatala vette át.³⁰

²⁷ SzMI sz. n. Jeszenszky levelezése. 1947. jan. 20.

²⁸ SzMI sz. n. Jeszenszky levelezése. 1947. márc. 13.

²⁹ SzMI 242/1947. uo. A zsidó tulajdonból elvett javak háború utáni sorsáról és a kárpótlási folyamatról lásd A második világháború alatt sérelmet szenvedett zsidó származású magyar állampolgárok kárpótlásának folyamata Magyarországon. Szerk. Botos János et al. Bp. 2011.; *Botos János: A magyarországi zsidóság vagyonának sorsa 1938–1949.* (Veritas Füzetek 1.) Bp. 2015. 64–105. Az 1944-ben lefoglalt, majd a háború után Romániához került területek műtárgyainak vissza nem adásáról lásd *Tibori Szabó Zoltán: Az erdélyi zsidó közösség sorsa a második világháborút követő időszakban (1945–1948).* Korunk 3. (2004) 15. sz. 84–85.; *Uő: Erdélyi sors a holokauszt után. Múlt és jövő* 22. (2011) 3. sz. 22–23.

³⁰ SzMI 428/1949. Veszélyeztetett Magángyűjtemények Miniszteri Biztossága 767/1949. az átvett raktárhelyiség 1 db. kulcsát beküldi megőrzés céljából. 1949. jún. 24.

A területváltozás következményei a háború után³¹

*Szovjetunió*³²

Supka Géza az MNM elnöke 1945. március 8-án rendeletet adott ki az egyes intézményekben található oroszországi eredetű műtárgyakkal kapcsolatban. A Múzeumban három ikont találtak, amelyek a zár alá vett zsidó műtárgyakkal együtt kerültek be az intézménybe. Továbbá egy moszkvai gyártású zongorát, amit Csánky Dénes főigazgató egyik rokona helyezett el megőrzésre az épületben. Oroszlán Zoltán igazgatóőr jelentése alapján a Múzeum a háború alatt Szovjetunióból származó műtárgyat nem vásárolt.³³

Az Egyesült Nemzetek területeiről származó és az 1945. január 20-án Moszkvában aláírt fegyverszüneti egyezmény 6. paragrafusa értelmében bejelentésre került vagyontárgyak a Szovjetunió tulajdonát képezték.³⁴ A Külügyminisztérium Fegyverszüneti Osztálya és a Jótételei Kormánybiztos³⁵ utasítása alapján azokat, az Iparművek Képviselő Államiérdekű Részvénytársaságon (a továbbiakban: IKART) keresztül Budapesten a Szövetséges Ellenőrző Bizottságnak³⁶ (a továbbiakban: SZEK) kellett átadni visszaszállítás céljából. A társaságot az iparügyi

³¹ A területi módosulások által érintett gyűjtemények elhelyezésének rendezési elveiről lásd *Körmendy Lajos*: Proveniencia, pertinencia, nemzetközi levéltári jogviták. Levéltári Szemle 29. (1979) 3. sz. 671–683.

³² A témához lásd A magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban. Levéltári dokumentumok 1941–1947. Szerk. Krausz Tamás – Varga Éva Mária. Bp. 2013.; *Ungváry Krisztián*: A magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban. Századok 147. (2013) 1561–1579.

³³ SzMI 21/1945. Dr. Supka Géza elnökhöz jelentés a múzeumban található orosz eredetű tárgyakról. 1945. márc. 9.; MNL OL K 726 185/1945. VKM a fegyverszüneti egyezmény végrehajtása tbn. tett jelentést a Külügyminiszternek is megküldetni kívánja. 1945. máj. 18.

³⁴ Az ideiglenes nemzeti kormány 1945. évi 525. M. E. sz. rendelete, a fegyverszüneti egyezmény kihirdetéséről. Magyarországi Rendeletek Tára 79. (1945) 43–47.; Az ideiglenes nemzeti kormány 1945. évi 527. M. E. sz. rendelete, az Egyesült Nemzetek területére szállított vagyontárgyak visszaszállításáról. Magyarországi Rendeletek Tára 79. (1945) 48.

³⁵ Az ideiglenes nemzeti kormány 1945. évi 5840. M. E. sz. rendelete, a Fegyverszüneti Tárcaközi Bizottság és a Jótételei Kormánybiztoság létesítéséről. Magyarországi Rendeletek Tára 79. (1945) 605–606.

³⁶ *Balogh Sándor – Földesi Margit*: A magyar jóvátétel és ami mögötte van... Válogatott dokumentumok 1945–1949. Bp. 1998.; *Földesi Margit*: A megszállók szabadsága. Bp. 2002.; *Feitl István*: A magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság jegyzőkönyvei 1945–1947. Bp. 2003.

miniszter bízta meg a jóvátételi szállítások lebonyolításával.³⁷ Az átadások novemberben megtörténtek.³⁸ A VKM azonban 1946. május 4-én 52642/1946.VI. sz. alatt felhívást intézett a német javak, illetve a német tulajdonban volt vagyontárgyak forgalmának korlátozása és zár alá vétele tárgyában kiadott 528/1945. M. E. sz. rendelet,³⁹ valamint a német tulajdonban volt vagyontárgyak bejelentése tárgyában kiadott 16652/1945. P. M. sz. rendelet⁴⁰ alapján fennálló kötelezettségekről. Az SZEGB Gazdasági Osztálya ugyanis többszöri figyelmeztetés után hivatalos formában is panaszt tett amiatt, hogy a magyar hatóságok szerint nem tanúsítanak megfelelő együttműködést a német javak felkutatásában és a Szovjetunióval való átadásában.⁴¹ Genthon 1946. július 16-án írt válaszlevelében arról tájékoztatta az illetékeseket, hogy a Múzeum nem őriz ilyen javakat.⁴²

*Jugoszlávia*⁴³

A múzeumi tanács a kultuszminiszter utasítására 1945. október 19-én a vezetése alatt álló intézményektől felvilágosítást kért a két bécsi döntés (1938. november 2. és 1940. augusztus 30.) alapján Magyarországhoz visszacsatolt területekről származó muzeális vagy történeti értékek felől. Genthon erre bejelentést tett két Bácskából származó műtárgyról, I. Péter és I. Sándor szobraitól, amelyek a Hadtörténelmi Múzeumon keresztül 1944. január 14-én érkeztek a

³⁷ *Pető Iván*: A Jóvátétel irányítása 1945–1948. Új Magyar Központi Levéltár Közleményei I. Bp. 1982. 125–140.; *Weinacht Tamás*: A Jóvátételi Hivatal működése 1946–1952. Levéltári Közlemények 86. (2015) 1–2. sz. 247–263.

³⁸ SzMI 297/1945. Ikart Iparművek Képviselője 1 db moszkvai gyártmányú zongora és 3 db Ikon – az Egyesült Nemzetek területeiről elszállított vagyontárgyak visszaküldése tbn. 1945. nov. 8.

³⁹ Az ideiglenes nemzeti kormány 1945. évi 528. M. E. sz. rendelete, a német tulajdonban álló vagyontárgyak forgalmának korlátozásáról és zár alá vételéről. Magyarországi Rendeletek Tára 79. (1945) 48–49.

⁴⁰ A pénzügyminiszter 1945. évi 16652. P. M. sz. rendelete, német tulajdonban álló vagyontárgyak forgalmának korlátozásáról és zár alá vételéről. Magyarországi Rendeletek Tára 79. (1945) 451–454.

⁴¹ A nemzeti kormány 1945. évi 11700. M. E. sz. rendelete, a magyarországi német vagyonnak a Szovjet Unió részére való átadásáról. Magyarországi Rendeletek Tára 79. (1945) 967.

⁴² MNL OL K 726 305/1946. VKM-től német javak átadása tbn. 1946. máj. 4.; SzMI 125/1946. Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsa a VKM 52.642/1946.VI. számú rendeletét, német javak átadása tbn. tudomásulvétel végett megküldi. 1946. máj. 27.

⁴³ A témához lásd *A. Sajti Enikő*: A magyar vagyonok kisajátítása, államosítása Jugoszláviában 1945 után. In: A titói rendszer megszilárdulása a Tisza mentén (1945–1955): Konsolidacija Titovog režima na Potisju (1945–1955). Szerk. A. Sajti Enikő et al. Szeged–Zenta 2013. 133–159.

Szépművészeti Múzeumba.⁴⁴ A Múzeum „azon kulturális és történelmi tárgyak jegyzékét, amelyek jugoszláv eredetűek, vagy Jugoszlávia népeire vonatkoznak és magyarországi kulturális vagy tudományos intézetekben találhatók”, tehát az ún. jugoszláv igényeket 1945 decemberében kapta meg hivatalosan.⁴⁵ Dr. Erőss János államtitkár, a Jóvátételi Hivatal elnöke 1946. május 14-én a bejelentett szobrok átadását kérte a múzeumi tanácstól, illetve a Múzeumtól.⁴⁶ Az IKART többször is érdeklődött az elszállítandó műtárgyak állapotáról, mivel a háború következtében előállt károkért nem kívántak felelősséget vállalni.⁴⁷ Az VKM szeptember 30-án 82670/1946. XII. szám alatt megküldte a főigazgató részére a magyarországi SZEK mellé beosztott Jugoszláv Jóvátételi Delegáció⁴⁸ jegyzékének másolatát, egy Felsőlendváról származó gót szárnyasoltár négy képe visszaszolgáltatása tárgyában:

„Magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottságnak Budapest. A Delegáció 1946. február 9-én 1757/1946. szám alatt előterjesztett kérelmével kapcsolatban a Felsőlendváról elhurcolt gót szárnyasoltár négy nagyértékű (sic!) képének visszaszolgáltatása ügyében értesítettek, hogy annak idején a megszállás alatt a Felsőlendvára érkezett budapesti Központi Múzeum igazgatója Csáki (sic!) és Kolenc lelkésztől követelte adják neki az említett képeket. Miután egyébként nem volt hajlandó így cselekedni, fenyegetőzni kezdett, hogy hatóságilag fogja a képeket igénybe venni és egyúttal felmutatta a szombathelyi püspöki helynökség rendeletét, melynek értelmében Kolenc lelkésznek engednie kell, majd ezután a képeket magához ragadta és azokat elvitte. Miután a Magyar Külügyminisztérium Fegyverszüneti Osztályának 742/1946. F. O. számú szóbeli jegyzékében a

⁴⁴ SzMI 274/1945. Magyar Nemzeti Múzeum a Magyarországhoz a bécsi döntés alapján visszakerült területekről származó muzeális történeti anyag bejelentése tbn. 1945. okt. 19.; *Farkas Kornél*: Műtárgymozgások 1938–1945. (Századok Füzetek 5.) Bp. 2009. 70–71.

⁴⁵ SzMI 295/1945. Hivatalból. Jegyzék magyarországi kulturális vagy tudományos intézetekben található jugoszláv eredetű tárgyakról. 1945. dec. 29. Ehhez lásd még A belügyminiszter 1945. évi 160660. B. E. sz. rendelete, a Jugoszlávia területéről származó ingóságok megőrzéséről és biztosításáról. Magyarországi Rendeletek Tára 79. (1945) 1037–1038.

⁴⁶ SzMI 108/1946. M. N. M. Tanácsa megküldi a Jóvátételi Hivatal iratát I. Sándor jugoszláv uralkodó és Péter szerb király szobrainak visszaadása tbn. 1946. máj. 18.

⁴⁷ SzMI 109/1946. IKART Iparművek Képviselője Államiérdekű R. T. a Múzeum birtokában lévő I. Sándor uralkodó és Péter szerb király szobrainak elszállítása tbn. 1946. máj. 17. A királysobrok valószínűleg nagy méretűek és rossz állapotuk miatt ekkor nem, csak később, 1951-ben a Hadtörténelmi Múzeumnak kerültek átadásra. Lásd SzMI 419/1951. Hadtörténelmi Múzeum átvételi elismervénye. 1951. jún. 7.

⁴⁸ *Földesi M.*: A megszállók szabadsága i. m. 79–80., 128–131.

rendelkezésre bocsájtandók (sic!) között nem szerepelnek az említett képek, a jugoszláv delegáció kéri a Magyarországi SZEK-et járja ki a magyar kormánytól, hogy a budapesti Központi Múzeumot utasítsák a Fegyverszüneti Egyezmény 6. pontja értelmében a képeknek a jugoszláv állam részére való visszaszolgáltatása iránt. Aláírás: Cicmil.⁴⁹

Genthon válaszleveleiben 1946. október 10-én, majd 1947. február 3-án, június 26-án és 1949. április 11-én részletesen beszámolt a műtárgyak megszerzésének módjáról. Ezek szerint a képek jól dokumentált, korrekt vásárlás útján kerültek a Múzeum tulajdonába.⁵⁰ A Jótéteményi Hivatal 1947 márciusában a delegáció szóbeli jegyzéke alapján, Alsólendva környékéről származó tárgyak (tóra és tartozékai) holléte iránt érdeklődött a múzeumi tanácsnál. Genthon válaszlevelében arról tájékoztatta a hivatalt, hogy ezek a Múzeum gyűjtési körétől távol eső tárgyak nem kerültek be az épületbe.⁵¹ A hivatal 1948 júniusában a megszállás ideje alatt Jugoszláviából Magyarországra szállított szobrok és zászlók visszaszolgáltatását kérte az MNM-től. A Szépművészeti Múzeum főigazgatója ezúttal sem tudott a korábbi királysobrok kivételével más Jugoszláviából származó értékekről beszámolni.⁵²

Az 1947. február 10-én Párizsban aláírt békeszerződés 24. cikke értelmében Magyarország az Egyesült Nemzetek, köztük Jugoszlávia területéről elhurcolt

⁴⁹ SzMI 215/1946. VKM a jugoszláv delegáció a Felsőlendváról a Sz. Múzeum által megvásárolt (áthúzva – F. K.) „elvitt” (az előző fölé írva – F. K.) gót szárnyasoltár négy képének visszaszolgáltatását kéri. 1946. szept. 30.

⁵⁰ SzMI 215/1946. uo.; SzMI 42/1947. I. Vkm a felsőlendvai gót szárnyasoltár ügyében. II. VKM 89.140/1947.X.ü.o. sz. leirata a felsőlendvai gót szárnyasoltár ügyében tanú vallomásáról jegyzőkönyv felterjesztése. 1947. jan. 27.; SzMI 215/1949. Jótéteményi Hivatal Nemzetközi Főosztály 3626/1949.J.H. Felsőlendva plébánia templom szárnyas oltára ügyében. 1949. márc. 31.; A vásárlásról lásd SzMI 478/1941. A felsőlendvai régi oltárszárnyak megvásárlása. 1941. nov. 17.; SzMI 528/1941. Pável Ágoston egyetemi m. tanár, múzeumigazgató /Szombathely/ négy drb táblakép /Vizitáció, Angyali üdvözlés, Jézus születése, Királyok hódolása/ vételára I. részletéről 5.000- P-s nyugtár küld. 1941. dec. 5.

⁵¹ MNL OL K 726 208/1947. Jótéteményi Hivatal. Alsólendva környékéről származó jugoszláv vagyontárgyak visszaszolgáltatása. 1947. márc. 18.; SzMI 94/1947. M. Nemzeti Múzeum Tanácsa a Jótéteményi Hivatal 04523/1947 F.O. sz. átiratát – Alsólendva környékéről származó jugoszláv vagyontárgyak visszaszolgáltatása tbn. – véleményezés végett beküldi. 1947. márc. 24.

⁵² MNL OL K 726 611/1948. Jótéteményi Hivatal: Jugoszláv eredetű szobrok és zászlók. 1948. jún. 24.; SzMI 274/1948. M. N. Múzeum Tanácsa Jugoszláv eredetű szobrok és zászlók visszaszolgáltatása tbn. 1948. jún. 28.

irattárakat, könyvtárakat és gyűjteményeket köteles volt visszaszolgáltatni.⁵³ A vallás- és közoktatásügyi miniszter 1948. augusztus 25-én megküldte a múzeumi tanácsnak a jugoszláv restitúciós igények jegyzékét. Kérte, hogy a hatásköréhez tartozó intézményeknél folytassanak le nyomozást ebben a kérdésben. Genthon a keresett tárgyak utáni érdeklődésre a Múzeum részéről nemleges válasz adott.⁵⁴

Ortutay miniszter szeptember 11-én a kormány 9080/1948. számú rendeletére hívta fel a múzeumi tanács figyelmét, amelynek értelmében be kellett jelenteni minden a Jugoszláv Szövetségi Népköztársaság területén lévő magyar vagyont – jogot és kötelezettséget is – tekintet nélkül arra, hogy az időközben elkobzás, államosítás, vagy bármilyen más kényszerintézkedés alá került.⁵⁵ Ugyanilyen kötelezettség alá estek a jugoszláv kibocsátású értékpapírok őrzési helyükre, valamint a már megtörtént beszolgáltatásukra való tekintet nélkül.⁵⁶ A delegáció szeptemberben kérte az újvidéki megszálláskor (1941–1944) az I. Sándor király reálgimnáziumból elszállított vagyontárgyak (rézkarcok, relief és egyéb képek) visszaszolgáltatását. Genthon a VKM, illetve a múzeumi tanács 30-án történt megkeresésére a korábbi királyszobrok kivételével mást jelenteni ezúttal sem tudott. Ezeket végül október 20-án jegyzőkönyvbe vették.⁵⁷ Ortutay november 4-én 257572/1948. X. sz. alatt megküldte a magyar kormánynak a jugoszláv kormány által – a párizsi békeszerződés 11. paragrafusának végrehajtása érdekében – átnyújtott jegyzékekből azt, amelynek véleményezése a Múzeum illetékességi körébe tartozott:

„1./Magyarország legkésőbb 18 hónap alatt, a jelen Szerződés életbelépésétől számítva, átadja Jugoszláviának és Csehszlovákiának az alább felsorolt csoportokba tartozó s Jugoszlávia és Csehszlovákia szellemi örökségét alkotó azokat a

⁵³ A Párizsi Magyar Békeszerződés és magyarázata. Documenta Danubiana 3. Bp. 1947. Ehhez lásd még A békeszerződés magán- és gazdaságjogi vonatkozásai. (Magyar Jogászegylet Könyvtára 25.) Szerk. Beck Salamon et al. Bp. é. n. [1947]

⁵⁴ MNL OL K 726 786/1948. VKM: Jugoszláv restitúciós igények jegyzékének megküldése. 1948. aug. 28.; SzMI 346/1948. M. N. Múzeumi Tanácsa másolatban beküldi a VKM Úr 256.509/1948.X.sz. leíratát – a jugoszláv restitúciós követelések tbn. 1948. aug. 31.

⁵⁵ Magyar Közlöny 4. (1948) 198. sz. 2045–2048.

⁵⁶ SzMI 355/1948. M. Nemzeti Múzeum Tanácsa másolatban beküldi a VKM Úr 256.524/1948.X. sz. rendeletét a jugoszláviai magyar javak bejelentése tbn. 1948. szept. 20.

⁵⁷ MNL OL K 726 849/1948. VKM: Jugoszláviai magyar javak bejelentése. 1948. szept. 20.; SzMI 367/1948. M. Nemzeti Múzeum Tanácsa megküldi a VKM 256.553/1948.X.ü.o. sz. rendeletét az újvidéki I. Sándor király reálgimnázium képei és vagyontárgyai visszaszolgáltatása tbn. 1948. szept. 30.

tárgyakat, amelyek ezekről a területről származtak, s e területek felett 1919 előtt Magyarország által gyakorolt uralom következtében kerültek 1848 után a Magyar Állam vagy magyar közintézmények birtokába: a/ Szerves egésként jugoszláv vagy csehszlovák területen keletkezett történelmi levéltárak. b/ Jugoszláv vagy csehszlovák területen fekvő intézményeknek avagy a jugoszláv és a csehszlovák nép történelmi személyiségeinek tulajdonában állott könyvtárak, történelmi okmányok, régiségek és más kulturtárgyak. c/ Eredeti, művészeti, irodalmi és tudományos tárgyak, amelyek jugoszláv vagy csehszlovák művészek, írók és tudósok művei. 2./ A vétel, ajándékozás, vagy hagyomány által szerzett tárgyak, valamint a magyarok eredeti művei kivételnek az 1. bekezdés rendelkezései alól. 3./ Magyarország ugyancsak átadja Jugoszláviának az Illyr Küldöttségnek, az Illyr Bizottságnak és az Illyr Kancelláriának a XVIII. századra vonatkozó levéltárait.”⁵⁸

A miniszter a jegyzékhez a következő kiegészítést fűzte hozzá: „Amennyiben a jegyzékben szereplő egyes tárgyak nem a Múzeumnál, hanem más – hasonló szakmájú – múzeumnál találhatók meg, azoknak a jegyzék szerinti pontos leírását az érdekelt múzeummal, vagy múzeumokkal közölje és tőlük a választ – e rendeletemre való hivatkozással – kérje be. Azt a választ, hogy »nem található a múzeum leltárában« csak abban az esetben fogadhatom el, ha a tárgy jelenlegi őrzési helyét valóban nem sikerül megállapítani.”⁵⁹ A főigazgatónak azonban a keresett műtárgyak sorsáról nem volt tudomása.

Genthon válaszelevelének elküldése után egy hétre rá megkapta a VKM által 1948. november 22-én a múzeumi tanács részére eljuttatott 257694/1948. X. sz. kiegészítést is, amely lezárta a múzeumi tanács és a Múzeum irányába e tárgyban közvetített megkereséseket: „Értesítem, hogy a külügyminiszter úr 66.060/1948. sz. átirata szerint az illetékes magyar könyvtári, múzeumi és egyéb szakértők nem kötelesek érdemileg foglalkozni a Jugoszlávia által igényelt magyar kulturális javak jegyzékében feltüntetett azon tételekkel, amelyeknél a szóbanforgó (sic!) tárgyak pontos lelőhelye nincs feltüntetve. A külügyminiszter úr a jugoszláv hatóságokkal kellő időben közölni fogja, hogy az igényjegyzékeknek ezekkel a tételeivel a magyar kormánynak nem áll módjában érdemileg foglalkozni.”⁶⁰

⁵⁸ SzMI 437/1948. VKM a magyar békeszerződés 11. §-ával kapcsolatos jugoszláv jegyzék és mellékleteinek megküldése. /Csehszlovákiára is vonatkozik. 1948. nov. 4.

⁵⁹ Uo.

⁶⁰ Uo.; MNL OL K 726 1061/1948. Békeszerződés 11. §-ának végrehajtása vonatkozásában. 1948. nov. 30.

*Románia*⁶¹

A kultuszminisztérium 1946. október 2-án 113037/1946.X. sz. leiratában a múzeumi tanácson keresztül az annak felügyelete alatt álló közintézményeknél érdeklődött az 1940. augusztus 30. után Észak-Erdélybe átszállított ingóságok feől. A minisztériumnak a leendő békeszerződés előkészítésével kapcsolatban volt szüksége az adatokra. A főigazgató 1946. október 10-én válaszlevelében jelentette, hogy a Múzeumból nem történt kiszállítás az adott területre.⁶² A miniszter 1947. március 4-én a 41917/1947.X.b.ü.o. sz. leiratában a Romániában maradt magyar javak bejelentését kérte, mivel ott az Ellenséges Javakat Felügyelő és Kezelő Pénztár (Casa de Administrare și Supraveghere a Bunurilor Inamice röviden: CASBI) lefoglalta az ingó és ingatlan vagytonokat.⁶³ Értesülése szerint, a román hatóságok elhatározták a zár alá vett magyar vagytonok feloldását. Genthon május 6-án jelentette a múzeumi tanácsnak, hogy az intézmény alkalmazottainak nem maradtak javai Romániában. Egyúttal azonban tájékoztatta arról is, hogy az első világháború előtről kiadott múzeumi letétek maradtak Aradon, Kolozsváron, Marosvásárhelyen, Nagybányán, Nagyenyeden, Nagyszebenben, Nagyváradon, Sepsiszentgyörgyön, Temesváron és Tordán.⁶⁴

*Csehszlovákia*⁶⁵

A kultuszminisztérium 1948. május 13-án felkérte a vezetése alatt álló tudományos intézetek vezetőit, hogy a békeszerződés 11. cikkének 4. pontja alapján, a Budapesten tartózkodó csehszlovák tudományos delegációt segítsék munkájában.

⁶¹ A témához lásd *Vincze Gábor*: Illúziók és csalódások. Fejezetek a romániai magyarság második világháború utáni történetéből. Csíkszereda 1999. 107–150.

⁶² SzMI 209/1946. Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsa a VKM 113.037/1946.X. sz. leirata alapján Észak-Erdélybe elszállított ingóságok tbn. jelentést kér. 1946. okt. 5.; MNL OL K 726 571/1946. VKM jelentést kér Észak-Erdélybe elszállított ingóságokról. 1946. okt. 5.

⁶³ *Lipsey Ildikó*: A CASBI. A magyar vagytonok államosítása Romániában 1945. után. Elektronikus kiadás. É. n.

⁶⁴ MNL OL K 726 249/1947. VKM Romániában maradt magyar javak bejelentése. 1947. márc. 31.; SzMI 140/1947. Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsa a Romániában maradt magyar javak bejelentése tbn. 1947. ápr. 26.

⁶⁵ A témához lásd *Keresztes Csaba*: Kassa műtárgyainak vándorútja 1943–1946. Archivnet 16. (2016) 2. sz. (http://www.archivnet.hu/kassa_mutargyainak_vandorutja_19431946.html, letöltés 2016. máj. 23.)

A küldöttség tagjai májustól júliusig kutattak a Múzeumban, amelynek során átnézték annak leltári könyveit is.⁶⁶ A Csehszlovák Jótétemi és Restitúciós Misszió⁶⁷ a békeszerződés 24. cikke alapján – Uhglik János csehszlovák állampolgár bejelentésére hivatkozva – kérte a magyarbéli Dadányi-kastély kápolnájából elszállított vagyontárgyak (festmények, oltárkereszt, szekreter, orgona és perzsaszőnyeg) visszaszolgáltatását. Genthon a VKM és a múzeumi tanács szeptember 22-én ez ügyben történt megkeresésére nemleges választ adott.⁶⁸ Ortutay miniszter a 256559/1948. X. sz. leiratát október 4-én küldte meg a Múzeumnak véleményezésre, benne a csehszlovák kormány által – a magyar kormányhoz a békeszerződés 11. paragrafusának végrehajtása érdekében – átnyújtott jegyzékekből azt, amely annak illetékességébe tartozott. A kultuszminiszter a múzeumi tanácson keresztül jutatta el a főigazgatónak a konkrét csehszlovák kívánságokat: október 20-án a 257467/1948. sz. leiratát, benne az Ausztriából származó anyagról az ún. Cseh lajstrommal, majd 25-én az 257465/1948. számút, benne a Nyitra, Eperjes és Zsolna városokra vonatkozó pótjegyzékkel. Genthon október 25-én csatolta a kísérőirattal ellátott csehszlovák igénylistát, rajta az egyes tételek eredeteire vonatkozó pontos adatokkal, majd november 5-én a megkeresésekre „a pótjegyzékben felsorolt műtárgyak nincsenek a Múzeumban” választ adta.⁶⁹

Az 1948. október 20-i levél tartalmazta a csehszlovák követség hivatalos megkeresését: „Hivatkozással 1948. szept. 10.-én kelt 4.986/1948. sz. jegyzékre a Csehszlovák Köztársaság Budapesti (sic!) követségének van szerencséje értesíteni a nagyrabecsült (sic!) Magyar Külügyminisztériumot a következőkről. A Magyarországgal kötött békeszerződés 11. cikkelyének végrehajtására kijelölt csehszlovák Bizottságnak nem volt módja részletesen foglalkozni azzal az

⁶⁶ SzMI 223/1948. M. Nemzeti Múzeum Tanácsa a csehszlovák tudományos delegáció munkájában való támogatás tbn. 1948. máj. 13.; MNL OL K 726 437/1948. VKM: A csehszlovák tudományos delegáció támogatása tbn. 1948. máj. 13.

⁶⁷ *Dalibor M. Krno*: A békéről tárgyaltunk Magyarországgal. Bp. 1990.; *Földesi M.*: A megszállók szabadsága i. m. 79–80., 131–134.

⁶⁸ MNL OL K 726 846/1948. VKM: Uhglik János csehszlovák állampolgár bejelentése a Békeszerződés 24. cikke alapján. 1948. szept. 20.; SzMI 395/1948. M. N. Múzeum Tanácsa a VKM 256.535/X.sz. átiratát – Uhglik János csehszlovák állampolgár bejelentése a Békeszerződés 24. cikke alapján tárgyban, jelentéstétel végett beküldi. 1948. szept. 22.

⁶⁹ MNL OL K 726 945/1948. Békeszerződés 11. §-ával kapcs. csehszlovák kívánságok. Ausztriából származó anyag. 1948. okt. 20.; SzMI 400/1948. M. N. Múzeum Tanácsa a VKM 257.467/1948. sz. leiratát – a békeszerződés 11. §-ával kapcsolatos csehszlovák kívánságok. Az Ausztriából származó anyag tbn. – tudomásulvétel végett beküldi. 1948. okt. 20.

anyaggal, melyet Magyarország az Ausztriával kötött egyezmény értelmében visszakapott, mert a fentemlített (sic!) anyag nem volt részletesen lajstromozva, a Csehszlovák Kormány bízik a Magyar Kormány jóindulatában, hogy lehetővé teszi a békeszerződés 11. cikkelye értelmében a csehszlovák vonatkozású tárgyaknak identifikálását. A Csehszlovák Kormány a fentemlített (sic!) cikkely értelmében a tárgyakra igényt tart. A Csehszlovák Köztársaság Követsége felhasználja ezt az alkalmat, hogy mély tiszteletéről biztosítsa a nagyrabecsült (sic!) Magyar Külügyminisztériumot. Budapest, 1948. szeptember 15.”⁷⁰

A főigazgató a csehszlovák igényekre a következőképpen reflektált: „A budapesti csehszlovák követségnek az a szóbeli jegyzéke mely az 1932. évi velencei egyezmény alapján a bécsi volt udvari gyűjteményekből Magyarországnak jutott műtárgyakra vonatkozik, s amely jegyzékre vonatkozólag a vallás- és közoktatásügyi miniszter úr 257.467/1948. X. sz. leiratában Tanácsunk észrevételeit kéri, a vezetésem alatt álló O. M. Szépművészeti Múzeumot nem érinti.”⁷¹ A velencei egyezmény alapján átvett műkincsekből ugyanis a Szépművészeti Múzeum egyetlen olyan darabot sem kapott, amely valamiként is csehszlovák vonatkozással bírna.”⁷² 1948. november 7-én megerősítette korábbi kijelentését, s a VKM megkeresésére „a komáromi megyei hivataltól Magyarországra szállított festmények nincsenek a Múzeumban” szöveggel válaszolt.⁷³

A VKM 1948. december 28-án 257566/1948. X. sz. leiratában a Kassai Magyar Műszaki Múzeum (1943. november 11-én nyílt meg) leltára iránt érdeklődött. Az Országos Magyar Műszaki Múzeum gyűjteményét ugyanis 1939-ben átszállították Kassára, így a háború után hiánytalanul megmaradt anyag a csehszlovák állam birtokába került. A minisztérium X. Főosztályának Békeszerződési Csoportjában felvetődött az a gondolat, hogy a Lósy-Schmidt Ede volt múzeumi

⁷⁰ Uo.

⁷¹ MNL OL K 726 410/1932. Egyezmény a Magyar Királyság és az Osztrák Köztársaság között a múzeumi és könyvtári állományok tbn. 1932. nov. 27. A témáról lásd A Bécsi Gyűjteményekből Magyarországnak jutott tárgyak kiállítása a Magyar Nemzeti Múzeumban. Bp. 1933.; *Petrovics Elek: A bécsi magyar örökség. Magyar Művészet* 9. (1933) 1. sz. 257–258.; *Petrovics Elek – Varju Elemér – Hoffmann Edit: A Bécsből hazakerült műkincsek kiállítása a Nemzeti Múzeumban. Magyar Művészet* 9. (1933) 1. sz. 258–297.; *Szávai Ferenc: Az Osztrák–Magyar Monarchia közös vagyona. Pécs* 1999. 283–290.; *Uő: Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásának következményei. Pécs* 2004. 173–178., 268–270.

⁷² SzMI 400/1948. uo.

⁷³ SzMI 432/1948. VKM a csehszlovák jóvátéti és restitúciós missziónak a komáromi megyei hivataltól Magyarországra szállított festmények tbn. 1948. nov. 7.

igazgató által a trianoni Magyarország területéről összegyűjtött tárgyakat viszakérjék. Genthon a megkeresésre 1949. január 10-én nemleges választ adott.⁷⁴

Elhurcolt magyar javak

*Ausztria*⁷⁵

Apénzügyminiszter 1946 novemberében küldött átiratára a VKM, a 124108/1946. X. ü.o.sz. rendeletével a múzeumi tanácstól az osztrák–szovjet övezetbe hurcolt kulturális értékekről kért kimutatást. Genthon december 3-án írt válaszlevelében jelentette, hogy a kérdéses övezetbe nem kerültek műtárgyak a Múzeumból.⁷⁶ A tanács pedig 10-én értesítette Keresztury kultuszminisztert arról, hogy intézményeiből semmiféle anyag nem került a területre.⁷⁷ Az osztrák–magyar restitúció még évekig tartott. Dobrovits, az MNM elnöki tanácsosa 1949. október 13-án megküldte a Múzeumnak a VKM 1400-94/1949. V.2. sz. rendeletét az Ausztriával folytatandó pénzügyi tárgyalások előkészítése tárgyában.⁷⁸ Ebben a minisztérium az intézmények ügykörében felmerült, az Ausztriával szemben támasztható követelések és fennálló tartozások jelentését kérte. Radocsay ugyanazon hó 15-én írt levelében a megkeresésre nemleges választ adott.⁷⁹

⁷⁴ MNL OL K 726 7/1949. A Kassai Magyar Műszaki Múzeum leltára. 1949. jan. 3.; SzMI 14/1949. M. N. Múzeum Tan. 7/1949. sz. a Vkm 257.566/1948.X. sz. leiratát másolatban beküldi, a Kassai Magyar Műszaki Múzeum leltára tbn. 1949. jan. 15.; Lósy-Schmidt Ede (1879–1948.) műépítész, technikatörténész, tudományszervező, a Magyar Műszaki Múzeum alapítója.

⁷⁵ Az Ausztria területén fellelt és restitált magyar javakról lásd *Békefi Eszter*: Visszakapott műkinccseink. In: Jelentés–Report 2000. A Kulturális Örökség Igazgatóságának Évkönyve 2000. Szerk. Marton Erzsébet. 126–139.; *Dunai Andrea*: Palotából sóbányába – 23 év külhonban. Ausztriából hazatért festmények. Műértő 19. (2016) 3. sz. 12–13.

⁷⁶ SzMI 265/1946. M. Nemzeti Múzeum Tanácsa a VKM 124.108/1946.X.ü.o. sz. rendeletét közli, német és osztrák területre hurcolt magyar javak sorsa tbn. 1946. nov. 27.

⁷⁷ MNL OL K 726 642/1946. VKM Német és osztrák területre hurcolt magyar javak sorsa. 1946. nov. 23.

⁷⁸ *Kádár Gábor – Vági Zoltán*: Hullarablás. A magyar zsidók gazdasági megsemmisítése. Bp. 2005. 398–400.

⁷⁹ SzMI 683/1949. M. N. Múzeum 1492/1949. sz. Ausztriával folytatandó pénzügyi tárgyalások előkészítése. 1949. okt. 13.; MNL OL K 726 1492/1949. Ausztriával folytatandó pénzügyi tárgyalások előkészítése tbn. 1949. okt. 13.

*Németország*⁸⁰

Teleki Géza⁸¹ vallás- és közoktatásügyi miniszter 1945. október 26-án adatokat kért a hatósága alatt álló intézményektől a háború alatt Németországba szállított értékekről és azok hazahozatalával kapcsolatos addigi intézkedésekről.⁸² A hivatalok egymás segítségét is kérték a kutatások során. Dr. Némethy Károly tanácsnok például november 22-én a székesfővárosi levéltár ügyében kereste meg a Szépművészeti Múzeum főigazgatóját. A levéltár állományának egy részét ugyanis 1943-ban az MNB veszprémi óvóhelyére, majd onnan tovább szállították, feltehetően nyugatra. Budapest polgármestere azt kérte, hogy amennyiben az állomány a múzeumi anyaggal együtt kerülne meg, akkor gondoskodjanak annak hazaszállításáról is.⁸³

A kultuszminisztérium a menekített gyűjtemények ügyében 1945. december 15-én az újjáépítési miniszter felügyelete alatt álló Külföldre Hurcolt Magyar Nemzeti Vagyon Kormánybiztosságához fordult.⁸⁴ A kormánybiztosság 1946. március 20-án történt megszűntetése után annak feladatai a pénzügyminisztérium

⁸⁰ A nyugatra szállított értékekről lásd *Halm Sándor*: A Szent Korona útja és sorsa 1944–1978. New York 1984.; *Remete László*: Egy visszahozott hadizsákmány. Magyar Könyvszemle 109. (1993) 419–429.; *Lakos János*: Visszakerült Magyarországra a II. világháború végén az Egyesült Államokba szállított levéltári anyag. Levéltári Szemle 48. (1998) 1. sz. 66.; *Békefi E.*: Visszakapott i. m. 126–139.; *Németh Mária*: Az Országos Széchényi Könyvtár értékeinek mentése a második világháború közepétől, 1942-től 1946-ig. In: Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve. Bp. 2000. 299–322.; *Kádár Gábor – Vági Zoltán*: Aranyvonat. Fejezetek a zsidó vagyon történetéből. Bp. 2001.; *Ronald Zweig*: Az aranyvonat. A 20. század legnagyobb rablásának története. Bp. 2004.; A harmadik aranyvonat győri kincsei. Szerk. Székely Zoltán. Győr 2005.; *Kádár G. – Vági Z.*: Hullarablás i. m. 336–341., 396–397.; *Farkas K.*: Műtárgymozgások i. m. 98–104.; *Kántor Balázs*: Adalékok az 1944–1945-ben nyugatra hurcolt magyar javak történetéhez. Levéltári Közlemények 86. (2015) 1–2. sz. 105–124.; *Dunai A.*: Palotából sóbányába i. m. 12–13.

⁸¹ *Rácz Béla*: Az Ideiglenes Nemzeti Kormány Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumának történetéhez (1944. december 21. – 1945. november 15.). Levéltári Közlemények 33. (1962) 1. sz. 44.

⁸² MNL OL K 726 649/1945. VKM felhívása a Németországba szállított javak bejelentésére. 1945. okt. 26.; SzMI 303/1945. Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsa a VKM 60.108/1945.X. számú rendeletét másolatban beküldi, a Németországba szállított javak tbn. 1945. nov. 9.

⁸³ SzMI 312/1945. Budapest Székesfőváros Polgármestere a Fővárosi Levéltár külföldre szállított anyagának a Szépművészeti múzeumi anyaggal való esetleges visszaszállítása tbn. 1945. nov. 22. Az állomány 1947-ben érkezett vissza nyugatról.

⁸⁴ SzMI 330/1945. VKM a Nyugatra szállított muzeális javak felkutatása és hazahozatala tbn. 1945. dec. 15.; Az ideiglenes nemzeti kormány 1945. évi 8790. M. E. sz. rendelete, a külföldre hurcolt magyar nemzeti vagyon kormánybiztosságának létesítéséről. Magyarországi Rendeletek Tára 79. (1945) 752.

hatáskörébe kerültek. A Külföldre Vitt Magyar Javak Osztálya (a továbbiakban: KVMJO) ennek keretében alakult meg dr. Nyárádi Miklós államtitkár vezetésével.⁸⁵ A pénzügyminiszter az ügyek átvétele miatt tájékoztatást kért a VKM-től az addigi megbízatásokról. A minisztérium emiatt június 25-én átiratot intézett a múzeumi tanácshoz és a Múzeumhoz, amelynek eredményeként a főigazgató július 10-én megküldte az addig történt intézkedésekkel kapcsolatos beszámolóját.⁸⁶

A VKM 1946. május 17-én küldte meg Genthonnak dr. Bogyay Tamás április 19-én írt jelentését a nyugatra vitt műkincsekről, amelyeket – Bogyay közlése szerint – a III. amerikai hadosztály parancsnoksága 1945. június 25-én Münchenbe szállított.⁸⁷ Az egykori minisztériumi titkár Csánky közvetlen segítője volt a műtárgyak menekítésénél, s a háború után Németországban telepedett le.⁸⁸ 1946 márciusától levelezésben állt a Magyar Anyagi Bizottsággal, majd különböző megbízásokkal évekig részt vett a magyar restitúciós tevékenységben.⁸⁹

⁸⁵ 3020/1946. M. E. sz. rendelet a Külföldre Hurcolt Magyar Nemzeti Vagyon Kormánybiztosságnak megszüntetése tbn. Magyar Közlöny 2. (1946) 65. sz.; *Hahn S.*: A Szent Korona i. m. 131., 168–175., 196–199.; *Kántor B.*: Adalékok i. m. 116–121.

⁸⁶ MNL OL K 726 395/1946. VKM: jelentést kér a Németországba elhurcolt javakkal kapcs. tendők ellátására kiadott engedélyek tbn. 1946. jún. 25.; SzMI 151/1946. Magyar Nemzeti Múzeum VKM 69.680/1946.XII.ü.o. sz. rendeletét másolatban beküldi: a Németországba elhurcolt műkincsek hazaszállítása tbn. 1946. júl. 4.

⁸⁷ SzMI 110/1946. Bogyay Tamás jelentése a nyugatra vitt műkincsek helyzetéről. 1946. máj. 17.; *Hahn S.*: A Szent Korona i. m. 149–150. A VKM a múzeumi tanács által 1947 elején másolatban megküldte a Múzeum részére Rajniss Ferenc 1946. március 5-én a budapesti néppügyészégen tett, a külföldre szállított műkincsekről szóló vallomásának jegyzőkönyvét. Eszerint az 1945 elején a volt kultuszminiszter utasítására a menekített anyagról Szentgotthárdon négy példányban jegyzék készült. Kettőt átadtak Szálasi Ferencnek a MNM, valamint a Levéltár részére. Egy-egy példány maradt Csánkynál és Rajnissnál. Az egyes ládákban a műtárgyak mellett zsidó tulajdonból származó arany is volt, amely Vajna Gábor nyilas belügyminiszterhez került. MNL OL K 726 74/1947. VKM: Rajniss Ferenc vallomása a külföldre szállított magyar műkincsekről. 1947. jan. 14.; SzMI 40/1947. Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsa Rajniss Ferencnek a külföldre szállított magyar műkincsekről szóló vallomását beküldi. 1947. jan. 30. A vallomás többi része megegyezik. Lásd *Farkas K.*: Műtárgymozgások i. m. 102–104.

⁸⁸ *Hahn S.*: A Szent Korona i. m. 146–151.; *Farkas K.*: Műtárgymozgások i. m. 103.; Bogyayról lásd *Adriányi Gábor*: Bogyay Tamás és a Münchener Magyar Intézet. *Vasi Szemle* 49. (1995) 210–215.; *K. Lengyel Zsolt*: Bogyay Tamás magyarságtudományi tevékenysége az emigrációban. *Ars Hungarica* 35. (2007) 119–120.

⁸⁹ Bogyay évekig foglalkozott a nyugatra került értékek felkutatásával. 1949. augusztus 12-én megküldte az OSZK-nak, a Történeti Múzeum Régészeti Tárának és a Szépművészeti Múzeumnak az amerikai zónából hazaszállított műtárgyak jegyzékét. Kérte, hogy ellenőrizzék, illetve az abban foglalt tételeket értékeljék, majd a Magyar Visszaszolgáltatási Bizottság (Mission Hongroise de Restitution) (Baden-Baden, Villa Fischkultur) részére küldjék vissza. (A magyar állam Németországban

A Magyar Anyagi Bizottság 1945. június 18–22-én autonóm szervként létesült Passauban, az USA felügyelete alá tartozó zóna katonai hatóságai által kinevezett magyar körzetvezetők intenciói szerint és a kitelepítésben érintett minisztériumok képviselői részvételével. Feladatai közé tartozott a magyar anyagi javak összeírása, tulajdonjogvédelme és a hazaszállításig való megőrzése. A bizottságot 1946. április 11-én feloszlatták, azonban a gyakorlatban még az év végéig tevékenykedett. Megszűnése után az általa vitt ügyek Nyárádi hatáskörébe kerültek.⁹⁰

A kultuszminisztérium 1946. június 3-án levélben utasította a Múzeum főigazgatóját, hogy sürgősen küldje meg az angol követség részére az amerikai hadseregnek átadott anyag leltárát. A kimutatásban a magántulajdonból származó műtárgyak kivételével a becsértékeket 1938-as aranypengőben adták meg.⁹¹ Nyárádi a restitúció ügyének megbízottjaként ekkor Párizsban tárgyalt a műtárgyak további sorsáról. A pénzügyminiszter előbbi tájékoztatása alapján, 1946. július 2-án íratot intézett a vallás- és közoktatásügyi miniszternek, amiben azt javasolta, hogy a Németország amerikai megszállási övezetébe kiutazó bizottság egyik tagja a Múzeum tisztviselői közül kerüljön ki. Genthon azonban arra kérte Keresztury Dezső kultuszminisztert, hogy a nagy felelősséget igénylő munkára, azaz a műtárgyak esetleges átvételére négy múzeumi tisztviselő (két tudományos munkatárs és két restaurátor) utazhasson ki.⁹²

székelő restitúciós szerve 1947–1952 között működött. Lásd. *Hahn S.*: A Szent Korona i. m. 138.) Az első két intézmény a kérésnek eleget tett. A Szépművészeti Múzeum augusztus 31-én ehhez a múzeumi tanács jóváhagyását kérte. A kultuszminisztériumtól kapott utasítás alapján, szeptember 17-én megtöltötták az adatok továbbítását. Fügedi miniszteri biztos 1950. január 20-án az ügyben közvetlenül a Múzeumnál érdeklődött és magának kérte a jegyzék megküldését. A további intézkedés végül február 7-én átkerült dr. Rudnay Gyula tudományos nyomozó (1908–1964. az MMOK Nyilvántartási Osztálya munkatársa, később az MNG és a Szépművészeti Múzeum jogtanácsosa) hatáskörébe. Lásd SzMI 576/1949. Dr. Bogay Tamás Staudach-Egerndach Németország amerikai megszállási övezetéből hazaszállított magyar műtárgyak jegyzéke. 1949. aug. 22.; MNL OL K 726 1321/1949. Németország amerikai övezetéből hazaszállított műkincsek jegyzékéhez dr. Bogay Tamás adatokat kér. 1949. szept. 1.

⁹⁰ MNL OL XXIX-L-2-r 43. cs. Balogh István gazdasági tanácsos, főtitkár (Magyar Anyagi Bizottság, Passau) jelentései a Magyar Anyagi Bizottság alakulása és működése tbn. 1946. ápr. 18.

⁹¹ SzMI 130/1946. A Magyar Nemzeti Múzeum az angol követség részére a nyugatra szállított tárgyakról sürgősen kimutatást kér. 1946. jún. 3.

⁹² SzMI 147/1946. Magyar Pénzügyminisztérium Ausztria és Németország amerikai megszállási övezeteibe kiutazó bizottságba egy Szépművészeti Múzeumi tag kijelölése tbn. 1946. júl. 2.

*München*⁹³

Oroszlán főigazgató-helyettes Nyárádi államtitkár rendelkezésére és dr. Hahn Sándor intézkedésére 1946. október 26-án indult útnak.⁹⁴ Oroszlán autón Bécs, Linz, Passau, Regensburg, Ingolstadt, Nürnberg, Fürth és Würzburg érintésével november 1-jén érkezett Frankfurtba, majd 13-án Münchenbe. Ott találkozott dr. Domán Andreával, aki szeptember 27-e óta dolgozott az Adolf Hitler által építtetett Verwaltungsbauban elhelyezett Central Art Collecting Pointban (a továbbiakban: CACP). Az E. C. Rae vezette intézményben pár amerikai tisztviselő és több száz német alkalmazott dolgozott. Németek voltak az egyes delegáltak mellé kirendelt kurátorok is, akik az egyes nemzetek anyagáról készített igénylapokat (property cards) nézték át. Az anyag kiválasztásában, a listák elkészítésében és a csomagolási jegyzék összeállításában segédkeztek. Ugyancsak németek voltak a restaurátorok, a fényképészek, a tudományos és segédkörök, valamint a csomagoló munkások.⁹⁵

A németországi amerikai zónában fellelt, idegen országokból származó kulturális javak egy részét a CACP-ben gyűjtötték össze.⁹⁶ A beérkezett anyagok min-

⁹³ *Hahn S.*: A Szent Korona i. m. 151–156.; *Kovács Ágnes*: Magyar műkincsek a müncheni Central Collecting Pointban I–III. *Artmagazin* 13. (2015) 1. sz. 46–51.; 2. sz. 50–55.; 8. sz. 54–63.

⁹⁴ Hahn székesfővárosi tanácsost a pénzügyminiszter a miniszterelnök jóváhagyásával 1946 májusában bízta meg Nyárádi helyettesítésével a németországi amerikai zónában. A felügyelete alá tartozott az ausztriai amerikai és angol, később az orosz kivételével valamennyi nyugati zóna. Lásd *Hahn S.*: A Szent Korona i. m. 131.

⁹⁵ SzMI 45/1947. Dr. Oroszlán Zoltán egyet. nyilv. r. tanár jelentése a VKM-nek a Németországba hurcolt múzeumi és egyéb magyar műkincseknek hazaszállítása céljából elrendelt kiküldetése alatt végzett munkájáról és annak eredményéről. 1947. jan. 22. 1–2. Megtalálható még: MNL OL K 726 642/1946., Domán Andrea (1915–?) művészettörténész, irodalmár.

⁹⁶ A németek második világháborús műkincs-zsákmányolásairól gazdag idegen nyelvű szakirodalom áll rendelkezésre. *Lynn H. Nicholas*: Der Raub der Europa. Das Schicksal europäischer Kunstwerke im Dritten Reich. Berlin 1997.; »Betr.: Sicherstellung« NS-Kunstraub in der Sowjetunion. Szerk. Wolfgang Eischwede – Ulrike Hartung. Bremen 1998.; *Hector Feliciano*: Das verlorene Museum. Vom Kunstraub der Nazis. Berlin 1998.; *Günther Haase*: Die Kunstsammlung des Reichsmarschalls Hermann Göring. Berlin 2000.; *Uő*: Die Kunstsammlung Adolf Hitler. Berlin 2002. Magyarul lásd *Ruth Seydewitz – Max Seydewitz*: Hölgy hermelinnel. Remekművek tragédiája. Bp. 1965.; *Simon Wiesenthal*: A gyilkosok közöttünk járnak. Bukarest 1970. 84–91., 291–300.; *Julius Mader*: Haramiák kincse. Bp. 1966.; *Hahn S.*: A Szent Korona i. m. 127–132.; *Wulf C. Schwarzwälder*: Hitler pénze. Egy személyes meggazdagodás története. Bp. 1994. 203–212.; *Fiziker Róbert*: A legendás borostyánszoba. Bp. 2003. 56–89.; *Simon Houpt*: Eltűnt műkincsek múzeuma. A műkincsrablások történetéből. Bp. 2006. 36–61.; *Dunai Andrea*: Az évszázad jóvátételi pere. Bp. 2009.; *Uő*: A Rosenberg bevetési törzs kapcsolata Magyarországgal 1944-ben. Múlt és jövő 24. (2013) 3. sz.

den egyes darabját ellátták az ún. *münchener számmal*, amin átadási listába való foglalásuk és kiadásuk történt. A sérült állapotú műtárgyakat a restaurátorok a további károk megakadályozása érdekében fontossági sorrendben kezelték. A tárgyakat – amennyiben megállapították hovatartozásukat – az adott országoknak kijelölt helyekre vitték. A kezdeti tömeges beszállítások során előfordultak keveredések, amelyeket a delegátusoknak kellett tisztázniuk, illetve a műtárgyak azonosításával igazukat bizonyítaniuk. Az országok küldöttei munkájukat az előzetesen benyújtott igénylési lajstromok alapján végezték. A fellelt anyagot azonosították és osztályozták, majd visszaigényelték. Minden tárgyról, amely szerepelt az igénylési jegyzéken, igénylapot állítottak ki. Ezen a tárgy összes ismertető és azonosítási jegye szerepelt, amit a kirendelt kurátor összevetett a kartotékgyűjtemény adataival, majd egyezés esetén az ügy Rae elé került döntésre. A tárgyakat kiadásuk előtt többször lefényképezték sérült, majd restaurált állapotban is. (Az intézmény személyzete szerint a magyar műkincsek nagyon rossz állapotban érkeztek be hozzájuk.) Az érintett ország képviselője és a kurátor a műtárgyakat még egyszer, utoljára véleményezte, s ha szállításra alkalmasnak találta, akkor rendszerint visszacsomagolták őket az eredeti ládáikba. A becsomagolt tárgyakról is listákat készítettek, amelyek egyezés esetén a végleges átadási jegyzéket jelentették. Az átadás után, az épületen kívüli elszállítás már az érintett országok felelősségére történt. A CACP módot adott arra is, hogy a még elő nem került és feltételezhetően Németország amerikai megszállási övezetében lappangó műtárgyakat felleljk. A bejelentett adatok alapján nyomozók (investigators) kutatták ezeket.⁹⁷

Magyarországgal egy időben a Szovjetunió, Olaszország, Csehszlovákia, Belgium, Hollandia és Franciaország készítette elő szállítmányait hazavitelre. Az intézményben a torlódás elkerülése érdekében a nagyobb méretű tárgyakból legfeljebb ezer darab elszállítását engedélyezték. A magyar műkincsek körét ekkorra már összeállították. Oroszlán a múzeumi, Domán a magántulajdonú, valamint a grafikai anyag adatainak azonosítását végezte.⁹⁸ A munkában dr.

91–113.; *Uő*: Egy német–magyar együttműködés. Budapesti könyvrablások 1944-ben. Műértő 18. (2015) 2. sz. 12–13.; *Anders Rydell*: Fosztogatók. Hogyan rabolták el a nácik Európa műkincseit. Pécs 2015.

⁹⁷ SzMI 45/1947. uo. 2–4.

⁹⁸ Oroszlán és Hahn 1946. november 16-án felkeresték Csánkyt Grassauban. A volt főigazgató átadta a Múzeum leltári naplóját és a menekített anyagról felvett jegyzékét. Továbbá heteken keresztül adatokkal látta el őket az egyes műtárgyak hollétét illetően. A kiküldött többször tárgyalta Bogayval is, így rekonstruálni tudta a menekítés további útvonatát az államhatártól Münchenig. Ez a

Mersmann kisasszony volt segítségükre. A CACP 1946. november 25-én számukra kézbesített Interoffice Memoranduma értelmében minden magyar kulturális javat hazavihettek, kivéve a koronázási jelvényeket⁹⁹ és a Herzog-gyűjtemény tárgyait.¹⁰⁰ December 9-én leadták az utolsó igénylőlapokat is, ezután pedig megkezdődött a fényképezés és a szállítás előkészítése. A gyorsabb munka érdekében cigarettát és alkoholt ajánlottak fel a résztvevőknek. A csomagolás december 11-től 20-ig tartott, ekkor Nyárádi és Rae aláírták a műtárgyak átvételi elismervényét. Az államtitkár és Hahn a visszaszállításhoz a München–Bécs között közlekedő „Mozart” futárvonatra két postakocsit kapcsoltatott. Ezen csak amerikaiak utazhattak, és az orosz zónában sem vizsgálhatták át őket. A magyar kormány által küldött szerelvényre a magyar kísérek is csak Bécsben szállhattak fel. Oroszlán visszautazott Budapestre, a kint maradt állami (például a háború alatt hivatalosan elajándékozott műtárgyak) és magántulajdonú anyagok további azonosítása Domán Andrea feladata maradt. Végül 982 műtárgy érkezett meg jó állapotban a Múzeumba. A főigazgató-helyettes becslése szerint a valóságos veszteség az elhurcolt műtárgyak mennyiségét illetően alig lépte túl az 1 százalékot.¹⁰¹

A főigazgató-helyettes jelentése végén azt javasolta a kultuszminiszternek, hogy kérje a benyújtott igényjegyzéken feltüntetett, de fel nem lelt tárgyak felkutatását az amerikai hatóságoktól, kezdeményezze az elszállított tárgyakról egy újabb csoportos igényjegyzék benyújtását, valamint a Münchenben maradt anyagok, köztük a Herzog-gyűjtemény hazahozatalát.¹⁰²

következő: a szentgotthárdi cisztercita kolostorból Admont felé, majd Staudach és Grassau közös állomása, a grassaui „Café Panorama”, végül a CACP. SzMI 45/1947. uo. 10–11. Lásd még *Hahn S.*: A Szent Korona i. m. 147–151. és *Farkas K.*: Műtárgymozgások i. m. 102–104.

⁹⁹ Ezeket ugyanott őrizték és engedélyezték megtekintésüket. *Benda Kálmán – Fügedi Erik*: A magyar korona regénye. Bp. 1984. 253–261.; *Hahn S.*: A Szent Korona i. m.; *Csendes László*: A korona rejtékhelye Ausztriában, 1945-ben. Hadtörténelmi Közlemények 32. (1985) 643–659.

¹⁰⁰ Ezek kiadását báró Weiss Alfonz né leltatta a berlini amerikai kormányzó hatóságoknál. A gyűjteményről lásd *Dr. Lázár Béla*: Angol mesterek magyar gyűjteményekben. Magyar Művészet 2. (1926) 186–206.; *Ludwig Baldass*: Herzog báró gyűjteménye. Magyar Művészet 3. (1927) 177–206.; *Kövéry György*: M. L. Herzog & Comp. Három nemzedék öröksége. Budapesti Negyed 1. (1993) 1. sz. 43–55.; *Kádár G. – Vági Z.*: Hullarablás i. m. 279–280., 390–391. A családról lásd *Szegedy-Maszácz Marianne*: Csókolom a kezét. Bp. 2014.; *Kornfeld Tamás*: Nem mindennapi élet. Bp. 2014.

¹⁰¹ SzMI 45/1947. uo. 4–9.

¹⁰² SzMI 45/1947. uo. 11–12.

*Hazaérkezés*¹⁰³

1946. december 23-án 9 órakor a Keleti Pályaudvaron Jeszenszky miniszteri biztos, Genthon főigazgató, dr. Lőrinczy Szabolcs minisztériumi és Moravek László tanügyi tanácsosok (a miniszteri biztosságtól), Halmay Zoltán (Hahn székesfővárosi tanácsos helyettese a hazahozatali kormánybiztosságtól), Mátyás János őrnagy (az államrendőrségtől), Czibor Ernő főraktárnok (a MÁV-tól) és Eisler Aladár szállítmányozási vállalkozó megállapították, hogy a nyugatról visszaszállított vasúti vagonok (ún. Műkincsvonat) összes lepecsételt ajtaján a plombák és a pecsétek sértetlenek voltak. A nyitás után az érkezett 75 ládat bútorszállító kocsikra rakatták és lovas rendőrök kíséretében a Múzeumba szállították. Délután egy órakor Jeszenszky, Genthon, Lőrinczy, Moravek és dr. Farkas Zoltán múzeumi igazgató jelenlétében azokat az épület kiállítási termeiben helyezték el.

December 27-én 10 órakor Jeszenszky, Genthon, Lőrinczy, Moravek, Pigler múzeumi igazgató, főigazgató-helyettes, dr. Balogh Jolán, Farkas múzeumi igazgatók, Radocsay osztályvezető, dr. Garas Klára, dr. Nádasdy Heinz Katalin, dr. Aggházy Mária múzeumi örök, dr. Pataky Dénes múzeumi segédőr, Kákay Szabó György és Devich Sándor konzervátorok megkezdték a ládák felbontását, s jegyzékbe vették azok tartalmát. Megállapították, hogy bennük a múzeumi anyag mellett, magántulajdonból származó műtárgyak is voltak. Ezeket a miniszteri biztos a küldemény Múzeum részére való visszaadásakor hivatali helyiségében visszatartotta. A munka másnap ugyanazok részvételével folytatódott. Az Oroszlán által hazahozott leltár csaknem teljes egészében megegyezett a ládák tartalmával. Később 1946. december 30-31-én, majd 1947. január 2-4-én, végül 7-én (ezekből kettő a Festetich-levéltár anyagát tartalmazta) történtek ládabontások.¹⁰⁴

Az 1946. decemberi müncheni szállítmányból kimaradt műtárgyak 1947. április 22-én érkeztek meg Budapestre, szintén vasúton (az ún. Ezüst-vonaton), 8 ládába csomagolva. Ezek felbontása és tartalmuk jegyzékbe vétele április 25-én és 28-án a miniszteri biztosság hivatali helyiségében történt meg, ugyanazok, illetve Pilinszky Tibor vámszaki főtanácsos és Eördögh Károly vámszaki felügyelő

¹⁰³ Késik a kincsek vonata. Független Magyarország, 1946. december 23. 5.; Az ezüstvonatot csütörtökre várták Budapestre. Független Magyarország, 1947. április 21. 4.; Az Ezüstvonatot kísérő orosz és amerikai tisztek... Független Magyarország, 1947. április 28. 2. Lásd még *Hahn S.: A Szent Korona* i. m. 189–192.

¹⁰⁴ SzMI 286/1946. A nyugatról visszaszállított múzeumi képek átvétele tbn. 1946. dec. 23.

(Központi Vámhivatal) részvételével. A ládákban ismételtelen találtak a múzeumi anyag mellett magántulajdonból származó műtárgyakat is. Ezeket a megőrzés és további eljárás végett a miniszteri biztosság raktárában helyezték el.¹⁰⁵

1947 tavaszán a Múzeum Régi Képtári Osztálya a visszakérült anyagból „Hazatért műkincseink” címmel kiállítást rendezett.¹⁰⁶

Jeszenszky 1947. június 20-án jelentette a kultuszminiszternek a Múzeum grafikai anyaga ép és hiánytalan visszaérkezését, valamint a régi külföldi kép-gyűjtemény 1938 darabjából 21 hiányát. Ezek nem szerepeltek Csánky jegyzékeiben, így valószínűleg még Magyarországon tűntek el. Végleges beszámolót a régi magyar anyag és a modern képek károsodásáról még adni nem tudott, mivel ezekből több a háború alatt letétként kiadásra került. A miniszteri biztos egybevetette a volt főigazgató és a visszaérkezett műtárgyak jegyzékeit. Kiderült, hogy a szentgotthárdi anyagból 29 festmény és 2 faszobor, valamint a németországi anyagból 11 festmény és 1 faszobor hiányzott. Valamennyi magántulajdonból származott, valószínűleg még Szentgotthárdon veszttek el. Jeszenszky ugyanis megállapította, hogy Csánky jegyzékei pontatlanok, mivel olyan műtárgy is szerepelt a szentgotthárdi listán, amely azután a müncheni szállítmányból került elő és fordítva. Ezeket továbbra is igényelték a CACP-tól. A magántulajdonok megállapítását nehezítette, hogy 1944-ben Csánky félve a zsidó tulajdonok németek általi követelésétől, az egyes műtárgyakról a tulajdonos nevét feltüntető cédulákat fiktív múzeumi leltári számokkal helyettesítette. Meghatározásukhoz Jeszenszky levelezésben állt a volt főigazgatóval.¹⁰⁷ Domán 1947. május végén távozott Münchenből és ösztöndíjasként Belgiumban folytatta munkáját. Ekkortól

¹⁰⁵ SzMI 161/1947. Köz- és magángyűjteményekből elhurcolt művészeti alkotások ügyeinek miniszteri biztosa beküldi az ezüst vonattal hazaérkezett és a Sz. Múz. tulajdonát képező műtárgyak átadási jegyzőkönyvét. 1947. máj. 16.

¹⁰⁶ SzMI 67/1947. M. Nemzeti Múzeum Tanácsa az O. M. Idegenforgalmi Hivatal 143/1947. megkeresését, az 1947. évben megrendezésre kerülő események bejelentése tbn., jelentéstétel végett beküldi. 1947. febr. 27.; SzMI 137/1947. Hivatalból a Hazatért mesterművek kiállításának időtartamára vonatkozó rendelkezések tbn. 1947. máj. 5. Lásd még Hazatért mesterművek. A Szentgotthárdról és Münchenből visszahozott műkincsek I. kiállítása. (Régi külföldi festmények). Bp. 1947.; *Pigler Andor*: Az újjászülető Szépművészeti Múzeum. Budapest 3. (1947) 183–186.; *Genthon István*: Beszámoló a Szépművészeti Múzeum állapotáról és működéséről 1945–1947-ig. Az O. M. Szépművészeti Múzeum közleményei 2. (1948) 65–66.

¹⁰⁷ Jeszenszky 1948 szeptemberében még levelezésben állt Csánkyval. SzMI 357/1948. Köz- és Magángyűjteményekből Elhurcolt Művészeti Alkotások Miniszteri Biztosa – dr. Jeszenszky Sándor – Csánky Dénesnek, Szinyei Merse Pál: Vitorlás c. festmény elvesztése tbn. adott válasza. 1948. szept. 24.

nem volt többé a bajor fővárosban magyar megbízott, aki az ország érdekeit képviselte volna. Jeszenszky kérte a minisztertől, hogy a további azonosításokhoz küldjenek ki szakembert. Jelentése végén felvetette a magyar állam által, a háború folyamán hivatalosan elajándékozott műtárgyak visszavásárlásának ötletét is. Az amerikai hatóságok ezek kiadását a magyar igény bejelentése ellenére jogalap hiányára hivatkozva megtagadták.¹⁰⁸

Az elhurcolt javak birtokbaadása¹⁰⁹

A KVMJO 1947. május 2-án felszólította a Múzeum főigazgatóját, hogy tartsa be a 24390/1946. M. E. sz. rendeletet, amely szerint a birtokbaadott javak átvételére jelentkező igényjogosultnak, vagy megbízottjának javait szabályszerű átadási és átvételi elismervény ellenében is csak abban az esetben lehet kiadni, amennyiben az a rendeletben meghatározott készkiadások, illetve költséghozzájárulás befizetését a budapesti Fővármihivatal által kiállított megvámolási jegy bemutatásával igazolta.¹¹⁰ A költséghozzájárulás összegének megállapításához szükséges forgalmi érték megbecslése a Múzeum közreműködésével történt. Genthon a visszaérkezett műtárgyak értékbecslésénél követendő eljárás tárgyában a múzeumi tanácshoz fordult. A tanács május 16-án tartott ülésén hozzájárult ahhoz, hogy a magántulajdonokra vonatkozóan a Múzeum a pénzügyi hatóságoknak illetékezés céljából írásbeli becslést szolgáltatson ki.¹¹¹ A rá vonatkozó tárgyak esetében július 7-én a Történeti Múzeum Iparművészeti Tára kapta meg az engedélyt.¹¹²

¹⁰⁸ SzMI 242/1947. uo.

¹⁰⁹ *Dunai Andrea*: Meghurcolt festmények. Tulajdonosok és várományosok. Műértő 17. (2014) 1–2. sz. 11.

¹¹⁰ A Magyar Köztársaság kormányának 24390/1946. M. E. sz. rendelete a nyilasok vagy németek által nyugatra hurcolt köz- és magánvagyonra vonatkozó rendelkezések módosítása és kiegészítése tbn. Magyar Közlöny 2. (1946) 288. sz. 2–3.

¹¹¹ MNL OL K 726 347/1947. VKM A Magyar Szépművészeti Múzeum elhurcolt javaival visszaérkezett műkincsek értékelése. 1947. máj. 12.; SzMI 183/1947. Hivatalból a köz- és magángyűjteményekből elhurcolt művészeti alkotások értékelése tbn. átirat a Múzeumi Tanácshoz. 1947. máj. 21.; SzMI 200/1947. Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsának határozata: a külföldről hazakerült magántulajdonban volt műtárgyakra vonatkozólag, a pénzügyi hatóságoknak, illetékezés céljából írásbeli becslés adható. 1947. máj. 28.

¹¹² MNL OL K 726 437/1947. Köz- és magángyűjteményekből elhurcolt művészeti alkotások ügyeinek miniszteri biztosától: Az ezüst-vonattal hazaérkezett magántulajdont képező műtárgyaknak az Iparművészeti Múz. által leendő becslésének engedélyezése tbn. 1947. jún. 26.

A főigazgató későbbi válaszleveleiben leszögezte, hogy a kötelezettség teljesítésének ellenőrzése a köz- és magángyűjteményekből elhurcolt művészeti alkotások ügyeinek miniszteri biztosa hatáskörébe tartozik.¹¹³

A fenti rendelet alapján a KVMJO-n belül megalakított ún. „átvevő bizottság” határozott a pénzügyminisztérium által, 1946. december 22-én és 1947. május 3-án Németország amerikai megszállási övezetéből hazaszállított műtárgyak birtokbaadásáról, egyaránt a múzeumiaknak is.¹¹⁴ A birtokbaadásokról határozatot kapott a kultuszminiszter, a miniszteri biztos, a Múzeum főigazgatója, a Fővárm hivatal, a Magyar Visszaszolgáltatási Bizottság (Frankfurt, Hoechst, Karlsruhe, Wien) és a tulajdonos, könyvek esetében az ekkor Fügedi által vezetett Könyvtárak és Levéltárak Miniszteri Biztossága is. Az egyes átvételek a Jeszenszky-féle miniszteri biztosság, 1949 nyaratól a Fügedi-féle miniszteri biztosság hivatalaiban történtek, átvételi jegyzőkönyv felvétele mellett. A tulajdonosok vagy megbízottjaik igazolták a kirótt illetékek befizetését a Pénzügyminisztérium, a Fővárm hivatal és a Múzeum felé. Megtekintették a műtárgyakat, azokat büntetőjogi felelősségük tudatában tulajdonuknak vallották, majd kijelentették, hogy jelen állapotukban hajlandók azt átvenni, és sem a magyar állammal, sem a miniszteri biztossággal, sem a Múzeummal szemben semmiféle kártérítési igényt nem támasztanak. Ennek megfelelően számos műtárgy került kiadásra.

A pénzügyminiszter 65400/1947. sz. rendeletével az államkincstár birtokába adott javak esetében is előírta a készkiadások és a költség hozzájárulás összegének megállapítását, miközben azt természetesen nem szedte be.¹¹⁵ Genthon 1947. július 11-én, majd 1948. november 5-én a visszakérült 1022 múzeumi műtárgy forgalmi értékét 66 706 900 1938. évi aranypengőben állapította meg.¹¹⁶

¹¹³ SzMI 138/1947. Magyar Pénzügyminiszter – Külföldre vitt magyar javak ügyosztálya Skodaj István budapesti lakos kérelme visszaérkezett elhurcolt javak birtokbaadása iránt. 1947. máj. 2.

¹¹⁴ SzMI 328/1947. Magyar Pénzügyminisztérium – Külföldre Vitt Magyar Javak Ügyosztálya – Ezüst vonattal visszahozott és a Szépművészeti Múzeum leltárába tartozó műtárgyak birtokbaadása tekintetében hozott határozata. 1947. okt. 14.; SzMI 354/1947. Magyar Fővárm hivatal a nyugatról visszaérkezett, az O. M. SZM tulajdonát képező műtárgyak /10 db. kép, 1 db. szárnyasoltár, 1 db. faszobor/ értékének megfelelően 129 ft. kezelési díj befizetését kéri. 1947. nov. 7.

¹¹⁵ MNL OL K 726 487/1947. Nyugatról hazaérkezett Szépművészeti Múzeum tulajdonát képező műtárgyak után követelt vámösszeg tbn. 1947. aug. 4.

¹¹⁶ SzMI 237/1947. Magyar Pénzügyminisztérium – Külföldre vitt magyar javak ügyosztálya – az amerikai övezetből hazaszállított O.M. Szépművészeti Múzeum tulajdonát képező műtárgyak értékének megállapítása. 1947. jún. 18.; SzMI 265/1947. Magyar Fővárm hivatal a nyugatról hazaérkezett műtárgyak után kezelési díj címén 266.827.60 és 34.080. ft. befizetése tbn. 1947. júl. 29.;

A Bad-Ischlből 1947 júliusában visszakerült 20 magán- és ismeretlen tulajdonú (utóbbiak a VKM őrizetébe kerültek) műtárgy értékét október 3-án a miniszteri biztosság hivatalában, 21 600 forintban állapították meg. Ezeket feltehetően SS egységek szállították ki teherautón az országból, és egy sóbánya épületében raktározták el.¹¹⁷

A Múzeum a Jeszenszky-féle biztosságtól a KVMJO átvevő bizottságának 1948. szeptember 17-én hozott határozata alapján október 11-én átvette Antonio Carneó: Arkhimédész halála című festményét. A műtárgy birtokbaadása a Népbíróságok Országos Tanácsa 625/1947-16. sz. ítéletének végrehajtása során történt, amely kimondta Rajniss Ferenc volt nyilas kultuszminiszter vagyonának elkobzását a magyar államkincstár javára.¹¹⁸ Az intézmény – a saját állományából eltűnt képek közül – a biztosság október 7-én hozott határozata alapján, a miniszteri biztostól 29-én átvette Rippl Rónai József: Bretagne-i ivóban és Fényes Adolf: Mákoskalács című festményeit. A Káldy Jenő által korábban a Múzeumnak ajándékozott képek Ausztria amerikai megszállási övezetéből 1948. április 20-án érkeztek vissza Magyarországra.¹¹⁹ 1948. december 28-án pedig Székely Bertalan: Vázlat V. Lászlóhoz című festményét kapta vissza.¹²⁰

SzMI 284/1948. VKM a Pénzügyminisztérium 92623/1948.K.V.M.J. sz. átiratát, az O. M. Sz. Múzeum hazaérkezett műtárgyai vám költségének elengedését közli, másolatban megküldi. 1948. júl. 10.; SzMI 390/1948. Magyar Fővármivatal a nyugatról visszahozott festmények, könyv stb. fizetendő vámilleték 34.080.000 ft. és 75.050 ft. tbn. 1948. okt. 19.; SzMI 419/1948. Pénzügyminisztérium K.V.M.J. ügysz. Németország amerikai övezetéből visszaérkezett műtárgyak közönséges forgalmi értékét sürgősen közölni kéri. 1948. nov. 2.

¹¹⁷ SzMI 327/1947. Köz- és magángyűjteményekből elhurcolt művészeti alkotások ügyeinek miniszteri biztosa Jegyzőkönyvet küld az Ischlből hazahozott műtárgyak értékéről. 1947. okt. 3.; *Békefi E.*: Visszakapott i. m. 136.

¹¹⁸ SzMI 374/1948. Pénzügyminisztérium K.V.M.J. ügysz. az SZM részére 1946. december 22-én visszaérkezett javak birtokbaadása tbn. 1948. okt. 5.; SzMI 385/1948. Köz- és Magángyűjteményekből elhurcolt művészeti alkotások miniszteri biztosa Dr. Jeszenszky Sándor – a Pénzügyminiszter K.V.M.J. 95943/1948. sz. a. néh. Rajniss Ferenc tulajdonát képező Giordano Luca?/ vagy Pietro della Vecchia?/ Archimedes halála c. képet a Múzeum birtokába adja. 1948. okt. 11.

¹¹⁹ SzMI 409/1948. Pénzügyminisztérium Külföldre vitt magyar javak ügysz. a Miniszterelnökségnek Káldy Jenő tulajdonából műtárgyak birtokbaadása tbn. 1948. okt. 23. A miniszterelnökség ugyanazzal a határozattal Ausztria szovjet megszállási övezetéből visszaérkezett német szobrász XVIII. sz-i domborművét és egy XVIII. sz-i mitológiai jelenetet ábrázoló legyezőt kapott meg.

¹²⁰ SzMI 508/1948. Köz- és magángyűjteményekből elhurcolt művészeti alkotások miniszteri biztosa Dr. Jeszenszky Sándor a nyugatról visszaérkezett Székely Bertalannak „Vázlat V. Lászlóhoz” c. olajfestményt, mely megállapítása szerint a Múzeum tulajdona, átadja. 1948. nov. 8.

Államosítások

*Egyházi iskolák*¹²¹

A Természettudományi Múzeum főigazgatójának, valamint a közgyűjtemények országos főfelügyelő-helyettesének beadványai alapján, Dobrovits Aladár 1948. június 23-án a következőket írta Ortutay kultuszminiszternek: „Tekintettel az egyházi iskolák államosítására [az 1948. évi XXXIII. tc.¹²² alapján, június 16-tól – F. K.], az egyes iskolákkal kapcsolatos szertárak gyűjteményeiben a muzeális értékű tárgyak és gyűjtemények hovakerülésére (sic!) vonatkozólag sürgős intézkedés szükséges. Tudomásunk van arról, hogy egyes gyűjteményekben oly anyag őriztetik, mely iskolák szempontjából nélkülözhető sőt felesleges, viszont helyi vagy országos jelentőségénél fogva az illető terület közgyűjteményében, illetőleg a Magyar Nemzeti Múzeum megfelelő intézményeiben való őrzése kívánatos. Annál is inkább indokolt a kérdéses anyagnak ily szempontból való felülvizsgálása, mert egyes vidéki iskolákkal kapcsolatos gyűjtemények – tekintettel arra, hogy az illető területen múzeum nem volt – a múzeumi gyűjtőhely szerepét játszották. Éppen ezért a folyó évi június hó 18.-i Igazgatótanácsi határozat értelmében a Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsa tisztelettel javasolja, hogy az egyházi iskolák vagyontárgyait, illetőleg gyűjteményeit felülvizsgáló Bizottságba a Magyar Nemzeti Múzeum által kijelölt szakértők hívassanak meg.”¹²³ Ennek figyelembevételével a végrehajtás a 8000/1948. V. K. M. sz. rendelet¹²⁴ alapján június 26-tól történt.

Dobrovits levelét másolatban eljuttatta az MNM intézményeinek is. Genthon a bizottságba dr. Pataki Dénest jelölte.¹²⁵ A múzeumi tanácsos 1949. szeptember 2-án véleményezés céljából megküldte a főigazgatóknak a kultuszminiszter 218985/1949. V.2. sz. rendelete értelmében az OSZK által összeállított,

¹²¹ Az államosítás végrehajtásáról lásd Az iskolák államosítása. Bp. 1948.; *Mészáros István*: Kimaradt tananyag. Diktatúra és egyház 1945–1956. Bp. 1993.; Az egyházi iskolák államosítása Magyarországon 1948. Szerk. Szabó Csaba – Szigeti László. A Lénárd Ödön Közhazsnú Alapítvány évkönyve 2008. Bp. 2008.

¹²² Magyar törvénytár 1948. évi törvénycikkek. Bp. é. n. 200–205.

¹²³ SzMI 277/1948. M. Nemzeti Múzeum Tanácsa az egyházi iskolák államosításával fellelhető muzeális anyag felülvizsgálása tbn. szakértő képviselő jelölését kéri. 1948. jún. 23.

¹²⁴ Magyar Közlöny 4. (1948) 144. sz. 1456–1458.

¹²⁵ MNL OL K 726 600/1948. Egyházi iskolák államosítása. 1948. jún. 18. Patakiról lásd MMA 685–686.

az iskolákban található muzeális értékű tárgyak jegyzékét. A Szépművészeti Múzeum részéről Vayer főigazgató-helyettes az [Állami] Toldy Ferenc Gimnáziumból Markó Ferenc: Kazánszoros című festményére, Dobrovits pedig az Egyiptomi és Antikplasztikai Osztály vezetőjeként a szombathelyi [Állami] Faludi Ferenc Gimnáziumból az egyiptomi gyűjtemény darabjaira fogalmazott meg igényt. A javaslatokat szeptember 16-án terjesztették fel a kultuszminiszternek.¹²⁶ A „szombathelyi múmia” végül 1951 májusában került a Múzeumba.¹²⁷

Vidéki múzeumok és kastélyok

A kastélyok az 1945. évi VI. törvénycikkkel véglegesített, az Ideiglenes Nemzeti Kormány 600/1945. M. E. sz. rendeletének végrehajtása során kerültek államosításra.¹²⁸ A háború végére mintegy 2000 üresen maradt ingatlan berendezését az EJK, a Fügedi-féle miniszteri biztosság, valamint a Műemlékek Országos Bizottsága igyekezett megmenteni.¹²⁹ Az épületek egy részét 1946 után állami szervek vették használatba, főleg mezőgazdasági, ipari, oktatási és egészségügyi célokra. Sokukat azonban egyszerűen magára hagyták, ezzel pusztulásra ítélték.¹³⁰

Az VKM 1948. július 21-én kelt 201167/1948. VI.2. sz. leiratának megfelelően a múzeumi tanács főigazgatói értekezletén szakértőbizottságok megalakításáról határozott a vidéki múzeumok államosítása, az ahhoz kapcsolódó könyvtárosi, levéltárosi és muzeológiai képzés, illetve a műemléki jelentőségű vidéki kastélyok és parkjaik felhasználása ügyében. Egy hétre rá a vidéki múzeumok ügyeivel foglalkozó bizottság elnökévé dr. Radnóti Aladárt, a múzeumi könyvtárnoki és levéltárnoki képzés kérdéseivel foglalkozó bizottság élére dr. Kossányi Bélát, a műemléki

¹²⁶ MNL OL K 726 224/1949. Állami középiskolákban lappangó muzeális tárgyak megmentése. 1949. szept. 5.; SzMI 597/1949. A M. Nemzeti Múzeum Tanácsa 224/1949. sz. 218.985-1949.V.2. VKM. sz. rendeletét küldi meg: Állami középiskolákban található muzeális tárgyak jegyzéke tbn. 1949. szept. 6.

¹²⁷ SzMI 305/1951. Múmiakoporsó szállítása Savaria Múzeumból. 1951. ápr. 28. Bővebben lásd Horváth József: A „szombathelyi múmia” – egy modern legenda keletkezése és kritikája. Vasi honismereti és helytörténeti közlemények 38. (2011) 2. sz. 46–51.; Liptay Éva: A „szombathelyi múmia” – új vizsgálati eredmények. Uo. 52–58.

¹²⁸ Az ideiglenes nemzeti kormány 1945. évi 600. M. E. sz. rendelete, a nagybirtokrendszer megszüntetéséről és a földműves nép földhözjuttatásáról. Magyarországi Rendeletek Tára 79. (1945) 55.

¹²⁹ Háború utáni tevékenységéről lásd A magyar műemlékvédelem korszakai. Művészettörténet–Műemlékvédelem IX. Szerk. Bardoly István – Haris Andrea. Bp. 1996. 191–201.

¹³⁰ Műemlékvédelem törvényi keretek között. Törvénytől – törvényig. Történetek az intézményes műemlékvédelem 120 évéből. Szerk. Tamási Judit. Bp. 2001. 108–109.

jelleggel bíró, művészeti értékű épületek, kastélyok nyilvántartásával foglalkozó bizottság elnökévé pedig dr. Gerevich Tibort választotta. A szakbizottságok tagjai sorába jelölte Genthont, dr. Pigler Andort és Radocsayt.¹³¹ Az MNM tanácsstermében július, illetve augusztus folyamán ülést tartottak az államosítás szakmai, tárgyi és személyzeti kérdéseinek tisztázására.¹³² A KOF szeptember 30-ától október 2-ig Szekszárdon tartott kihelyezett értekezletén a Múzeum megbízottjaként dr. Kampis Antal vett részt.¹³³ Radnóti december 14-én a KOF megváltozott szervezetéről és feladatairól tájékoztatta Vas Zoltánt, a Gazdasági Főtanács titkárát, valamint a múzeumi tanácsot. Ezáltal „A vidéki múzeumok és közkönyvtárak államosítása után, amely által a közvetett felügyelet helyett a közvetlen igazgatás terve (sic! – szerve F. K.) lenne a főfelügyelőség, átalakulna Vidéki Múzeumok és Könyvtárak Főigazgatóságává. Feladata lenne vidéki múzeumok és könyvtárak /71/ igazgatása és fejlesztése. Mindenekelőtt az állami tulajdonba vett épületek berendezés és gyűjtemények leltározása, utána az előkészített tervszerű a vidéki múzeumok és könyvtárak hatáskörének, rendeltetésének új szabályozása.”¹³⁴ Év végétől az ellenőrzést a hivatal megszűnésével az MMOK vette át.¹³⁵

*Hitbizományok*¹³⁶

Dobrovits 1949. január 25-én megküldte Ortutay kultuszminiszternek azokat a jelentéseket, amelyeket az MNM intézményei készítettek a hitbizományok

¹³¹ SzMI 293/1948. M. N. Múzeum Tanácsa a vidéki múzeumok államosítása ügyében szakértő bizottságba Genthon István főigazgató urat jelölte. 1948. júl. 19.; MNL OL K 726 677/1948. VKM: Bizottságok alakítása az aktuális tudományos, muzeális stb. szükségletek feldolgozására. 1948. júl. 23. Kossányi Béla (1894–1968.) történész, levéltáros. 1949-ben a Magyar Országos Levéltár főigazgatója. Gerevichről lásd MMA 311–312.

¹³² MNL OL K 726 678/1948. VKM: Bizottságok alakítása az aktuális tudományos, muzeális stb. szükségletek feldolgozására. 1948. júl. 19.

¹³³ SzMI 334/1948. Közgyűjtemények Orsz. Főfelügyelősége a vidéki múzeumok államosítása tban. Szekszárdon tartandó értekezletre megbízott kiküldését kéri. 1948. szept. 13. Kampisról lásd MMA 441–442.

¹³⁴ MNL OL K 726 1100/1948. KOF szervezetéről készült jelentés megküldése a Gazdasági Főtanácsnak és a VKM-nek. 1948. dec. 14. Vas Zoltán (1903–1983.) kommunista politikus, író. 1945–49 között a Gazdasági Főtanács vezetője.

¹³⁵ *Sinkó K.*: Nemzeti i. m. 55–56.; *Voit Krisztina*: Fejezetek a közgyűjtemények és a könyvkiadás történetéből. Bp. 2005. 51–52.

¹³⁶ A hitbizományokról lásd *Kállay István*: Hitbizományok iratai az Országos Levéltárban. Levéltári Szemle 28. (1978) 537–545.; *Uő*: A családi hitbizományok Magyarországon. Levéltári Közlemé-

tárgyában. Az Országos Levéltár, az Iparművészeti Múzeum, a Történeti Múzeum, az OSZK, a KOF és a Szépművészeti Múzeum ezekben tájékoztatta a múzeumi tanácsot a hitbizományi tulajdonban lévő könyv- és levéltárakról, műtárgyakról, valamint arról, hogy azok hol találhatók.¹³⁷ A múzeumi tanácsos május 3-án értesítette a Múzeumot a hitbizományok megszüntetéséről szóló 1949. évi VII. törvénycikk¹³⁸ elfogadásáról és a végrehajtás tárgyában kiadott 33000/1949.(86) I. M. sz. rendeletről.¹³⁹ Május 11-én pedig továbbította Genthonnak a kultuszminiszter 4648/1949. eln. sz. rendeletét, amely a fenti törvénycikk rendelkezéseinek végrehajtását készítette elő:

„A hitbizományok megszüntetéséről szóló 1949:VII. tc. 3. §-ának /1/ bekezdésében foglalt rendelkezés szerint a hitbizományi kötöttség alól felszabadult ingó vagyonban található műtárgyak állami tulajdonba kerülnek; a törvény 8. §-ának /3/ bekezdése értelmében ezeket a műtárgyakat és történelmi vagy közművelődési szempontból jelentős tárgyakat közgyűjteményben kell elhelyezni. Az 1949: VII. tc. végrehajtása tárgyában kiadott 33.000/1949 /86/ I. M. sz. rendelet 2. §-ának /2/ bekezdésében¹⁴⁰ foglalt rendelkezés értelmében a pénzügyminiszterrel és az igazságügyminiszterrel egyetértve a vallás- és közoktatásügyi miniszter dönti el az ingóságok tekintetében azt a kérdést, hogy bútornak vagy egyéb házi felszerelési tárgynak kell-e azokat tekinteni és ehhez képest az eddigi hitbizományi tulajdonos tulajdonába kerülnek-e vagy pedig a törvény alapján állami tulajdonbavételüknek (sic!) van helye.”¹⁴¹

Két napra rá értekezletet tartottak a VKM épületében, és megállapodtak a részletkérdésekben. Az ülésről készült feljegyzést Mihalik megküldte mind a

nyek 50. (1979) 1. sz. 69–91.

¹³⁷ MNL OL K 726 34/1949. Hitbizományok tbn. szóbeli felszólításra jelentések. 1949. jan.

¹³⁸ Magyar Közlöny 5. (1949) 72. sz. 551–553.

¹³⁹ Magyar Közlöny 5. (1949) 86. sz. 642–643.; MNL OL K 726 729/1949. Hitbizományok megszüntetése: 1949. VII. tc. végrehajtási utasítása 33000/1949. I. M. sz. rendelet. 1949. ápr. 29.; SzMI 299/1949. M. N. Múzeum Tan. 729/1949. sz. átirat a hitbizományok megszüntetéséről szóló stb. rendelet és a közszolgálati alkalmazottak 1949. évi szabadságidejének szabályozása tbn. 1949. máj. 6.

¹⁴⁰ Magyar Közlöny 5. (1949) 86. sz. 642–643.

¹⁴¹ MNL OL K 726 766/1949. Hitbizományok megszüntetéséről szóló 1949: VII. tc. 3.§./1/bek. foglalt rendelkezések végrehajtásának előkészítése. 1949. máj. 7.; SzMI 321/1949. M. N. Múzeum Tan. 766/1949. sz. átirata hitbizományok megszüntetéséről szóló rendelkezések végrehajtásának előkészítése tbn. 1949. máj. 11.

múzeumi tanácsnak, mind a Múzeumnak. A végrehajtásban a Fügedi-féle miniszteri biztosság kapott kiemelt szerepet.¹⁴²

Az elmúlt politikai rendszer műtárgyainak eltávolítása¹⁴³

A VKM 1948. október 8-án 205850/1948. VI/1. sz. rendeletében felszólította a múzeumi tanácsot a Horthy-korszakbeli politikusok képmásainak intézményeiből való eltávolítására. A rendelkezésre reagálva Jánossy 18-án közvetlenül Ortutay kultuszminiszterhez fordult az Országos Levéltár épületén lévő Dudits Andor festette történelmi falképek ügyében. Ezeken többek között Horthy Miklós, Klebelsberg Kuno és Apponyi Albert is szerepelt. Egy hónapra rá a kiküldött szakmai biztosság a képek eltávolítását, illetve átfestését javasolta, amire Dobrovits felkérte a levéltárat.¹⁴⁴ A VKM, a Népművelési Minisztérium, az MMOK és a Levéltárak Országos Központja között zajló többéves egyeztetés után végül 1951 augusztusában került sor a képek restaurálására, illetve bizonyos részek átfestésére.¹⁴⁵

Dr. Kispéter István fejér megyei alispán 1948. november 25-én levélben fordult a Múzeumhoz, a székesfehérvári vármegyeháza közgyűlési termét díszítő, volt főispánokat ábrázoló festmények elhelyezése ügyében. Mivel azonban a vármegyének sem a műtárgyak fővárosba szállítására, sem a múzeumi szakértők kiszállási díjára nem volt költségvetési fedezete, a Múzeumnak nem állt módjában érdemben foglalkozni a kérdéssel.¹⁴⁶

Dobrovits 1949. február 5-én megküldte a főigazgatónak Ries István igazságügy-miniszter 145118/1948. I. M. V. sz. leiratát a legfőbb államügyészség olajfestményei, majd június 27-én a 45041/1949. I. M. V. számút az igazságügyi hatóságok

¹⁴² MNL OL K 726 766/1949. uo.; SzMI 370/1949. M. N. Múzeum Tan. ad 766/1949. a Vkm-ban tartott hitbizományi műtárgyi ülésről a hitbizományok megszüntetésével kapcsolatban. 1949. jún. 2. A feljegyzést fontossága miatt, teljes terjedelemben idézem a függelékben.

¹⁴³ *Pótó János*: Rendszerváltások és emlékművek. Budapesti Negyed 9. (2001) 2–3. sz. 219–244.

¹⁴⁴ MNL OL K 726 941/1948. A Horthy korszakbeli politikusok képmásainak eltávolítása. 1948. okt. 18.

¹⁴⁵ *Ólmosi Zoltán – Oross András*: Meszeljünk vagy ne? A Magyar Országos Levéltár freskóinak sorsa az ötvenes években. Archivnet 4. (2004) 6. sz. (http://www.archivnet.hu/kuriozumok/meszeljunk_vagy_ne.html, letöltés 2011. szept. 16.)

¹⁴⁶ SzMI 472/1948. Székesfehérvár alispánja – dr. Kispéter István – a múlt politikai rendszer képművészeti szimbólumainak eltávolítása tbn. 1948. nov. 25.

képei és szobrai közgyűjteményben való elhelyezése tárgyában. Genthon február 22-én, majd Vayer július 13-án írt válaszlevelében a Habsburgokat és más történelmi személyeket ábrázoló műtárgyak elhelyezésére a Történeti Múzeumot tartotta legalkalmasabbnak.¹⁴⁷

Műtárgyak nemzetközi körözése

Az Államrendőrség Budapesti Főkapitányságának Bűnügyi Osztálya közvetlenül, vagy a múzeumi tanácson keresztül közvetve rendszeresen megkereste a Múzeumot a második világháború alatt és után eltűnt műtárgyak (köztük Tiziano, Rembrandt művei), illetve egy esetben hamisított festmények nemzetközi körözése tárgyában.¹⁴⁸ A bejelentő országok (Olaszország, Ausztria, Hollandia, Anglia, Németország, Franciaország, Svájc) által megadott adatokat az intézmény nyilvántartásba vette.¹⁴⁹

Útban a népköztársaság felé

Az 1949. év folyamán kiadott rendeletek közül több közvetlenül vagy közvetetten, intézményi és személyzeti vonatkozásban egyaránt érintette a Múzeumot. A változásokról a múzeumi tanács átirataiban rendszeresen tájékoztatta az intézmény vezetőit. Dobrovits 1949. február 12-én a következő rendelkezésekről informálta a Múzeumot: az 1310/1949. Korm. sz. rendelet „az ország területéről engedély nélkül eltávozott személyek bejelentése és visszahagyott vagyonuk

¹⁴⁷ SzMI 97/1949. M. N. Múzeum Tan. 120/1949. sz. átirata az Igazságügyminiszter 145.118/1948. sz. leiratát – a legfőbb államügyészség olajfestményeinek közgyűjteményben való elhelyezése tbn. – véleményezés végett, másolatban beküldi. 1949. febr. 10.; SzMI 445/1949. M. N. Múzeum Tan. ad 120/1949. sz. átirat az Igazságügyminiszter 45.041/1949. I.M.V. leirata egyes igazságügyi hatóságoknál őrzött képeknek és szobroknak közgyűjteményben való elhelyezése tbn. 1949. júl. 1.

¹⁴⁸ SzMI 688/1949. M. N. Múzeum Tan. (1504/1949.) a nagybudapesti I. ker. rendőrkapitányság bűnügyi osztályának 76158/1949.fk.III. sz. átiratát, Albert Anker svájci festő hamis festményei tbn., intézkedés végett, megküldi. 1949. okt. 20.

¹⁴⁹ A műtárgyak körözéséről lásd SzMI 466/1948.; SzMI 89/1949.; SzMI 95/1949.; SzMI 98/1949.; SzMI 137/1949.; SzMI 280/1949.; SzMI 349/1949.; SzMI 372/1949.; SzMI 442/1949.; SzMI 644/1949.; SzMI 700/1949.; SzMI 706/1949.; SzMI 714/1949.

kezelése tárgyában”,¹⁵⁰ a 6660/1948. Korm. sz. rendelet „a demokrácia ellen irányuló magatartást tanúsító munkavállalók munkaviszonyának azonnali hatályú felbontása tbn.”, valamint az 1620/1949. Korm. sz. rendelet „a demokráciaellenes magatartást tanúsító közszolgálati alkalmazottak elbocsátásának szabályozása tbn.”¹⁵¹ Október 17-én „a népművelési miniszter ügykörének ideiglenes megállapítása” (4267/1949. M. T. sz.) és „a múzeumok népoktatási és népművelési részlettervei előkészítésének a VKM illetve, a Népműv. Min. hatáskörébe utalása” (0372/47/1949. O. T. sz.) rendeletek megjelenéséről értesítette az illetékeseket.¹⁵² Megküldte továbbá „a Magyar Népköztársaság minisztertanácsának megalakítása” (8642/1949. M. E. sz.), „az állami népgazdasági terv előkészítése és végrehajtása” (4244/1949. M. T. sz.), „az alapítványokra vonatkozó kérdések szabályozása” (4245/1949. M. T. sz.), és „a levéltárak országos főfelügyelője hatáskörének szabályozása” (1610-L-1/1949. V. K. M. sz.) című rendeleteket is.¹⁵³ November 3-án „a külföldön tartózkodó, illetőleg az ismeretlen helyre vagy külföldre távozott személyek által vagy ellen indított perek és bírói végrehajtási eljárások tárgyában” (4301/1949. M. T. sz.) rendeletre hívta fel a figyelmet.¹⁵⁴ A Múzeum alkalmazottai december 16-án tettek esküt a Magyar Népköztársaság alkotmányára.¹⁵⁵

¹⁵⁰ Magyar Közlöny 5. (1949) 33. sz. 302–303.; SzMI 138/1949. M. N. Múzeum Tan. 211/1949. sz. átirat 3 rendkívül fontos kormányrendelet tbn. 1949. febr. 24.

¹⁵¹ Magyar Közlöny 4. (1948) 134. sz. 1359.; Magyar Közlöny 5. (1949) 39. sz. 345.; SzMI 170/1949. M. N. Múzeum Tan. 279/1949. sz. demokráciaellenes magatartás következményeinek kiterjesztése közszolgálati alkalmazottakra. 1949. márc. 14.

¹⁵² Magyar Közlöny 5. (1949) 208. sz. 1687–1688.; Magyar Közlöny 5. (1949) 209. sz. 1703–1704.; SzMI 686/1949. M. N. Múzeum Tan. 1507/1949. sz. átirat 1949. szept. 1 – október 14. közt megjelent a múzeumokat érintő rendeletek jegyzékét beküldi. 1949. okt. 19.

¹⁵³ Magyar Közlöny 5. (1949) 184. sz. 7.; Magyar Közlöny 5 (1949) 194. sz. 1505–1506.; Magyar Közlöny 5. (1949) 195. sz. 1577–1578.; Magyar Közlöny 5. (1949) 213. sz. 1754.; SzMI 686/1949. uo.

¹⁵⁴ Magyar Közlöny 5. (1949) 226. sz. 1851–1852.; SzMI 718/1949. M. N. Múzeum Tan. 1566/1949. sz. átirat a külföldön tartózkodó személyek által vagy ellen indított peres eljárás szabályozása tbn. 1949. nov. 4.

¹⁵⁵ SzMI 827/1949. a.) H-ból az O. M. Sz. Múzeum alkalmazottai f. év dec. 16-án az esküt letették. b.) M. N. Múzeum Tanácsának a letett eskü 1 példányát megküldjük. 1949. dec. 16.

Védettség, magántulajdon és törvényerejű rendelet

A magántulajdonban lévő műtárgyak állami védettségének kialakulása hosszabb folyamat eredménye.¹⁵⁶ 1949-es törvényi szintű megvalósulásához hozzájárult egyrészt a háború utáni tömeges legális és illegális műtárgykivitel, másrészt a megváltozott politikai rendszer. Előkészítéséhez folytatták a magántulajdonú műtárgyállománynak az 1945-től, a mentésekor megkezdett felmérését, illetve ellenőrzését. Kiadásuk fokozott korlátozása mellett számba vették az állami intézményekben elhelyezett magántulajdonokat. A szigorítást jelezte Oltványi Imre az MNM elnökének 1949. január 21-én kelt átirata, melyben felszólította az egyes főigazgatókat „hogy semminemű, a vezetése alatt álló intézetben letétképen (sic!) vagy más címen őrzött műtárgyat, vagy muzeális jellegű anyagot semmiképen (sic!) se adjon ki, még a fennálló jogszabályok, vagy a letéti szerződés stb. alapján arra jogosított személyeknek sem, a Tanácstól nyert felhatalmazás nélkül.”¹⁵⁷ A VKM a határozatot március 8-án a Jeszenszky- és a Fügedi-féle miniszteri biztosságokra is kiterjesztette.¹⁵⁸ Emellett Dobrovits 1949. január 22-én levélben kérte az egyes főigazgatóktól „a nem a Múzeum tulajdonát képező muzeális értékű anyag” kimutatását. Genthon február 2-án, majd március 12-én a bejelentési kötelezettségnek eleget tett, amit a múzeumi tanács március 23-án tartott ülésén tudomásul vett.¹⁵⁹

A Történeti Múzeum főigazgatója 1949. január 25-én tájékoztatást kért a múzeumi tanácstól az egyházi és a régi főúri kincstárak hollétéről.¹⁶⁰ Oltványi, az MNM elnöke ezért február 2-án levélben hívta fel Ortutay kultuszminiszter figyelmét a magyar műkincsállomány azon jelentős darabjaira, amelyek

¹⁵⁶ *Farkas Kornél*: Ingó műemlékek védelme a magyar művészettörténeti irodalomban. In: Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Történeti tanulmányok 12. Szeged 2009. 409–449.

¹⁵⁷ MNL OL K 726 70/1949. Műtárgyakra vonatkozó letiltó határozat. 1949. jan. 21.; SzMI 32/1949. a.) M. N. Múzeum Tan. 72/1949. sz. kimutatást kér ideigl. jellegű letétek, illetve muzeális értékű anyag őrzéséről b.) M. N. Múzeum Tan. 70/1949. a múzeumban őrzött műtárgy vagy muzeális jellegű anyag a Tanács felhatalmazása nélkül nem adható ki. 1949. jan. 25.

¹⁵⁸ MNL OL K 726 70/1949. uo.

¹⁵⁹ MNL OL K 726 72/1949. Körlevél az egyes intézményeknél lévő idegen muzeális anyagok bejelentése tbn. 1949. jan. 22.; SzMI 32/1949. uo.

¹⁶⁰ MNL OL K 726 83/1949. Történeti Múzeum: Egyházi és főúri kincstárak műkincseinek holléte felől tájékozódást kér. 1949. jan. 25.

egyházi gyűjteményekben szerepelnek. Kérte, hogy tájékozódjanak hollétükről.¹⁶¹ Dobrovits pedig bizalmas átíratot intézett az intézmények főigazgatóihoz és a két miniszteri biztoshoz: „A Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsa attól az aggodalomtól vezetve, mellyel a magyar nemzeti múlt emlékeinek sorsát kíséri és azon felelősségérzettől eltöltve, mellyel a magyar múlt tárgyi emlékeinek megőrzése iránt tartozik, kötelességének tartja, hogy tudomást szerezzen mindazon, az ország területén található műtárgyakról, melyek a felszabadulás előtt Budapesten és vidéken magángyűjteményekben foglaltak helyet és melyeknek sorsáról azóta megnyugtató értesülést nem minden esetben sikerült szereznie.”¹⁶² A tanácsos adatokat kért ezekről, amiket a címzettek megküldtek részére.¹⁶³ A Szépművészeti Múzeum például február 24-én közölte az országban található kiemelkedő magángyűjtők tulajdonát képező műtárgyak jegyzékét.¹⁶⁴

Az MNM Szervezeti Ügyviteli és Igazgatási Szabályzata a magántulajdonú műtárgyak letétbevételéről nem rendelkezett, az intézményeknél az nem egységes gyakorlat szerint történt. Az igazgatótanács az 1934. évi VIII. tc. 6. paragrafusában¹⁶⁵ biztosított jogánál fogva, 1949. július 8-án az 1170/1949. sz. alatt határozatot hozott az egységesítésről. Dobrovits 27-én megküldte véleményezésre annak szövegét Genthonnak is. A Közalapítványi Ügyigazgatóság¹⁶⁶ augusztus 15-én módosította azt, végül október 14-én fogadták el végleges formájában:

„1./ A Magyar Nemzeti Múzeum szervezetébe tartozó Intézmények vezetői, vagy megbízottai letéti anyagot idegen intézményektől, vagy más természetes /magán/ és jogi személyektől – a zárt kéziratletétek alábbi szabályozott kivételével – csakis letéti szerződéssel, valamint két példányban szabályszerűen kiállított részletes »letéti jegyzék« ellenében vehetnek át a Tanács jóváhagyásától feltételezetten. 2./ A letéti időtartam legalább három év, amelyen belül a letét vissza nem követelhető. 3./ A Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsa kiköti magának a letéti tárgyak kiállítási jogát, de nem kötelezi magát a letétbe vett tárgyak kiállítására.

¹⁶¹ MNL OL K 726 134/1949. MNM Tanácsa átíratá dr. Ortutay Gyula miniszternek (VKM) egyházi műkincsek sorsa tbn. 1949. febr. 2.

¹⁶² MNL OL K 726 135/1949. Budapesti és vidéki magángyűjteményekben levő műtárgyakról jelentés. 1949. febr.–márc.

¹⁶³ Uo.

¹⁶⁴ SzMI 142/1949. A M. N. Múzeum Tanácsának megküldjük a magyar magán- műgyűjtők tulajdonát képező műtárgyak jegyzékét. 1949. febr. 26.

¹⁶⁵ A Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsának kiadványai I. Bp. 1937. 9.

¹⁶⁶ Működéséről lásd *Voit K.*: Fejezetek i. m. 54–63.

4./ A zárt kéziratokra vonatkozólag ugyanezen rendelkezések /1/, /2/, /3/, /5/, /6/, /7/ pont irányadók az alábbi eltéréssel: a./ a zárt kéziratanyagnál a Magyar Nemzeti Múzeum nem kötheti ki magának a kiállítás jogát. b./ a letétbevevő Intézmény vezetőjének módot kell nyújtani arra, hogy a letétbehelyezéskor a letétbehelyezett anyagot megtekinthesse és a letétbehelyezett iratcsomag tartalmáról és jellegéről meggyőződhesse. 5./ A letétbehelyezett (sic!) anyag publikációjának és felhasználásának módjára vonatkozólag az Intézmény vezetője a letétbehelyezővel egyetértőleg (sic!) intézkedhetik. 6./ A letéti szerződést, amelyet a letetvővel az Intézmény vezetője köt meg, annak írásba foglalása és a letetvő, valamint az Intézmény vezetőjének két tanú előtt történt aláírása után jóváhagyás végett be kell mutatni a Tanácsnak. A Tanács a jóváhagyás kérdésében a Közalapítványi Ügyigazgatóság meghallgatása után határoz. A Tanács a jóváhagyást a letéti szerződés tartalmának megváltoztatásától is függővé teheti. 7./ A Tanács jóváhagyásával a letéti szerződés hatályba lép. A Tanács jóváhagyó záradékát rá kell vezetni a letéti szerződésre, a szám és keltezés feltüntetésével.”¹⁶⁷

A határozat nem vonatkozott sem a kiállításokhoz történő kölcsönzésekre, sem az intézmények egymás közötti cseréjére.¹⁶⁸ A múzeumi tanács ezért október 27-én ismételten bekérte a magánletétek jegyzékét az intézményektől. Vayer főigazgató-helyettes a Szépművészeti Múzeum részéről november 5-én tett eleget beszámolási kötelezettségének.¹⁶⁹

Dobrovits 1949. november 17-én felhívta Vayer figyelmét „a Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1949. évi 13. számú törvényerejű rendelete a múzeumokról és a műemlékekről”, valamint „a múzeumokról és műemlékekről szóló 1949. évi 13. számú törvény hatálybalépésével kapcsolatban felmerülő egyes kérdések szabályozása” [1620-34/1949. (237) V. K. M. sz.] és „a könyvek és műtárgyak értékbecslésével, valamint a külföldre történő kivittel kapcsolatos eljárás

¹⁶⁷ MNL OL K 726 1170/1949. Letétbevétel feltételeinek szabályozása a Magyar Nemzeti Múzeum intézményeinél. 1949. júl. 22.; SzMI 532/1949. M. N. Múzeum Tan. 1170/1949. sz. a letétbevétel feltételeinek szabályozása a M. Nemzeti Múzeum intézményeinél. 1949. aug. 4.

¹⁶⁸ SzMI 640/1949. M. N. Múzeum Tan. ad 1170/1949. sz. a letétbevétel feltételeinek szabályozása, nem vonatkozik sem kiállításokra adott kölcsönzésekre, sem intézményeinek egymás közötti cseréjére. 1949. szept. 26.

¹⁶⁹ MNL OL K 726 1112/1949. Idegen tárgyak bejelentése. Múzeumi letétek. 1949. júl. 8.; SzMI 710/1949. M. N. Múzeum Tan. 1112/1949. sz. átirata nem múzeumi tulajdont képező tárgyak bejelentése. 1949. nov. 4.

szabályozása” [1621-28-1949. (237) V. K. M. sz.] rendeletekre.¹⁷⁰ A múzeumi tanácsos ezekre hivatkozva kérte ugyanazon hónap 28-án az intézmény birtokában őrzött, de nem muzeális tulajdont képező műtárgyak bejelentését. A főigazgató-helyettes ennek megfelelően december 30-án ismételten felterjesztette a magánletek jegyzékét, de ekkor már az időközben megalakult MMOK-nak.¹⁷¹

Az 1949. évi 13. számú törvényerejű rendelet kiterjedt az állami műkereskedelem ellenőrzésére is. A kultuszminiszter 1949. november 28-án az 1620-36/1949. V/2. sz. átiratában annak végrehajtásához, az Árverési Csarnok és Zálogház Nemzeti Vállalat muzeális értéktárgyainak rendszeres felülvizsgálatára bizottságot küldött ki, melynek vezetője Kató György, tagjai pedig Balogh Jolán és Csányi Károly voltak.¹⁷²

A műtárgyvédelem irányítását a múzeumi központ látta el 1953-as megszűntetéséig, majd a feladatot a Népművelési Minisztérium Múzeumi Főosztálya (NMMF) vette át.¹⁷³

Korszakunkban a Szépművészeti Múzeum rekonstrukciója illetve az állami és magángyűjtemények restitúciója elindult, részben megvalósult. A háború okozta hazai műtárgyhiány azonban, több tényező hatására (hadi zsákmányolás, csempészés, kivándorlás) fennmaradt. A megmaradt állomány védelmét is célozta meg 1949 végétől az intézményi centralizáció és a további szabályozás időszaka. A lezáratlan történetek (például a magyar–oroszc restitúció) még megoldásra várnak.

¹⁷⁰ Magyar Közlöny 5. (1949) 237. sz. 17–24.; Magyar Közlöny 5. (1949) 237. sz. 1962–1963.; Magyar Közlöny 5. (1949) 237. sz. 1964–1965.; SzMI 763/1949. M. N. Múzeum Tan. 1621/1949. sz. átirata múzeumok és műemlékek védelmének szabályozása tbn. 1949. nov. 22.; Sinkó K.: Nemzeti i. m. 55–58.

¹⁷¹ MNL OL 726 1645/1949. Körlevél a műtárgyak bejelentésével kapcsolatban. 1949. nov. 29.; SzMI 789/1949. M. N. Múze. Tan. 1645/1949. sz. körlevél a műtárgyak bejelentésével kapcsolatban. 1949. nov. 30.

¹⁷² SzMI 783/1949. Vkm 1620-36/1949.V/2. sz. átirata egyes muzeális jellegű tárgyak számbavétele az Állami Zálogház és Árverési Csarnok N. V. helyiségeiben. 1949. nov. 28. Baloghról lásd MMA 47-48.; Csányiról uo. 153–154.

¹⁷³ Sinkó K.: Nemzeti i. m. 62.

Függelék

Magyar Nemzeti Múzeum 1802.

Tárgy: Jelentés a VKM-ban tartott hitbizományi műtárgyi ülésről.

Országos Magyar Történeti Múzeum
Budapest, VIII., Múzeum-körút. 14.

Előzmény: 776/1949. MNM. Tanács
Melléklet: 1 db. PRO MEMORIA az ülés határozatairól

TEKINTETES TANÁCS!

Tisztelettel jelentem, hogy a Tanács megbízásából részt vettem azon az ülésen, mely a V.K.M.-ban a hitbizományi törvény közművelődési vonatkozású rendelkezéseinek végrehajtásával kapcsolatban tartatott. Az ülés tárgysorozatáról, határozatairól és javaslatairól kétoldalas feljegyzés készült, melyet csatoltan betérjesztek.

Tekintettel arra, hogy ezek a határozatok és javaslatok jóformán minden egyes intézményt érintenek és érdekelnek, tisztelettel javaslom, hogy annak másolatát a Nemzeti Múzeum Tanácsa alá tartozó összes intézménynek megküldeni szíveskedjék.

Budapest, 1949 május 13-ikán

Tisztelettel
Mihalik Sándor s.k.
/Mihalik Sándor/

A Magyar Nemzeti Múzeum
Tanácsának
Budapest

Feljegyzés

A Hitbizományi törvény közművelődési vonatkozású rendelkezéseinek végrehajtásával kapcsolatban a vallás- és közoktatásügyi minisztérium elnöki 3. ügyosztályán folyó évi május hó 13. napján értekezlet volt, amelyen a következők vettek részt: dr. Zalán Kornél min. osztályfőnök /igazságügyminisztérium/, dr. Joó Ferenc pénzügyi tanácsos /pénzügyminisztérium/, dr. Benkő Gyula min. tanácsos és dr. Nagyhegyi Zoltán min. titkár /VKM elnöki 3.ü.o/, dr. Bényi László min. titkár /VKM V/2.ü.o/, dr. Róna Pál min. titkár /VKM VI.fő.o./, dr. Mihalik Sándor főigazgató /Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsa/, dr. Fügedi Erik a Veszélyeztetett Magángyűjtemények miniszteri biztosa, dr. Dercsényi Dezső /MOB/, dr. Radnóti Aladár /Közyűjtemények Országos Főfelügyelősége/, dr. Ember Győző főigazgató /Országos Levéltár/ és Szentandrásiné, az Országos Könyvtári Központ kiküldötte.

Az értekezlet beható vizsgálat és megvitatás alá vette a hitbizományok megszüntetéséről szóló 1949.VII.t.c és a vele kapcsolatban kiadott 33.000/1949.I.M.sz. rendelet rendelkezéseit, valamint az azok értelmezésével és végrehajtásával kapcsolatban felmerülő összes részletkérdéseket és az alábbiakban állapotott meg:

1/ A hitbizományi törvény 2.§-a alapján állami tulajdonba kerülnek feltétel nélkül nemcsak a szorosabb értelemben vett műtárgyak, hanem az egyéb történelmi vagy közművelődési szempontból jelentős tárgyak így tehát a könyvtárak és levéltárak is.

2/ A törvény végrehajtásával kapcsolatos feladatokat általában a Veszélyeztetett Magángyűjtemények miniszteri biztosa fogja tárcánk részéről ellátni, ebből a célból személyzetét a lehetőséghez és szükséghez képest szaporítani fogják.

3/ A törvény hatálya alá eső hitbizományok névsora a miniszteri biztos rendelkezésére áll, azonban az igazságügyminisztérium IX. ügyosztályán nevezett ellenőrizni fogja annak pontosságát, ugyancsak össze fogja hasonlítani a névsort dr. Petrovay Zoltánnak a hitbizományokról 1931-ben megjelent művében közölt jegyzékkel is.

4/ A miniszteri biztos az illetékes pénzügyigazgatóságnál vagy hitbizományi bíróságnál felül fogja vizsgálni azoknak a hitbizományoknak leltárát, amelyekre vonatkozóan pontos adatai eddig nem voltak. A felülvizsgálat során számba vett és tárcánkat érdeklő ingóságok további sorsát ezen az alapon gondozni fogja.

5/ A pénzügyigazgatóságok a törvény alapján állami tulajdonba kerülő és beszállított ingóságok részére gyűjtőállomásokat fog létesíteni. A gyűjtőállomásra beérkező és tárcánkat érdeklő ingóságokról a pénzügyigazgatóságok tárcánknak jelentést fognak tenni, ettől függetlenül a miniszteri biztos a lehetőséghez képest a gyűjtőállomásokon összegyűlt anyagot maga is át fogja vizsgálni.

6/ Az olyan esetekről, amikor kétséges, hogy műtárgyról, vagy házi felszerelési tárgyról van szó, a pénzügyminiszter értesíteni fogja minisztériumunkat, ilyen esetben a rendeletben szervezett háromtagú tárcaközi bizottság megalakítása iránt az V/2. ügyosztály fog gondoskodni.

7/ A hitbizományi birtokos rendelkezése alól kikerült /széthordott/ vagyontárgyak felkutatása iránt a pénzügyigazgatóságok a rendőrhatalóságok útján fognak gondoskodni, a miniszteri biztos azonban helyszíni tárgyalásai során igyekezni fog a tárcánkat érdeklő tárgyak felkutatását és összegyűjtését saját intézkedési körébe vonni.

8/ A fenti eljárás alapján tárcánk kezelésébe kerülő vagyontárgyak elszállítása és végső elhelyezése kérdésében az V/2. ügyosztály fog intézkedni, a Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsának és a miniszteri biztosnak közbenjöttével (sic!).

9/ A hitbizományok megszüntetésével kapcsolatban fentiek szerint tárcánkra háruló feladatok elvégzéséhez szükséges költségeket az V/2. ügyosztály póthitel formájában fogja előteremteni.

10/ A hitbizományok megszüntetéséről szóló törvényen kívül /népbíróági ítélet, elhagyott javak/ állami tulajdonba vett kulturális vonatkozású tárgyakkal kapcsolatban tárcánk azt az álláspontot fogja képviselni, hogy a hitbizományi megkötöttség alá eső ingóságok csak a hitbizományi törvény alapján kerültek állami tulajdonba. A pénzügyminiszter képviselője ezzel kapcsolatban egyébként ígéretet (sic!) tett, hogy az ilyen,

valamint nem hitbizományi vagyonhoz tartozó, de kulturális jellegű állami vagyontárgyakat is közgyűjtemények őrzetébe fogják bocsátani. E megállapodás alapján az V/2. ügyosztály a Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsának a követendő eljárásra nézve tájékoztatni fogja. /Vonatkozik ez különösen a Vagyonmentő és a Külforgalmi NV aukcióira./

11/ A pénzügyminiszter a pénzügyigazgatóságokat részletes körrendeletben fogja a törvény végrehajtásával kapcsolatban követendő eljárásról tájékoztatni, ebben a körrendeletben a tárcánkat érdeklő kérdéseket velünk egyetértésben fogják szabályozni, a körrendelet előkészítési munkálataiban a miniszteri biztos fog részt venni, kiadás előtt azonban a VKM illetékes ügyosztályai is megkapják hozzászólásra. A pénzügyminiszter és az igazságügyminiszter a pénzügyigazgatókat, illetve hitbizományi bíróságokat körrendeletben fogja felhívni, hogy a miniszteri biztost munkájában támogassák.

Budapest, 1949. évi május hó 13. napján.

MNL OL K 726 766/1949. Hitbizományok megszüntetéséről szóló 1949.VII.tc. 3.§./1/bek. foglalt rendelkezések végrehajtásának előkészítése. 1949. máj. 7.

ART OBJECTS ON THE MOVE

The Hungarian National Museum of Fine Arts after World War II

by Farkas Kornél

SUMMARY

The author has investigated the provenance of various pieces of art in the Hungarian Museum of Fine Arts since 2005. The movements of art provenance belonging to national and private collections could not be reconstructed without a profound knowledge of the Museum's history and of the various measures that were taken in the period under scrutiny. The result of such research work was the study entitled „Art Objects on the Move, 1938-1945”, which appeared in 2009 in the same review. Research was then extended to the postwar years, and the author, based on the documentation in the archives of the Museum of Fine Arts and of the Hungarian National Archives, continued to explore the whole spectrum of events between 1945 and 1949. The paper offers insight into the competences of the Museum, its postwar reconstruction and the rescue of its collections, the restitutional procedures, and the impacts of nationalisation. The chief aim of the paper (which is published in two parts) is to clarify unknown or mistaken points in the period examined, to facilitate further research, and to commemorate the achievements of various persons.

FELÍRÁSI JAVASLAT A NEMZETISÉGI EGYENJOGÚSÁG TÁRGYÁBAN, 1862

Az 1848–1868 között eltelt két évtized során a hazai politikai elit az Osztrák Császárság és a Magyar Királyság közötti közjogi viszony utáni legfontosabb kérdésnek tekintette a nemzetiségi kérdés szabályozását. Az 1868. évi XLIV. törvénycikket megelőzően több jogszabály- és törvénytervezet is született a tárgykörben. Az itt közlésre kerülő, 1862-ben született *Felírási javaslat* új, eddig nem ismert elemként járul hozzá a nemzetiségi kérdést megoldani hivatott törvény-cikkhez vezető úthoz.¹

1849 nyarának megkésett országgyűlési határozatát követően az „alkotmányos szünet” időszakának első ilyen tárgyú rendelkezése, az 1860. október 20-án kihirdetett császári diplomához csatolt, báró Vay Miklós magyar kancellárhoz intézett egyik kabineti irat deklarálta a nemzetiségek egyenjogúságának elvét és szabályozta a közigazgatás nyelvhasználatát.² Az uralkodó mellett a következő év áprilisában összeülő országgyűlés is célul tűzte ki a nemzetiségi kérdés átfogó szabályozását, azonban nem csak a magyar politikai elit, de a nemzetiségi közösségek is hallatták hangjukat mind az országgyűlésben, mind azon kívül. 1861. április 2-án Karlócán a szerbek, míg június 6-7-én Turócszentmártonban a szlovák értelmiségiek fogalmazták meg követeléseiket, melyek között saját szerb, illetve szlovák területi közigazgatási autonómia is szerepelt. A pesti országgyűlésen két törvényjavaslat is született a kérdésben (egy bizottság által kidolgozott többségi és egy két román képviselő által beterjesztett kisebbségi), ám a törvényhozást az uralkodó 1861. augusztus 22-i leiratával feloszlatta, így azok tárgyalására nem került sor.³

¹ Köszönöm Deák Ágnesnek, hogy felhívta a figyelmemet erre a forrásra!

² Az iratot közli: Deák Ferencz beszédei. (2. kiadás). Szerk. Kónyi Manó. Bp. 1903. III. 501–502.

³ A nemzetiségi kérdésről 1860–1861-ben lásd *Arató Endre*: A magyar politikai nemzet fogalmának vitája az 1860-as évek országgyűlésein. *Történelmi Szemle* 13. (1970) 444–448.; *Deák Ágnes*: „Nemzeti egyenjogúsítás”. *Kormányzati nemzetiségpolitika Magyarországon 1849–1860*. Bp. 2000. 515–530.; *Stefan Malfér*: „Empfangen, nicht verstanden” (Überlegungen zur Nationalitätenfrage und zu einem Nationalitätengesetz für Ungarn in der Zeit des Provisoriums). In: *Polgárosodás Közép-Európában – Verbürgerlichung in Mitteleuropa*. Szerk. Somogyi Éva. Bp. 1991. 169–180.;

A következő évben az Arad vármegyei román értelmiségiek memorandummal fordultak Ferenc Józsefhez, melyben nyelvhasználati jogokat követeltek községi szinten, melyre válaszul az uralkodó 1862. július 27-i rendeletében szabályozta a községi nyelvhasználatot. A rendelet ideiglenes jelleggel, a panaszok orvoslása céljából született mintegy „tűzoltásként”, így még július hónap folyamán megbízta az uralkodó gróf Forgách Antal magyar kancellárt egy nemzetiségi törvényjavaslat megalkotásával, hogy azt a majd valamikor összehívandó országgyűlés elé terjesszék. Forgách kancellár Bécsből utasította gróf Pálffy Mór királyi helytartót egy előkészítő bizottmány létrehozására. A bizottmányba a Helytartótanács kebeléből választott tagokat Pálffy, a testület élére helyetteseit – elnökül Privitzer István valóságos belső titkos tanácsost, alelnökül Péchy Ferencet nevezte ki. Rajtuk kívül Danielik János címzetes püspök, Dobránszky Adolf, a rutén nemzeti mozgalom egyik irányítója, Hueber Zsigmond udvari tanácsos, Korizmicz László püspök, Jakab István irodalmár, a Délvidékről származó szerb Mandics Tivadar, a máramarosi román Mihályi Gábor, Palló Sándor és Abonyi István helytartótanácsi tanácsosok kerültek be a testületbe.⁴

A bizottság működéséről nem állnak rendelkezésre részletes információk, de született egy törvényjavaslat Abonyi István aláírásával 1862. október 25-i keltezéssel. A testület elsődlegesen a fent említett tizenegy tanácsosból állt, de az uralkodó engedélyezte nem hivatali tagok felvételét is a bizottságba, s Pálffy e külső tagokat a nem magyar nemzetiségek köréből választotta. A román Pópa György, a szlovák Francisci János és a rutén Pásztélyi János is ilyen köztisztviselőként állt egyén volt. Az így tizennégy (ebből hat nem magyar nemzetiségű) tagot számláló tágabb bizottság volt hivatva törvényjavaslatot alkotni a nemzetiségi egyenjogúság tárgyában.

Ez – az alább közölt – dokumentum egy uralkodónak szóló bevezető részből és két törvényjavaslat változatából áll. Azt azonban nem tudjuk, hogy a felirat

Tevesz László: A magyar liberális elit közös nemzetiségpolitikai koncepciója, 1849–1868. KÚT 4. (2005) 2. sz. 43–66.; *Tevesz László:* Eötvös József nemzetiségpolitikai koncepciója és a Deák párt által képviselt alkotmányos-nemzeti hagyomány, 1860–1868. Aetas 27. (2012) 1. sz. 105–124.

⁴ *Deák Ágnes:* Soknemzetiségű nemzetállam és soknemzetiségű birodalom erőterében – Nemzetiségpolitikai alternatívák 1868 előtt. Századvég 13. (2008) 4. sz. 51–77, 53–54.; Pálffy levélfogalmazványa a főkancellárnak 1862. aug. 19. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (a továbbiakban MNL OL) Abszolutizmus kori levéltár, D 191 M. Kir. Helytartótanács, elnöki iratok D191 16 823.III.1862.

csak az azt kézjegyével ellátó Abonyi önálló munkája-e vagy tárgyalta, esetleg el is fogadta a szűkebb vagy a tágabb bizottság. Ugyanakkor az bizonyos, hogy az uralkodó által meghatározott célkitűzés nem valósult meg, hiszen a megváltozott politikai viszonyok között az 1865 decemberében összeülő országgyűlés – amelyben az említett bizottság több tagja is helyet foglalt – napirendjére nem került ez a törvényjavaslat. Az indítvány a bizottsági tagokra rótt szigorú titoktartási kötelezettség következtében egyáltalán nem vált ismertté, a Helytartótanács berkein belül maradt. Ennek dacára a dokumentum képet ad arról, hogy milyen módon kívánta rendezni a magyar konzervatív politikai elitnek a Schmerling-provizórium idején vezető hivatali pozíciókat vállaló része a nemzetiségi egyenjogúságot, hogyan képzelte el magyarok és nem magyarok viszonyát a polgári államban, és miként szabályozta volna a nyelvhasználat kérdését.

Felírási javaslat a nemzetiségi igények iránti törvényjavallat alapjaira és indokaira nézve⁵

Ő császári és apostoli királyi Felségének

A f. é. aug 5. 17 615/1117 sz. a. kelt k. k. udvari rendelvénnyel oda lévén utasítva ezen hű kir. Helytartótanács, hogy a hazában lakó különféle nemzetiségek méltányos igényeinek kiegyenlítését eszközöző törvényjavaslatot terjesszen cs. k. ap. Felséged elébe. Bár mélyen érezte e nagy horderejű feladatnak valamint fontosságát, úgy nehézségét is, de lelkesítve egyrészt Felséged nagylelkű szándokai iránt való hódolata s törhetlen hűsége, másrészt pedig a haza szeretete s az abban lakó minden nemzetiségek éránt táplált méltányosságának érzete által, komolyan gondolóra vette az ország függő nagy kérdéseinek ezen legfontosbikát, s annak eredménye gyanánt hódolatteljes bizalommal bátorodik a mellékelt törvényjavaslatot következő indokaival Felséged legmagasb atyai megbírálnak alá terjeszteni.

Ezen hű k. Helytartótanács legbensőbb meggyőződése szerint e hazának közjogi létele s Felséged dicső uralkodóházának örökös trónjoga, egymástól elválaszthatlan kapcsolatban, az ország történelmi jogán alapulnak.

Oly alap ez, melyet ez országnak sok százados élete, törvényei s államjogi intézményei ellenmondhatlanul igazoltak és szentesítettek.

Ennélfogva bármily közjogi változásokat követeljenek az előrehaladó idők-ből önkényt kifejlő szükségek, azoknak elhatározásánál ezen alap mellőzhetetlen. Mert nélküle nem biztos semmi változtatás. Új alapok keresésének s betételének kísérletét pedig sem a tapasztalás, sem a jelenkor ingadozó közviszonyainak komoly megfontolása kívánatosnak éppen nem mutatja.

Ezen meggyőződéstől áthatva Felséged hű magy. k. Helytartótanácsa a szőnyegen forgó fontos közjogi kérdést is a történelmi jog alapján vélte

⁵ Abonyi István m. k. helyt. tanácsos mint előadó által szerkesztett felírási és törvényjavaslat a nemzetiségi és nyelvi jogviszonyok tárgyában 1862. okt. 25. MNL OL, Abszolutizmus kori levéltár, D 191 M. Kir. Helytartótanács, elnöki iratok 16 823.III.1862. A szöveget mai helyesírással közlöm. A forrás elemzését lásd *Csernus-Lukács Szilveszter*: Utak a nemzetiségi törvényekig (megjelenés alatt: Tavasz Sél konferenciakötet, 2016.).

legbiztosabban megoldandónak. A történelmi jog szerint Szent István király koronájának birodalma képezé Magyarországot, melynek a fennállott hűbéri intézmények szerint kiváltságolt lakosai minden nemzetiségi különbség nélkül egyaránt a Magyar Szt. Korona tagjai valának. És midőn e kiváltságos osztály a legfelsőbb királyi jóváhagyás hozzájárultával saját akaratából jogait és kiváltságait az ország minden osztályú lakosaival nemzetiségi különbség nélkül egyaránt megosztotta, ugyanaz által az ország valamennyi lakosai ugyanazon Szt. Korona tagjaivá lőnek felavatva. Így azon magyar politikai nemzetiség, mely az előbb fennállott közjogi intézmények szerint a minden nemzetiségi különbség nélküli kiváltságokat foglalá magában – most, midőn a kiváltság különböztetése megszűnt, midőn minden lakosát ez országnak a jog egyenlősége fűzi össze – ellenmondhatlanul következik, hogy a magyar politikai nemzetiséget most már az országnak özsves keresztény lakosai minden nemzetiségi különbség nélkül képezik.

Egy politikai nemzetiségnek pedig valamint politikai élete s államjoga egy, politikai nyelve is csak egy lehet, másként a politikai együttlét, a politikai államélet lehetlenné válnék.

E nélkül annyi vészteljes szakadás állana elő, ahány az országban a nemzeti-ség, a szakadásnak pedig gondolata is egy politikai képtelenség, melyet Felséged dicső uralkodóházát örök joggal illető Szt. Korona egysége utasít vissza.

Tehát a politikai államélet nyelve csak a politikai nemzetiség nyelve lehetvén, mennyiben amarra nézve a különbféle együtt élő népességek társadalmi viszonyai oly lényegesen hatnak ki, hogy az államélet csak a különbféle népességek társadalmi viszonyaiból eredő igényekkel gyakorlatilag helyes és igazságos összeegyeztetése [sic!] által tartható fent, nem csak szükséges, de az államélet iránt mellőzhetlen kötelesség is ezen összeegyeztetést úgy eszközteni, hogy az államélet minden népiségek társadalmi viszonyaiból eredő igények kielégítése által tartassék fenn.

A kielégítés ezen kötelessége követeli, hogy

Minden népiség a maga saját körében fejlődhesék, községi, vallási, köznevelési ügyeit rendezhesse saját nyelvén, mert ezen ügyek nem egyenesen, de csak közvetve hatnak az államéletre ki.

Minden népiség egyes tagja saját magányügyeiben saját nyelvén kérhesse az állam oltalmát s intézkedését. Minden népiség maga saját nyelvén is megérthesse

az államélet minden működését, úgymint az ország törvényeit, a hatóságok határozványait.

Minden népiség egyenlő polgári jogosultsággal bírván belőle az állam szolgálatának úgy legmagasb polcai, mint minden hivatali különbség nélkül lévén betöltendő, e tekintetben is minden nemzetiségek jog- és igényegyenlősége biztosítandó.

Ezen elvekben s azok alapján szerkesztett *./.* alatt legalázatosabban ide mellékelte törvényjavaslatban az igazság, jogegyenlőség s testvéri méltányosság minden helyes követelményei Felséged Magyar Szt. Koronájának s az ország és kormányzata egységének s feloszthatatlanságának életfeltételével híven össze lévén egyeztetve, midőn bennök minden méltányos és a túlcsapongást kerülő érdek az ország politikai legfőbb érdekének számba vétele mellett megnyugtatását s kielégítését találhatja. Ezen hű királyi Helytartótanács Felséged 1860. évi október 20-i legmagasb elhatározványainak s azok alapján azóta kibocsájtott legfelsőbb rendeletek, úgy az ezek folytán tényleg fennálló közállapotok szellemét hódolatteljes készséggel tartván szemei előtt, valamint egyrészt a Felséged oktb. 20-i Diplomájában változhatlanul letett alapelvnek megőrzését s egy szerves törvénybe leendő iktatásának javallatát mellőzhetlen hű alattvalói kötelemének, valamint igaz polgári feladatának tekintve attól minden a hazában élő egyenjogú testvér népségek benyugvását s testvéri megelégedésüket bizalommal várja, egyszersmind pedig cs. s ap. kir. Felségednek minden nemzetiségi igényeken felül emelkedett s koronája egységeben [sic!] az ország politikai egységét s feloszthatatlanságát védő atyai nagylelkű s bölcs gondoskodásába a legmagasb kegyelméből mielőbb összehívandó országgyűlésen leendő érvényesítés eszközzése végett hódolattal ajánlani bátorodik. Oktob. 25. 1862.

Abonyi s.k.

I.
Törvényjavaslat a magyarországi nemzetiségek jogviszonyai iránt.
./.
(ezen javaslat a nemzetiségi s nyelvi viszonyok rendezését
részletekben tárgyalja)

Törvényjavaslat a Magyarországon lakó nemzetiségek jogviszonyai iránt

1. §.

Magyarország határai közt lakó minden, külön nyelvvel bíró népfajokból kiálló nemzetiségek, jelesen magyarok, németek, szlávok, románok, rutének és szerbek – polgári s vallási tekintetben egyenjogú nemzetiségek, s minden egyes tagjai az országnak teljesen egyenjogú polgárai, kik bármely közhivatalra és országos méltóságra teljesen egyenlő igényekkel s jogosultsággal bírnak.

2. §.

De éppen ezen teljes egyenjogúság által, mindezen külön ajkú, de egy jogú népek politikai tekintetben csak egy nemzetet, a magyar állam historiai fogalmának s jogainak megfelelő egységes és oszthatatlan magyar politikai nemzetet képezik, azonban külön népségi igényeiket az ország poli[ti]cai egységének korlátain belől, az egyéni és egyesülési szabadság alapján minden további megszorítások nélkül szabadon érvényesíthetik. Minélfogva

3. §.

minden honpolgárnak jogában áll saját községéhez vagy törvényhatóságához, sőt az államhatóságokhoz is kérvényeit vagy bármely beadványait saját anyanyelvén szerkeszteni.

4. §.

De más községek s törvényhatóságok, melyekhez a folyamodó közvetlenül nem tartozik, tőle csak oly nyelven szerkesztett beadványokat kötelesek elfogadni, mely annak területén divatozik.

5. §.

Községi gyűlésekben mindenki saját anyanyelvén szólhat, s kihallgatást jogosan követelhet.

6. §.

A községek ügykezelési nyelvét a községi gyűlés határozza meg, de tekintélyes kisebbség jogosan kívánhatja, hogy nyelve is alkalmaztassék az ügykezelés körül.

7. §.

A községi előjárók a községi lakosokkal hivatalos érintkezésükben azok nyelvét használni kötelesek.

8. §.

A községek egyházi ügyeiknek igazgatásánál, anyakönyveik vezetésénél, elemi iskoláikban való tanításnál követendő nyelv iránt szabadon rendelkezhetnek.

9. §.

Ha valamely község, legyen az bármely ajkú nemzetiséghez tartozó, oly szegény s tehetetlen állapotban lenne, hogy hiteles nyomozásokhoz képest is saját egyházi s nevelési terheit elviselni nem képes, az állam segélyezésére egyaránt tarthat számot.

10. §.

Minden vallásfelekezetnek és bármily ajkú nemzetiségnek az országban jogában áll bárhol közép s felső tanintézeteket felállítani s alapítani, az abban követendő iskolai nyelvet szabadon meghatározni, sőt az állami iskolai és tanítási rendszer korlátain belől a tanítási rendszer iránt a kormány felügyeleti jogának fenntartása mellett intézkedni, mihez képest minden vallásfelekezet teljes autonómiája s ezt biztosító országos alaptörvények, úgymint az 1790: 26. és 27. t. cikkek magok teljes épségökben fenntartatnak.

11. §.

Bármely ajkú nemzetiség saját nyelvének művelése céljából irodalmi egyesületeket állíthat, melyeknek működéséről azonban a tudományi és irodalmi tárgyakon kívül minden egyéb bármely tárgyalások kizárva.

12. §.

Minden állami tanintézetekben az oktatási nyelveket a kormány kellő figyelemmel a tudományos kiképezés lehetőségére, a vidéki viszonyokra, a hallgatóság nemzetiségi s nyelvi viszonyaira határozandja meg.

13. §.

Az országos egyetemnél az oktatási nyelv az országos politikai nemzetiség nyelve – a magyar, de minden ajkú nemzetiség nyelvének s irodalmának művelése céljából ezekre nézve külön tanszékek állíttatnak. Különben szabadon fennhagyatik, hogy a kormány engedelmé s felügyelete mellett az egyetemben bármely ajkú nemzetiség nyelvén tetszés szerinti tárgyakra nézve rendkívüli tanórák és előadások szerveztethessenek azok számára, kik azokat hallgatni óhajtanák, s magokat e végre eleve jelentenék.

14. §.

A megyei, szabad kerületi és sz. kir. városi törvényhatóságok, nem különben a rendezett tanáccsal bíró községek gyűléseiben mindazok, kik törvény szerint szó-lásjoggal bírnak, anyanyelvüket használhatják.

15. §.

De az ily törvényhatósági gyűlések vezetésénél, a végzések kimondásánál s jegyzőkönyvek vitelénél a mellőzhetlen kormányzati egység fenntartása végett az országos politikai nemzetiség nyelve, a magyar léssen használandó, az ugyanazon törvényhatóságban létező minden nemzetiségek joga fennmaradván a jegyzőkönyvnek saját nyelvén is leendő vezetését kívánni.

16. §.

A törvényhatósági tisztviselők a magánosokkal, s illetőleg az alájok rendelt községekkel minden adminisztratív, magánjogi s bűnvádi tárgyalásoknál azoknak nyelvét használni s a törvényhatóság minden rendeleteit is ugyanazon kiadni s közleni kötelesek.

17. §.

Valamint a törvényhatóságok ügykezelési nyelve a kormányzati egység mellőzhetlen fenntartása végett, úgy hasonlóul minden törvényhatósági, polgári s fenytő

törvényszékek, árvai és számoltatószékek ügykezelési nyelve az országos bírósági egységnek hasonlóképp mellőzhetetlen fenntartása végett is a magyar, de bármiféle kihallgatások, vizsgálatok s önvallomások az illetők anyanyelvén kiveendők és felteendők, s előttök ugyanazon felolvasandók, valamint minden bírói végzéseket is köteles az illető közigazgatási tisztviselő az illető félnek az eredeti szövegen kívül saját anyanyelvén is kiadni.

18. §.

A törvényhatóságok egymással, valamint minden államhatóságokkal az országos politikai nemzetiség nyelvén, magyarul közlekednek.

19. §.

Az országos hatóságok ügykezelési nyelve a magyar.

20. §.

Minden honpolgárnak, bármely ajkú nemzetiséghez vagy vallásfelekezethez tartozzék, teljesen egyenlő joga lévén az országos hivatalokra s méltóságokra lépni, a kormány köteles arra állandóul s komolyan ügyelni, hogy minden országos hatóságoknál minden a hazában élő különajkú nemzetiségek kebeléből az erre nézve szükséges képzettséggel bíró egyének sorából elegendő számmal alkalmaztassanak, hogy magános felek által saját anyanyelvükön beadandó kérvények s beadványok tárgyalását, illetőleg hiteles fordítását eszközölhessék. A főispáni méltóságok betöltésénél a kormány a nemzetiségi viszonyt, illetőleg a vidéki nyelv kellő ismeretét különösen figyelemben tartandja. A megyékben pedig a néppel közvetlenül érintkező járásbeli hivatalokra csak az ottan lakó nemzetiségek kebeléből való vagy azoknak nyelvét kellőleg értő egyének lesznek alkalmazhatók, mennyiben különben ily hivatalokra a szükséges képzettséggel és ismerettel bírnak.

21. §.

Az országgyűléseknek tanácskozási s ügykezelési nyelve a magyar.

22. §.

A törvények e nyelven szerkesztendők, de együttesen minden ezen törvény 1. §-ban előszámlált nemzetiség nyelvén is kiadandók, kihirdetendők, s a

törvényhatóságokhoz az ottani népiségi viszonyokhoz képest is hiteles kiadásokban pecsét alatt megküldendő.

23. §.

Az ország területén létező minden testvér nemzetiségeknek ekként megállapított jogai az ország sarkalatos törvényének nyilváníttatván, soha semmiféle megszorítást nem szenvedhet.

Buda, okt. 25-én 1862.

Abonyi s. k.

II.

Törvényjavaslat a magyarországi nemzetiségek jogviszonyai iránt.
(ezen javaslat a nemzetiségi igényekre nézve nagyobb általánosságban van tartva)

1. §.

Magyarország minden lakosa különbség nélkül, bármelyikhez a benne élő nemzetiségekhez és törvényesen bevett vallásokhoz tartozik, minden polgári jogokra nézve teljesen egyenjogú, és az ország minden méltóságaira s hivatalaira – ha különben azokra kellő képzettséggel bír – minden különbség nélkül alkalmaztathatik.

2. §.

Magyarország minden lakosa, nemzetiségi különbség nélkül, saját anyai nyelvén bármely hatósághoz érvényesen folyamodhatik, s kívánhatja, hogy a folyamodására keletkező végzések közvetlen felsősege által saját anyanyelvén adassanak ki.

3. §.

Minden község saját belügyei, úgy egyházi és iskolai dolgai kezelésénél vagy felsőbb helyekhez és hivatalokhoz beadandó folyamodásaiban s jelentéseiben saját nyelvét szabadon használhatja, s közvetlen felsősege véle ugyanazon nyelven érintkezni köteles. Vegyes ajkú községeknél a kisebbség anyanyelvének is illő befolyás engedendő.

4. §.

Minden nemzetiségnek egyenlő joga van iskolákat és nyelvmívelő irodalmi egyesületeket a kormány előleges engedelmével s felügyelete mellett alapítani, fenntartani, s azoknál saját nyelvét használni.

5. §.

A felsőbb állami tanodákban a tannyelveket a nemzetiségi viszonyokra való kellő tekintettel a kormány határozza meg. Az országos egyetemen azonban a tan nyelv a magyar, de minden nemzetiségek nyelveire nézve külön nyelv s irodalmi tanszék állíttatik fel.

6. §.

Minden törvényhatóságoknál, törvényszékeknél, úgy nemkülönben a közigazgatási s törvénykezési országos hatóságoknál a mellőzhetetlen kormányzati egység fenntartása végett az ügyviteli és kezelési nyelv a magyar, ezen vezettetnek a tanácskozások és mondatnak ki a végzések minden törvényhatósági tanácskozmányokban, de mindennemű fő- és alhatóságok végzései az illető végrehajtó közlegek által az illetőknek saját anyanyelvükön is kiadandók – amely törvényhatóságban pedig több nemzetiségbeliek laknak, ugyanazok a jegyzőkönyveknek saját anyanyelvükön való szerkesztését is kívánhatják.

7. §.

Az országgyűlés tanácskozási és ügyviteli nyelve a magyar, ezen hozatnak a törvények, de ugyanazok minden, a hazában lakó testvér nemzetiségek nyelvén is szerkesztendők, meghitelesítendők, s az ország nagy pecsétje alatt minden országos hatóságoknak és törvényhatóságoknak – mennyiben a bennök lakó nemzetiségek általa érdekelvük – megküldendők, s ugyanazon szövegben is ünnepélyesen kihirdetendők.

Kelt Budán, okt. 25. 1862.

Abonyi s. k., mint előadó

„ATYÁM MEGKÍVÁNTA A PONTOSSÁGOT”

Ember és idő viszonya a történelemben (Századok könyvek 1.)

Szerk. Fónagy Zoltán

Magyar Történelmi Társulat, Bp. 2016. 240 oldal

A Magyar Történelmi Társulat a 2015-ös közgyűlésén témájául az időhöz való viszony történetét választotta. Az ülés adta az ötletet a *Századok könyvek* indító kötetének témaválasztásához, melyben a szerkesztő ehhez kapcsolódóan az elmúlt időszakban megjelent tanulmányokat gyűjtötte egybe, amit Szentpétery Imre 1923-ban megjelentetett *Kronológia* című munkájának részteleivel egészített ki.

Mi indokolja egy olyan kötet kiadását, melynek írásai (egy kivétellel) mintegy 15-25 évvel ezelőtt már megjelentek, nem beszélve a Szentpétery-kronológiáról? Mik voltak a válogatás szempontjai? A szerkesztői szándék e tekintetben nem került pontos megfogalmazásra – „az időhöz való viszony magyarországi történetével foglalkozó *más (?)* tanulmányok” megjelenítése –, ezért arra a beválogatott írásművek tartalma alapján következtethetünk (kiemelés a recenziótlól).

Gyáni Gábor *A történet ideje – a történész ideje* című, a kötet bevezetőjeként is értelmezhető esszéjében a kérdést elsősorban történelemfilozófiai látószögből közelíti meg, kiindulópontként a kronológiailag tagolt időskálán nyugvó keresztény időszámítás történelmi idejének attribútumait veszi számba (homogén, univerzális, üres és mély). Kifejti: a történelmi időfogalommal először a 19. századi historizmus foglalkozott, legfőbb jellemzőjeként a linealitást határozta meg, ami keretet adott az ok-okozati összefüggések és következmények taglalásának, s a retrospektív távlat nyújtotta biztonságos pozícióból tárgyalta a múlt eseményeit. Ám ez a látásmód nem tette lehetővé, hogy a történelem korabeli szereplőinek észleléseit, tudását a historikus elbeszélje. A két időperspektíva egymással ellentétes voltára az analitikus történelemfilozófia képviselői hívták föl a figyelmet. A strukturalisták voltak azok, akik a homogén történelmi idő fogalma helyett a történelmi idő hármasságát fogalmazták meg. Megállapították: a homogenitás elhagyása a történetiség fogalmát azonnal relativizálja, a kronológiailag meghatározott lineáris idő elvetendő – történetírói fogalomként. Ehelyett szakaszos, azaz a hosszabb időkeretek között folytatott kutatás hozhat eredményt. Gyáni Gábor a továbbiakban az emberi időtudat saját történetiségének kérdését járja körül, az időérzékelés jelenségét, az idő folyásának számon tartását: az emberi időtudatot. A múltban élő emberek időtudatának kérdésére koncentrálni, leszögezve: másként érzékelték az időt a középkori emberek, mint a modern korban. Fejtegetéseit a történelmi elbeszélés saját ideje és a történeti látásmód különídejőségének kérdésével zárja. Ennek elhagyhatatlan eleme a kronológiai korrektség. A hagyományos történelmi elbeszélésekben, ami a leginkább eseménytörténelmi elbeszéléseket jelent, a történész „személytelen narrátor” szerepében lép föl, aki tudatosan függetleníti magát az elbeszélte eseményektől. Azonban ha a pusztá elbeszéléstől túllép, elemezni és értékelni is kívánja az eseményeket, azonnal ki kell lépnie a személytelen narratívából, s

készítést érez a jelen idő történetírói használatára. Gyáni Gábor fejtegetéseiből leszűrhetjük a tanulságot: mindezen eszközök tudatos, igényes alkalmazása a történész szakmai felkészültségét mutatja meg.

A kötet következő írása Csukovits Enikőnek a *Történelmi Szemlében* megjelent, máig meg nem haladott, átdolgozott tanulmánya a magyarországi középkori órahasználatról, az időmérési eszközök technikai fejlődéséről. A középkori vízi-, gyertya-, napórák, az olajlámpások csodálatos tárgyi világába, a kerek órák felfedezésének homályos időszakába, majd a mechanikus órák, közöttük is az Itáliából elterjedő nyilvános ütőórák sorába enged bepillantást tudomány- és technikatörténeti, egyben művelődéstörténeti tanulmányának bevezetőjében. A magyarországi közép- és kora újkori órahasználat feltárását korábban nem hasznosított forrásbázis alapján mutatja be. (Itt jegyzem meg, hogy a 16. századi céhes iratok feltárása a jövőben még tághíthatja a forrásbázist.) A szélesebb körű órahasználatot a 15. század második felében keletkezett források dokumentálják. Az írás a mechanikus órák megjelenésének következtében bekövetkező mentalitás megváltozásának kifejtésével zárul. A napi idő mérésének elterjedése a korábbi, évszakokhoz köthető, változó hosszúságú kánoni órák használatának időszakához képest alapvetően megváltoztatta a 15. században az ember időszemléletét Európában. Ugyanakkor a fennmaradó okleveles anyag a pontos dátumok meghatározása terén nagyon egyenetlen képet mutat. Egészen a 16. század első harmadáig támasztható alá forrásokkal a kétféle időmérés egymás melletti alkalmazása.

Indokolt a kötetben szerepeltetni Tóth István György 1993-ban megjelent, napjainkig „időtálló” tanulmányát (*Harangkongás és óraketyegés. A parasztok és kismesek időfogalma a 17–18. században*), az *Óra, szablya, nyoszolya* című kiváló kötetéből. Tóth István György a bírósági jegyzőkönyveket használta forrásbázisként, és a korabeli mentalitás időtudathoz köthető legfontosabb jellemzőit tárta föl. Például a következő kérdéseket tárgyalta: hány éves kortól számított valaki öregnek? Hiszen a kora újkorban nem fiatalították, hanem öregítették magukat a saját korukat csak becsülni tudók, akik nem egy esetben bibliai kort szántak maguknak. A paraszti, kismesesi időfogalomban a réginek mondott események nem konkrét évszámokhoz, hanem valamilyen emlékezetes eseményhez kötődtek – az emlékezetet alapuló viszonyrendszer alapján határozták meg a kor emberei egy-egy esemény időpontját. Tóth István György megállapítja: a korabeli paraszti, kismesesi társadalom időképe a hagyományos, szóbeliségben élő világ gondolkodásmódját tükrözte, a hónapok, napok, pontos évszámok használata körükben még alig terjedt el.

A főnemesség időérzésében a többi társadalmi rétegtől markáns eltérés figyelhető meg a 18. században. A főúri életritmus francia mintára terjedő társadalmi szokások szabta, éjjeli, ritmusa miatt elszakad a természethez igazodó, más társadalmi rétegek által megtartott időbeosztástól. Előbbiek időbeosztásukat zsebóráikhoz, a többiek a nap járásához, gazdasági teendőikhez, étkezésükhöz igazították. Ugyanakkor az óra fogalma mértékegységként már a 18. századi parasztok tudatában is jelen volt, bár a percek nem használták. (Kiegészítésképpen itt kell utalni a ráolvasások szabta időtartamokról, azok funkciójáról szóló, a tanulmány megjelenése utáni, elsősorban néprajzi szakirodalomra.)

A közép- és kora újkori időszakra vonatkozó tanulmányok sorát érdemes lett volna kiegészíteni legalább egy-két olyan közleménnyel is, melyek az itt közölt 25-15 évesnél frissebbek, illetve, ha erre nem volt mód, a szerkesztői előszóban utalni rájuk. Meg kell említeni, hogy nem a 2015. évi szimpózium volt az első a témában: többek között a Hajnal István Kör Köszegen 2003-ban megtartott ülésének eredményeképpen már született egy fontos összeállítás (Személyes idő – történelmi idő. Szerk. Mayer László, Tilcsik György. Szombathely 2006.), továbbá talán érdemes lett volna reflektálni a kérdés legfontosabb nemzetközi és hazai szakirodalmát is összefoglaló kötetre (*Szabó Péter: Élet- és időszemlélet a kora újkori Magyarországon. Bp. 2011.*).

A 19–20. századi tematikájú írások sorát Fónagy Zoltán „*Minden helynek megvan a maga ideje. Ember és idő viszonya a 19. századi Magyarországon*” című, 2000-ben a Pölöskei Ferenc köszöntésére összeállított tanulmánykötetben megjelent munkája nyitja. Kiinduló koncepciója: az időérzékelés, -használat társadalmi jelenség; az európai civilizációban a 14. század végétől mutatható ki, a városiasodás, majd az iparosodás következtében. A modern társadalom „óraorientált” időfelfogásával szemben, mint ahogyan az a 19. század elején alkotott Edward Palmer Thompsonnak a munkások történetéről tett megállapításai nyomán kiderül, a hagyományos társadalmat a „feladatorientált” időfelfogás jellemezte: az élet ritmusát az elvégzendő feladatok logikája, sorrendje, időszükséglete határozta meg. A 19. században a paraszti társadalomban nem különült el szigorúan a munka- és a szabadidő, az ünnepek elosztása a munkaidőhöz igazodott. Az óraorientált időfelfogás terjedésével különvált a két idő, a szabadidős tevékenységek a polgári életforma kellekeivé váltak, a társadalmi élet megnyilvánulásaként. A folyamat a munkaadók és munkavállalók közti konfliktusig is eljutott. A természeti ciklushoz még nyomaiban ragaszkodó paraszti társadalomra a lustaság sztereotípiáját aggatták. A két világháború időszakában a paraszti kultúrában is kiveszett a természeti ciklusokhoz kapcsolódó gazdasági munkatevékenység; megjelent a magát és családját kizsákmányoló paraszt sztereotip figurája is. Fónagy Zoltán tanulmányának végét az időzónák bevezetésének, a vasút elterjedésének következtében bevezetett időhasználat történetének szentelte. Gransztói Péter a munka- és szabadidő viszonyrendszerének 19–20. századi alakulását választotta témájául (megjelent korábban *A megfoghatatlan idő* című kötetben Bp. 2000.). Elsősorban Gilles Pronovost kutatásaira utalva a munkaidő csökkentéséért vívott harc történetét tekinti át. A szabadidő, mint társadalmi fogalom térségünkben az 1890-es évektől ragadható meg; a pihenésre fordított idő szerepe nagyban felértékelődött. Az írás egyik konklúziója: „a társadalmi idők függetlenek a fizikai vagy pszichológiai időtől”, azonban tükrözik a társadalom működésének sajátosságait. Szabadidőként a kötelezettségeken kívül fennmaradó időtartamot definiálja és a szabadidőben végzett tevékenységeknek egész rendszerét állítja föl.

Frisnyák Zsuzsának a *Műzsák* 1989. évi első számában megjelent tanulmánya a „vasúti idő” magyarországi történetét mutatja be. Az európai vasúthálózat kikényszerítette vasúti szolgálat összehangolását, ezért a menetrendek mind pontosabb betartása végett Magyarországon is bevezették a vasúti időt, majd 1888 őszétől a zónaidőt.

Tátrai Zsuzsanna néprajztudós a magyar paraszti élet ünnep- és jeles napjaihoz fűződő népszokásokat, hiedelmeket sorolja föl a naptári év meghatározta sorrendben. Írásának tanulsága, hogy az ünnepek funkciója nem a pihenés volt, hanem az a közösség anyagi jólétének biztosítását célzó rituális cselekedetsorként értelmezhető, illetve a periodikus, kollektív megemlékezés részét képezte.

A Szentpétery-kronológia szemelvényei a középkori és újkori időszámítási technikák világába kalauzolja el az olvasót, melyek kötetbe való válogatása tisztelgésnek fogható föl Szentpétery Imre alapvetésének vonatkozásában.

Az újabb kutatások egyik területe az élőlények biológiai órájának a megismerése, amit Csorba György orvos-biológus jóvoltából tehet meg az olvasó. A biológiai óra fogalma a tudományba az 1950-es években vonult be, be- és átállítást a természetes fény végzi. Nem ismerjük még alaposan a működését, de tudható, hogy pontosan „jár”: az emberi szervezetben a ciklusidő 24 órát tesz ki. Az agyban található, de a testi sejtekben is működik, a tobozmirigy hormonja, a melatonin szabályozza. Nagymértékben befolyásolja hormonális működésünket, bizonyos betegségek kialakulása rendszerint meghatározott időpontjaival esnek egybe, így a gyógyszerek bevételét is érdemes hozzá igazítani. Működését az időzónák átlépése megzavarhatja.

Külön érdeme a kötetnek a kiváló minőségű képanyag, ami nemcsak kiegészítésként, illusztrációként, látványelemként funkcionál, hanem sok esetben önálló forrásértéke is van.

A *Századok könyvek* mostani, első darabja a szerkesztői szándéknak (szöveggyűjtemény összeállítása volt a cél) tartalmilag teljes mértékben, formailag még nem minden tekintetben felel meg, tekintettel egy kötet egységes szerkesztési elveire, követelményeire. Például Gyáni Gábor írása nem jegyzetelt, csak irodalomjegyzék kapcsolódik hozzá, Granasztói Péter írása a többitől eltérően lábjegyzeteket, de szövegközi, zárójelbe tett jegyzeteket, és az utóbbiakat is feloldó irodalomjegyzéket tartalmaz. Tátrai Zsuzsanna négy magyarázó lábjegyzete közül csak az utolsóban találunk egyetlen szakirodalmi hivatkozást: a téma teljességre való összefoglalását. Szentpétery Imre könyvének részleteihez az eredeti közlést megtartva utólag nem készültek jegyzetek vagy a témát illető, a kiadás óta eltelt sok-sok évtizedben készült újabb szakirodalmi jegyzék, és Csorba György tudományos népszerűsítő cikke szintén nem tartalmaz jegyzeteket, hivatkozott szakirodalmat. Ebből viszont kiderül, hogy a célzott olvasóközönség elsősorban a szélesebb publikum, semmint a szűkebb kutatói kör, és a kiadói cél a *Századok könyvek* sorozattal a jövőben alapvetően és elsősorban a színvonalas tudományos népszerűsítés lesz, ami melegen üdvözlendő, mert e tekintetben hiánypótló vállalkozás.

Kincses Katalin Mária

Türk Attila – Lőrinczy Gábor – Marcsik Antónia
RÉGÉSZETI ÉS TERMÉSZETTUDOMÁNYI ADATOK
A MAROS-TORKOLAT NYUGATI OLDALÁNAK
10. SZÁZADI TÖRTÉNETÉHEZ
 Archaeolingua, Bp. 2015. 486 oldal

A szegedi Móra Ferenc Múzeum és a Szegedi Tudományegyetem Régészeti tanszéke hosszú évtizedek óta szoros szakmai kapcsolatban áll egymással, melynek eredménye a most ismertetésre kerülő kötet is. Mivel a múzeum kutatási területe Csongrád megyét foglalja magába, s Szeged egy régió központja is egyben, így bizonyos korszakokra nézve régiós, illetve mikrorégiós kutatásnak is tekinthető a megyében folyó régészeti tevékenység. Ezeknek a kutatásoknak bevallott célja, hogy a lelőhelyek jellegéből és csoportosulásából a megtelepedés módjára, idejére, a településviszonyokra, az akkori társadalom tagozódására, az „egykori régiók” felfedezésére következtessenek. Jelenleg azonban nincs kidolgozott módszertana a régészeti régió kutatásának, így az eredmények vitathatóak. A régió kialakulásának vannak előfeltételei, vannak régió képző tényezők, melyek a jelenlegi gazdaságföldrajz alapján jól tanulmányozhatók. Ezek lehetséges régészeti vetületei alapján meg lehet határozni az egykori „régiók” kutatásának szempontjait. Nagy kérdés, hogy a rendelkezésünkre álló régészeti anyag és a jelenlegi közigazgatási határok adta keretek alkalmasak-e az egykori régiók és mikrorégiók meghatározására.

A szerzők alapvetően saját, de mindenképpen újabb feltárások adataira támaszkodnak, melyek segítségével, újra és újra hozzáfogva próbálják meg értelmezni a régi ásatások anyagait. Az M5-ös autópálya építéskor (2003) végzett szerencsés feltárásaik képezik a biztos alapot. Az egyes lelőhelyek anyaga nagyobb részben már publikált, számos probléma már akkor is felmerült. Az újabb ásatásokkal – különösen a Szeged-Öthalom V. homokbányában talált kis temetővel, és a zsombói magányos sírokkal kiegészítve – szélesebb összefüggésben lehetett felülvizsgálni a táj honfoglalás kori betelepülését. Így a Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát-Halom lelőhelyen 1999-ben előkerült magányos sír, a Hosszúhát másik pontján 2004-ben talált 10 síros kis temető, a 2000-ben Kiskundorozsma-Subasán feltárt 7 síros temető, valamint a Szeged-Öthalom V. homokbányában 2009-ben megmentett 8 sírhoz kiegészítésként Zsombórol a Bába-dűlőről és a Ménesjárás-dűlőről is csatoltak egy-egy sírt. Természetesen az összes korábbi, a szakirodalomból ismert temetkezést is figyelembe vették. Így alakult ki a Maros-torkolattal szemben fekvő „mikrorégió” jelenlegi arculata. Különös jelentősége van e néhány magányos sír, vagy kis temető bemutatásának a 10. századi településviszonyokról kialakult képünk árnyaltabb ábrázolásában, főleg ha a terület két jelentős, bár közöletlen több generációs temetőjét (Algyő, Sándorfalva) is számításba vesszük. A lelőhelyek speciális jelentőségét pedig az adja, hogy a Szegedtől nyugatra és északnyugatra, a kiskundorozsmai Hosszúhátan és környékén a nagyfelületű feltárásoknak köszönhetően az egymástól 10, 20, 200 méterre, vagy még nagyobb távolságban levő magányos sírokat és sírcsoportokat hiteles körülmények közt sikerült megfigyelni.

Az egyes lelőhelyek, illetve sírok és temetők anyagának leírása után a szerzők sorra veszik a temetkezési szokásokat, részletesen elemzik azokat, valamint a magányos sírok és sírcsoportok problematikáját. Ezzel kapcsolatban foglalkoznak a temetőtípusokkal, köztük az ún. szállási temetőkkal. A továbbiakban a temető- és sírleírásoknál szokásos sorrendet követik. Mindeközben a feltárások során jelentkező egyedi vagy ritka jelenségeket, mint a körárkos vagy máshol nem bizonyított halmos temetkezést (Hencidán valószínűleg nem volt, László Gyula csupán feltételezte), a fa(rönk)koporsók használatát, a részleges lovas temetkezések fajtáit is részletesen tárgyalják. Ez utóbbiaknál a leírásokba beépítik Vörös István megfigyelését a lóbor nélküli részleges lovas sírokról. A sírokban talált pénzek ritkább felhasználási formájába tartoztak a szemfedőként alkalmazottak, valamint a honfoglalás kori sírokban egyedülállóként a férfi csizma szárának díszeként alkalmazva. A sírba tett tárgyakat a szakirodalomban szokásos módon egyenként sorra veszik, előbb a női, majd a férfi sírokban szokásos mellékleteket (de nem mindet, ezért a korábbi közleményeket sem lehet mellőzni). A szokásos régészeti leírások mellett – amennyiben voltak – itt is feltűntetik a természettudományos vizsgálatok eredményeit. Ezek közül általánosabb az antropológiai adatok felhasználása és a régészeti adatokkal való szembeállítás, valamint az embertani adatok, amelyek a sírokban talált vázak nem és életkor meghatározásai. A szerzők azonban azt is vizsgálják, mely életkorra jellemzőek az egyes temetkezési szokások, vagy megfigyelhető-e a nemek és az életkor szerinti mellékletadás. Ezek a kérdések korábban esetlegesen merültek fel, de László Gyula munkássága nyomán általánosan alkalmazott kutatási feladattá váltak. Az életkorral kapcsolatos mellékletadási szokások azt a vélekedést erősítik, hogy általában az 50-60 éves korban elhunytakat temették el a leggazdagabban, közülük is leginkább a férfiakat, például lóval (104.), csontlemezes íjjal és tegezettel (56-57.), éremmel (57.), a maturus és senium korú halottaknak adtak edényben ételmellékletet, őket temették el vájt rönkkoporsóban (61–62.). Érdekes megfigyelésük, hogy a Szeged-Öthalom V. homokbánya 257. sírjában talált csörgős lószerszám veret fiatal gyermek sírjából került elő. A lábak végénél részleges lovas temetkezést találtak, de a lószerszámveret a gyermek nyakláncának csüngőjeként, a gyerek jobb karjának belső oldalán került elő, és kétség sem fér hozzá, hogy a sír a kis temető többi sírjával együtt a 10. századból, legfeljebb a század végéről való. Ugyanilyen megfigyelést lehetett tenni egy püspökladányi gyermek sírnál is (Eperjes-völgy 138. sír). Ez a szokás a 11. század elején válik gyakoribbá, amikor másodlagos felhasználásban kerülnek 10. századi tárgyak a gyermeksírokba, főleg nyaklánc részeiként (Győr-Pósdomb 65. sír, Sorokpolány 115. sír).

A szerzők egy másik fontos természettudományos vizsgálati módszert is felhasználtak, a radiokarbonos kormeghatározást. A szeged-öthalmi 8 síros temető hét sírjából vettek mintát, és mind a humán, mind az állatcsontokon végeztek vizsgálatot. Több helyen is készültek a mérések, Poznańban és Debrecenben is, és a mérési eredmények nagyjából egybehangzóan bizonyultak, tehát a 257. sír esetében, amelyben a csörgős lószerszámveret volt nyaklánc díszeként felfűzve (39.), a 10. század végére, esetleg a 11. század elejére keltezték a mérések. A radiokarbonos méréseknek azonban sokkal nehezebben áthidalható következményei lehetnek, amennyiben megbízhatóságuk igazolódik. A nyolc síros temető ugyanis a mérések alapján egy teljes évszázad alatt

jött létre. Némelyik sírt ráadásul (36., 124., 237.) a honfoglalás ismert dátuma előtt áshatták meg, és ezzel akár igazolni is lehetne a többek által feltételezett 895 előtti beköltözést (Györffy György, Mechthild Schulze-Dörrlamm és mások). Másrészt viszont felvetődik a kérdés, milyen közösség az, amelynek egy évszázad alatt csak nyolc halottja van, közülük is 5 férfi, egy nő, és két kisgyerek? Ráadásul az archeogenetikai mérések szerint a nyolc személy között nincs nőági leszármazási vonalon rokon, vagyis a két kisgyereknek nem az egyetlen nő az anyja, és a férfiak sem rokonok. Mende Balázs rövid tanulmánya (371–375.) más meglepetéssel is szolgál, bár az archeogenetikai kutatásoknak egyéb meglepő eredményei is voltak – például a Harta-Freifelden megmentett kis temető esetében –, ahol szintén rokontalan elhunytakat sikerült kimutatni. Viszont a Harta-freifelti temető 4. sz. gyermeksírájában a szeged-öthalmi 236-os sír női halottjának gyermeke feküdt (373.). Ebben az esetben nem tudjuk, hogy a temetők hogyan tükrözik az egykori társadalmat. A szerzők azt a véleményt is megkockáztatják, hogy a korabeli temetők nem az egykori társadalom szerkezetének leképződései (7.). A puding próbája ez esetben a nagy létszámú temetők archeogenetikai vizsgálata lehetne, ahol kizárt a rokonság sokféle temetése. A szerzők szerint e jelenségek történeti értékelése, s ebben egyet érthetünk velük, újszerű megközelítést igényel, ennek ellenére az új módszerekkel elért eredményeket sem tarjuk megbízhatóbbnak, mint a korábbiakat, amelyek történeti és néprajzi modellek lenyomatai. Ugyanakkor a hagyományos értékelés szerint is új jelenségeknek lehetünk tanúi, hiszen a „tanyás” temetkezések a bemutatott sírok és sírcsoportok tanúsága szerint valóban léteztek, és nemcsak a pénz hiányában elégtelen feltárások eredményei. Mellettük pedig mindig voltak olyan közösségek, amelyek nagy, több generációs temetőket használtak, még Szeged környékén is (Algyő, Sándorfalva, vagy jóval távolabb Sárretudvari, Püspökladány). A hagyományos régészeti feldolgozást a fémösszetétel-vizsgálatok is gazdagították. Ezek egyrészt a sírokban talált pénzek anyagösszetételét vizsgálták, másrészt a ruházat és bőrnemű készítmények fémvereteinek anyagát. Már az 1970-es években felvetette Dienes István, hogy a honfoglalók művészetének kibontakozásához nagyban hozzájárult az adóba kapott és zsákmányolt nemesfémek beontása (*Dienes István: A honfoglalás kora*. Bp. 1970. 8-9.). A vizsgálatok kimutatták, hogy bár kis szériát elemezhetek, még így is találtak a pénzek összetételével gyakorlatilag teljesen azonos összetételű tárgyat, és arra is fény derült, hogy a nemesfémekben gazdag felszerelés néha csalóka, mert az ezüsthöz nagy százalékban keverték rézet.

A kötet fotó és rajz dokumentációja kiemelkedő bőségével eltér az eddig megszokottól. A régészeti fejezetek illusztrálására 157 kép szolgál. Minden tárgy színes fényképe mellett megtalálható az értelmező rajzos ábrázolás is, amely a rozsdacsomóként megmaradt vastárgyak esetében szinte elengedhetetlen. Az ásatási helyszíni munkák felvételei (sírok fotói) szintén színesek, sok a részletfelvétel, a sírrajzok mellett pedig sok a részletrajz is. A nagyobb ásatási felületekről légi fotó is készült, a temetőket temetőterképek, a földrajzi elhelyezkedést földrajzi térképek mutatják. Az irodalomjegyzéket és német nyelvű összefoglalást a Függelék követi, amely a régészeti elemzéssel majdnem azonos terjedelemben a természettudományos vizsgálatok eredményeit tartalmazza.

A fémösszetételei vizsgálatokról két dolgozatról is tájékozódhatunk. Előbb egy öt szerzős (Csedreki László, Susanne Greiff, Langó Péter, Florián Ströbele és Türk Attila) tanulmányt olvashatunk, majd az előbbieik közül a magyar szerzők foglalták össze a roncsolásmentes

fémvizsgálatokkal kapcsolatos megállapításait. Legfőbb eredményüknek a számos pénz-összetételi részadat közreadásán kívül a „pénz nélküli, de pénzzel keltezhető sírok” kimutatójának lehetőségét tartják, amikor egy honfoglalás kori régészeti fémtárgy összetételével meg-egyezik valamely 10. századi pénz összetételével (8.).

A hagyományos – tehát metrikus és morfológiai módszerrel végzett antropológiai – vizsgálatokat több munkatárssal (Just Zsuzsanna, Szilasi Ferenc, Szathmáry László, Holló Gábor) együttműködve Marcsik Antónia végezte. Nemcsak a kötetben közölt sírok és sírcsoportok anyagát, hanem a régészeti még feldolgozatlan algyői és sándorfalvi temetők embertani anyagát is közreadva rajzolta meg a Maros-torkolattal szemben fekvő terület egykori népességének embertani alkatát. Megfigyelése szerint a kutatott terület és a Duna-Tisza közének déli felén levő temetőkben azonos jellegű népesség temetkezett: túlnyomóan europid és kis százalékban mongoloid. Az archeogenetikai elemzést Csősz Aranka és Mende Balázs végezte, eredményeiről már korábban is szót ejtettünk. A sírok állatcsont anyagát Vörös István vizsgálta, és a tágabb környék adataival együtt összefoglalóan értékelte.

A kötet a választás előtt álló régészet fontos dokumentuma. Ilyen méretű természettudományos vizsgálattal még nem támogattak régészeti elemzést. Másrészt ennyi, a szokásos képnek ellentmondó eredmény sem született még régészeti kutatás nyomán. Remélhetőleg, ha lesz elegendő forrás kiterjedtebb természettudományos vizsgálatokra, a módszerek finomodásával ki lehet szűrni a durva hibákat, s talán bebizonyosodik az is, hogy a radiokarbonos kormeghatározás nagyon szűk keretek között használható erre a korszakra vonatkozóan. A mitokondriális DNS vizsgálatok eddigi eredményei azonban oly mértékű változást követelnek meg a hagyományos régészeti-társadalmi modellektől, ami azok létezését kérdőjelezi meg. Hogy hol van az arany középut, még nem látszik.

Mesterházy Károly

DER KANUN

Das albanische Gewohnheitsrecht nach dem sogenannten

Kanun des Lekë Dukagjini

Szerk. Robert Elsie

Osteuropa Zentrum, Berlin 2014. 283 oldal

Egységes albán szokásjog sohasem létezett. Ennek kialakulását meggátolta az albánok által lakott vidék földrajzi tagoltsága és az önálló albán állam hiánya. Voltak azonban olyan szokások, melyeket egy meghatározott területen betartottak és betartattak. E szokások összességét hívta az albán nyelv az oszmán-törökből kölcsönzött szóval kánunnak, azaz törvénynek.

E kánunokat nem felhasználóik gyűjtötték össze és foglalták írásba. Első lejegyzésük a 19. század végi tudományosságunk köszönhető, annak az érdeklődésnek, amely a berlini

kongresszus után indult meg a Balkán irányába. Ekkor kezdte egy Koszovóban született és Boszniában tanult ferences szerzetes összegyűjteni szülőhazája és annak környékének jogszokásait. A mai Albánia északi és Koszovó nyugati részén bevett szokásokat a helyiek Lekë Dukagjini kánunjának hívták. Dukagjini Szkanderbég kortársa volt, és ma már lehetetlen eldönteni, hogy a későbbi hagyomány joggal vagy jog nélkül kapcsolta össze nevével a kánunt. Két dolog azonban egészen bizonyos: egyrészt sem a 15. században, sem még hosszú évszázadokig nem foglalták írásba, ismerete sajtóról sajtóra terjedt, másrészt írásos lejegyzése számos olyan részletet tartalmaz, mely csak később (néha évszázadokkal) honosodott meg Albánia hegyei között. Ilyen például a puska és a lőszer használatának visszatérő emlegetése, a robbanóanyaggal (lőporral) való halászat szokása (108.), a kávéfogyasztás és kávéfőzés kiemelt szerepe (16., 35., 121.), a dohány- és burgonyatermesztés (92.), de ide kell sorolnunk a pálinkafőzést (16., 35., 41.) is.

A Dukagjini-féle kánun mellett még három másikat tart számon a kutatás: egyet, melyet szintén északon használtak, a Meleve-it, az ettől délre eső vidékeken szokásban volt Szkanderbég-kánunt és a Dél-Albániában élő Zhuli pap kánunját. A négy közül a leghíresebb Lekë Dukagjinié. A már említett szerzetes Sthjefën Gjeçovi (1871–1929) törzse öregjeinek kikérdezésével még a 19. század végén állt neki a jogszokások gyűjtésének. Munkáját haláláig folytatta, mígnem életének egy szerb golyó vetett véget. Gjeçovi anyagát szerzetestársai szerkesztették össze, a mű 1933-an jelent meg végleges formájában. Ekkor már jó három évtizedes múltra tekintett vissza a kánun részleges közlése. Első részleteit Brüsszelben 1897–99-ben, majd Szkutariban 1913 és 1924 között adták ki. A belga közlést Thallóczy Lajos 1916-ban másodszor is nyomdába adta. A Dukagjini-kánun utánnyomására Albániában csak a rendszerváltást követően került sor, a jugoszláviai Pristinában azonban már 1972-ben megjelentették. Az albánul tudók szűk körén kívül az érdeklődők természetesen fordításokból ismerték meg e jogforrást. Az olasz fordítás járt az élen, mely 1941-ben jelent meg, ezt követte az 1953–56-ban publikált német nyelvű átültetés. 1986-ban szerbhórvátra, 1989-ban angolra, 1994-ben macedónra is lefordították Gjeçovi művét.

Az új német nyelvű kiadás minimális eltérésekkel az 1953–56-ost követi. Hogy melyek ezek az eltérések, főleg, mi indokolta őket, a kiadó nem osztotta meg az olvasókkal. A művet a kiadó, a jó nevű albanista, Robert Elsie előszava vezeti be, majd egy újabb másodközlés következik: Michael Schmidt-Neke 1995-ben megjelent tanulmánya. A kiadó ezúttal sem állt a helyzet magaslatán: a tanulmány a kánun albán kiadásának paragrafus-beosztására hivatkozik, amit azonban hiába próbálunk a német szövegben visszakeresni, a fordító ugyanis nem e szerint tagolta a munkát. A kötetet egy nagyon alapos bibliográfia zárja.

A kíséző tanulmányban hosszas eszmefuttatást olvashatunk arról, hogyan lehetne a rendszerváltás után újra szokásba jött vérbosszút visszaszorítani, a kánun legfontosabb kérdését, azt hogy az írott szöveg milyen hitelességgel adta vissza a 19. század végén, 20. század elején még élt szokásokat, és mennyiben tükrözte egy tanult pap iskolában megszerzett tudását és irodalomból elsajátított ismereteit, nem érinti. Pedig egy szokásjog első írásba foglalójának mindig nagy a felelőssége: ő alkotja meg a rendszert, amelybe a szokásokat elrendezi, hol szó

szerint, hol kicsit átalakítva ő rögzíti véglegesen azokat az addig szigorúan rögzült szavakkal, mondatokkal kifejezett megállapításokat, melyek azonban az idők folyamán és az adott szituációkban mégis változhattak, az írásba foglalás után azonban már nem. A modern és posztmodern teoretikusok által oly sokszor lesajnált Jakob Grimm nem véletlenül hasonlította a régi jogot a népköltészethez.

A Dukagjini-kánunban több tucat olyan velős szólásmondással találkozunk, amelynek pontos és mégis találó átültetése más nyelvre bizonyára sok fejtörést okozott a fordítóknak, például „a nyáj díse a kolompnál van”, ezeket azonban Gjeçovi és szerzetestársai nem választották el a magyarázattól. Legalább ennyire fontos kérdés, hogyan csoportosította az írásba foglaló a szokásokat. Ebben az esetben ugyanazt a szempontot kell szem előtt tartanunk, mint egy jogrendszer első jogkönyvének vizsgálatánál. Ha a szokásjogi kodifikációk szerzőinek önálló tevékenységét keressük, mindig a rendszernél kell kezdenünk a vizsgálatot. Az egyes szokásokat – ahogy ma mondanánk, a jogszabályokat – ugyanis a kodifikátor készen kapta. Készen kapta őket Gjeçovi is, aki modern, saját korának megfelelő rendszert dolgozott ki anyaga csoportosítására.

A mű tizenkét könyvre tagolódik: az első az egyházzal, a második a családdal, a harmadik a házassággal, a negyedik az esküvővel, az ötödik az osztállyal, a hatodik a házzal, állattal és a termőfölddel, a hetedik a kereskedelemmel, a nyolcadik a becsülettel, a kilencedik a kártételekkel, a tizedik a bűncselekményekkel, a tizenegyedik a vének tanácsával, végül az utolsó a mentesítésekkel és a kivételekkel foglalkozik.

A német fordítás Marie Amelie Freiin von Godin munkája, aki azok közé a nyugatiak közé tartozott, akik a huszadik század első felében nem Arábia sivatagaiban és a Csendes-óceán szigetein, hanem a Balkán hegyei között kerestek kalandokat. Nemcsak az albán szokásjogot ültette át németre, hanem összeállított egy albán–német szótárt és írt egy albán tematikájú regényt is. A fordítást Godin kisasszony nem egyedül végezte, segítségére volt benne élettársa, az önálló albán állam egyik megteremtője Ekrem Vlora. A német fordítás azért tér el a könyv formájában kiadott albán változattól, mivel Godin nem annak alapján dolgozott, hanem Gjeçovi egyik kéziratát használta. Ezért nem találjuk a paragrafusokat sem a német fordításban.

A magyar olvasók kedvéért meg kell jegyezni, hogy a Dukagjini-kánun tudományos feldolgozásában két magyar is komoly szerepet játszott: Thallóczy Lajos és Nopcsa Ferenc. Munkáik máig a legfontosabb tanulmányok közé tartoznak, amelyek az albán szokásjog e lejegyzésével foglalkoznak.

Az állattartás és a pásztorkodás jelentősége rendszeresen visszaköszön a gyűjtemény lapjain. A nyáj fölötti gondoskodás teljes egészében a pásztor dolga volt, a tulajdonos abba nem avatkozhatott bele. Ha a tulajdonosnak szüksége volt egy vágóállatra, akkor a vágásra szánt jószágot a pásztor választotta ki (19.). Kétféle pásztor volt: olyan, aki fizetségért őrizte, és olyan, aki feles haszonbérbe vette az állatokat. A fizetségért dolgozó pásztor esetében a felelősség megoszlott a tulajdonos és a pásztor között. Ha a nyáj kárt okozott, a kárt nem a pásztor, hanem a tulajdonosnak kellett megtérítenie. Ha elveszett egy állat, azt a pásztor

azonnal tudatnia kellett a tulajdonossal, és együtt indultak keresésére. Ha nyomtalanul tűnt el egy állat, akkor a tulajdonos esküre kényszeríthette a pásztort, akin – ha az esküt tett ártatlanságára – a továbbiakban nem volt mit keresnie. Ha egy állat a nyakát törte, vagy farkas répte szét, akkor ennek jelét be kellett mutatni a tulajdonosnak, de a kárt nem kellett megtérítenie. Ha egy állatot elloptak a nyájból, a pásztornak kötelessége volt, hogy elmondja a tulajdonosnak, hol és mikor történt a lopás. Ha a pásztor lopott, akkor neki kellett megtérítenie a kárt, ilyenkor el is bocsátották. Mivel a pásztorokat egy évre fogadták fel, ebben az esetben is ki kellett fizetni a lopásig megszolgált bérét. Ha a pásztor agyonütötte a tolvajt, akkor az ő házára szállott annak a vére, azaz rajta, illetve családján lehetett bosszút állni (66.). Az állatot a tulajdonos mindig ősszel adta ki felesbe, a pásztor is ekkor számolt el vele. A felesben őrzött állat esetén a pásztornak téhen után vajból és sajtból, kecske és juh után vajból meghatározott mennyiséget kellett állatonként a tulajdonosnak adni, a gyapjún pedig valóban fele-fele arányban osztottak meg. Kunyhóról és sóról a pásztornak magának kellett gondoskodnia (69.). A felesben történő disznóörzésnek külön szabályai voltak. A hegyek és a hegyi legelők nem családi, hanem közös tulajdonban voltak (55., 78., 89.).

A malomra és a kovácsműhelyre vonatkozó szokások sok tekintetben hasonlítottak egymásra: a molnárnak és a kovácsnak abban a sorrendben kellett elvégeznie a munkát, ahogy a gabonával vagy a feldolgozandó vassal jelentkeztek nála, kivételt senkivel nem tehettek. „A kovács, akárcsak az egyház, a malom és a fogadó senkinek sem szolgál barátságából” – tartotta mondás. Nem számítottak ezek az intézmények senki barátjának sem, azaz az ott megforduló ember vérét bosszú esetén nem vették magukra a kovácsok és a molnárok, miként a kereskedők és az egyház sem (5.). Üllőről, fűjtatóról és más szerszámokról a kovács gondoskodott, a vasat azonban már a megrendelő vitte hozzá. Évente egy napot minden falubelinek, előre megszabott sorrend szerint bérért és ellátásért kellett dolgoznia, a többi napokon azonban szabadon vállalhatott munkát. Különböző malmok lehettek: voltak, amelyekhez föld is tartozott, másokhoz a földön kívül a malomcsatorna medre is, megint mások magukban álltak, és a kereket meghajtó víz a szántóföld öntözésére is szolgált. Fontos tartozéka volt a malomnak a csatorna mellett húzódó nyolc láb széles út, melyen egy megrakott lóval is el kellett tudni menni (93.). A patakok az egész falut szolgálták, nem volt szabad őket sem elterelni, sem elrekeszteni, még akkor sem, ha a megáradt patak egy házat veszélyeztetett. „A falu patakja nagyobb érték, mint egy ház alapja.” „A vizek nem folyhatnak felfelé, ha úgy tetszik nekik, hogy a telkedre folyjanak, abban nem akadályozhatod meg őket” – mondták a régi szabályok (98.).

A kánun a társadalmat igen modern módon írta le. A család az egy fedél alatt élők közössége, akik atyafiságokba, azok nemzetségekbe, ezek pedig törzsekbe egyesülnek. „Mindnyájan egy nagy családot képeznek, amelyet népnek neveznek, melynek közös a hazája, egy vér, egy nyelv, egy szokás.” E mondatot Gjeçovi hitvallásának kell tekintenünk. Dukagjini korában, de még egy-két száz évvel később is aligha gondolkodott így erről valaki Albániában.

A szokásjog ragaszkodott az egyenlőség fikciójához: mindenkinek a becsülete egyforma volt, függetlenül anyagi helyzetétől (134.). Az emberi élet ára egyforma volt, az eskütsársak

közt sem volt megkülönböztetés (179., 204.). A kamat ismeretlen fogalom volt, a kölcsönt felvevő azonban biztosítékot adott a kölcsönadónak, ami akár a kölcsön összegénél magasabb is lehetett (119.). A régi törvény – írta Gjeçovi – nem ismerte a pénzben megszabott árakat. Ennek megfelelően a kánun szerint sem lehetett senkit pénzbeli elégtételre kényszeríteni kártérítés, büntetés, vérontás esetén (117.). Az erdei, mezei károk okozása esetén alkalmazott előírások a kártérítés a magyar szokásjogban járatosak számára ismerősen csengenek: kár esetén nem kellett büntetést, csak kártérítést fizetni. A becslés az öregek vagy két falubeli dolga volt. A tilos helyen fát vágók fejszáját elvették, a vágott fát ott kellett hagyni. A különböző állatok által okozott károkat megkülönböztették egymástól. A mindent felfaló kecskék pusztítását két mondás is megörökítette: „Egy kecske egy egész hegyi legelőt kiszikkaszt.” „A kecske gonosz lélek, amit megérint a szája, az kiszikkad.” (155.)

A Dukagjini-kánun – bár erről a szöveg nem beszél – Albánia katolikus vidékein volt szokásban. Az egyház a kánunon kívül esett, nem volt rá érvényes a vérbosszú, de ő sem alkalmazhatott erőszakot. Az egyház jogai sérthetetlenek, senki sem tehet rá azokra a kezét (5.).

A Dukagjini-kánun új kiadása az utolsó olyan európai szokásjog világába enged bepillantást, amely részben még mindig érvényben van, Észak-Albániában ugyanis a rendszerváltás után újra feléledt használata. Jó lenne megtudni, hogy az írni-olvasni tudás elterjedése, a szöveg többszöri albán nyelvű kinyomtatása vajon változtatott-e használatán.

Tringli István

KRISEN/GESCHICHTEN IN MITTELEUROPÄISCHEM KONTEXT

Sozial- und wirtschaftsgeschichtliche Studien zum 19./20. Jahrhundert
(Publikationen der ungarischen Geschichtsforschung in Wien 12.)

Szerk. Márkus Keller – György Kövér – Csaba Sasfi

Bécs 2015. 362 oldal

E német nyelvű tanulmánykötet bevezetőjében, a 2012-ben alakult MTA-ELTE Válságtörténeti Kutatócsoport vezetője, Kövér György a krízis fogalmát járja körül (*Einleitung: Krisengeschichte als Disziplin?*), érvel a válságtörténettel foglalkozó munkák létjogosultsága mellett, mely téma kutatására az utóbbi időben kifejezetten ösztönzően hatottak a 2008-as világgazdasági események is. A fogalomtörténeti áttekintést követően a tanulmánykötet célkitűzései is egyértelművé válnak: a krízisek széles spektrumának elemzése (éhínség, áradás, járvány, demográfiai, gazdasági- és agrárválságok, pénzügyi és kereskedelmi krízisek), melyek így nemzetközi perspektívában is összehasonlíthatóvá válnak. A szerző külön hangsúlyozza a magyar sajátosságokat, sorra véve a 19–20. század válságait.

Minden esetben összekapcsolódó válságokat láthatunk, ahogy például az 1870-es években egyszerre lehetünk tanúi rossz termésnek és éhínségnek, kolerajárványnak, pénzügyi- és hitelkrízisnek. Mindebből fakadóan a kötet közös kutatói kérdéseit az alábbi megközelítések adják: belső vagy külső okai voltak-e a gazdasági és szociális kríziseknek, rendszer-specifikus válságoknak tekinthetők-e az alkalmazkodásból fakadó problémák az 1870-es években, vagy a két világháború közötti reorganizációs krízis. A kötet szerzői nemcsak a válságok hátterében álló okokat keresik, hanem a választ arra is, miként próbálták kezelni ezeket a kríziseket. A tanulmánykötet így sokféle nézőpontot ötvöz, célja a részletekbe menő elemzés, az összehasonlító perspektíva alkalmazása, mellyel releváns kérdéseket válaszolhat meg a 19. és a 20. század kapcsán is. Az írások német nyelven való megjelenetésének célja, hogy a kutatócsoport tevékenységének eredményei szélesebb nemzetközi közönség számára is elérhetővé váljanak.

A hiteltörténettel foglalkozó Somorjai Szabolcs tanulmányában (*Kreditkrise in Ungarn vor den Banken?*) az 1825-ös Londonból induló gazdasági válságot és annak a magyarországi hitelezésre gyakorolt hatását vizsgálja. A szerző célja, hogy kapcsolatot találjon a modern, bankok által működtetett hitelezési rendszer és a hitelintézetek bekapcsolása nélkül működő privát hitelezés között. A korszakban ez utóbbi jellemezte a magyarországi pénzügyi szférát, így ennek a rendszernek a nemzetközi hitelrendszerbe való integrálódása is foglalkoztatja. Mivel a szerző szerint az általa vizsgált 1825-ös finansziális krízist a bankok és a hitelintézetek csökkentett hiteltevékenysége jellemezte, így a grafikonok segítségével részletesen ábrázolt magyar hitelezési rendszer sajátosságainak elemzésével választ találhat a tanulmány elején feltett kérdéseire. Tézise szerint a Londonból érkező pénzügyi válság egész Európát, így Bécs és Magyarországot is érintette, melyek – ha közvetetten is, de – összekapcsolódnak a további krízisek elkerülésére tett elméleti (pl. Széchenyi Hitel című műve) és gyakorlati (a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank létrejötte) lépésekkel.

A középszintű iskoláztatás kérdéseit kutató Sasfi Csaba írásában (*Schulbesuch in der von Katastrophen heimgesuchten Großstadt. Gymnasiasten in Pest zur Zeit der Cholera 1831 und der Eishochwassers 1838*) az 1830-as években Pest-Budán zajló két katasztrófa, az 1831-es kolera és az 1838-as jeges árvíz társadalomra gyakorolt hatásait vizsgálja. A fókuszba helyezett gimnazisták társadalmi és kulturális hátterén túl a szerző azt elemzi, hogy a fellelhető forrásokban miként jelennek meg az évtized katasztrófái, milyen a hétköznapi körülmények között rejtve maradó információkat hoznak elő ezek az extrém esetek. A katasztrófák által teremtett helyzetekben az iskolai képzés értékrendszere és motívumai hangsúlyosan fogalmazódnak meg a forrásokban, emellett a kutató az iskolai gyakorlatról is többletinformációkhoz juthat. A tanulmány konklúziója szerint az általa vizsgált közegben kisebb hatása volt a kolerának, mely inkább a gimnáziumokban alulreprezentált szegényebb rétegeket érintette. Az árvíz esetében, habár kevesebb a halálos áldozatok száma, de megterhelőbbek az anyagi veszteségek, melyek pótlása nagyobb terhet rótt polgári a családokra.

Halmos Károly Kövér Györggyel közös tanulmányában (*Pester Krida. Beiträge zu den Konkursstatistiken von Budapest im 19. Jahrhundert*) a budapesti csödstatisztikákat dolgozza fel.

A szerzőpáros a csődperek vizsgálatát közép-európai kitekintéssel kezdi (német államok és a Habsburg Birodalom), majd a pesti csődök levéltári anyagának elemzését végzi el. Részletes táblázatok és szemléletes grafikonok segítik a tanulmányban megfogalmazott célok elérését, a cégek mortalitásának vizsgálatát, a magyar adatsorok összevetését az eddigi kvantitatív eredményekkel. Forrásaik segítségével megismerhetővé válnak a csődeljárás párhuzamos intézményi szabályozásának eddig tisztázatlan, ismeretlen vonatkozásai.

Az árvizek – mindenekelőtt az 1878-as miskolci áradás – társadalom- és gazdaságtörténeti vonatkozásaival foglalkozó Bodovics Éva írásában (*Katastrophe – diesseits und jenseits der Wirklichkeit. Die Konstruktion der Katastrophe im Spiegel zweier Hochwasser in Ungarn*) a katasztrófa konstrukcióját tanulmányozza két magyarországi árvíz kapcsán. Az általa vizsgált konkrét krízisek tükrében elemzi, hogy milyen képet alakítottak ki – főként – a sajtótermékek a csapásokról és az azokat követő történésekről. Bodovics megállapítja, hogy az újságokban a tapasztalatok, ismeretek bemutatása mellett fontos szerepet kapott az olvasói elvárások kielégítése is. A leírtakat ugyanis nagyban befolyásolta a katasztrófa képének közös kulturális gyökerekből megkonstruált fogalma.

Kiss Zsuzsanna tanulmányában (*Gesellschaftshistorische Aspekte der Getreidekrise gegen Ende des 19. Jahrhunderts*) a gabonaválság társadalmi vonatkozásait elemzi. Ehhez gazdasági szakírók munkáit és gazdaságtörténeti feldolgozásokat használ fel, melyekben a válság korabeli, 19. század végi értelmezései után kutat. Kérdésfeltevése fontos aspektusra irányítja a figyelmünket, a gabonaválságot ugyanis egy hosszú távú folyamat egyik eredményeként kívánja definiálni. Az elemzés szempontjai közül átgondolásra érdemesnek tartjuk azt, miszerint a gazdasági szakírók munkái a témával kapcsolatos általános közgondolkodást tükröznék. Az elméleti vizsgálódásokat gyakorlati szempontok is követik, három magyarországi uradalom elemzésével derül fény a gazdasági makro- és mikroszint különbségeire.

Klement Judit esszéjében (*Die Agrarkrise am Ende des 19. Jahrhunderts und die Budapester Mühlenindustrie*) a magyar iparosodás egyik legfontosabb pillérét, a malomipart, azon belül is a pesti gőzmalomipart vizsgálja. A 19. század végén kibontakozó agrárkrízis hatásainak elemzéséhez első lépésként ismerteti a budapesti malomipar felemelkedésében szerepet játszó tényezőket. A cégek éves pénzügyi jelentéseinek és egyéb forrásainak elemzését követően maga a krízis és az agrárpiac átalakulása kerül a vizsgálat fókuszába. A források a budapesti malomipar 1880-as évektől jelentősen megváltozott piaci helyzetére utalnak, hiszen a csökkenő lisztár, a növekvő vám és az élesedő verseny egyre inkább kiszorították a nyugat-európai piacról a pesti cégeket. A legfontosabb változást azonban a szerző szerint az agrárpiac globalizálódása idézte elő.

Az erdélyi iparos és kereskedő rétegek 1920 utáni integrációjával és problémáival foglalkozó Kulcsár Beáta írásában (*Visionen und Schicksale: Widerspiegelung des in Siebenbürgen erlebten Imperiumwechsels in einem Tagebuch und zwei Memoiren*) három kéziratos forrást elemez, melyek szerzői az első világháború előtti keretek között szocializálódtak, és a háborút követően átéltek a többségi nemzetből kisebbséggé válás folyamatát. Az impériumváltás e tapasztalatának vizsgálata képezi a tanulmány tárgyát Paál Árpád (egykori udvarhelyi alispán,

publicista és politikus) 1919-től tíz éven át vezetett naplója, Jakabffy Elemér (a háborút megelőzően lugosi magyar parlamenti képviselő, jogász és publicist) *Lugostól Hátszegig* címmel írt memoárja (1949), valamint a Kolozs megyei Vásárhelyi János (evangélikus lelkész, majd püspök) 1937-ben készített emlékirata elemzésén keresztül.

Pogány Ágnes írásának címében (*Zwillingskrisen oder Multiple Krisen? Finanzielle Krisen in Ungarn und Österreich in den dreißiger Jahren*) megjelenő ikerkrízis kifejezés tisztázásával indít, melyet először az 1990-es években tapasztalt valuta- és bankválságra használtak, majd fokozatosan megjelent a történeti elemzésekben is. A szerző tézise szerint azonban Ausztriában és Magyarországon az 1930-as években nem iker-, hanem többszörös pénzügyi krízisek voltak. Az egymást erősítő valuta- és bankválságon túl válságba került az államháztartás és külső adóssághézag lépett fel, melyek egymással kölcsönhatásra lépve különösen mély és hosszan tartó krízist idéztek elő. A szerző külön figyelmet fordít a magyar és osztrák események közötti különbségekre, melyek egyik leghangsúlyosabb eleme a magyar bankrendszer válságának eltitkolása volt, szemben az Ausztriában a Kreditanstalt csődje által okozott bankpánik kialakulásával.

Heltai Gyöngyi munkájában (*Die Krisenlindernde Rolle des internationalen Beziehungssystems am Beispiel des Vígshízház in Budapest, 1930–1932*) arra a kérdésre keresi a választ, hogy az 1930-as évek elején a budapesti Vígshízház hogyan tudott tovább működni, miközben a gazdasági világválság miatt a profitorientált magánszínházak több országban is csődbe mentek. Levéltári források segítségével azt vizsgálja, hogy a Vígshízház nemzetközi kapcsolati hálóját hogyan enyhítette a magyar gazdasági válság hatásait. Az intézmény vezetésének külföldi kapcsolatai, az ennek révén elnyert külföldi hitel, valamint a filmiparhoz fűződő összeköttetései – egyrészt új darabok beszerzése, másrészt a színház által játszott művek jogainak eladása – alapvető segítség volt, melyek nélkül a Vígshízház nem tudott volna megbirkózni a válsággal.

A demográfiai válságokat kutató Koloh Gábor elemzésében (*Glockenklänge von Hidas. Gesellschaftlicher/historischer/demographischer Ausschnitt*) a helyi református magyarok családrekonstrukciós vizsgálatára vállalkozik, melyhez az 1749 és 1945 közötti anyakönyvi adatokat használja fel. A historiográfiai áttekintés és a település történetének hosszas ismertetése után a szerző bemutatja a hidas lakosság számának és összetételének változását. Ezt a különböző demográfiai mutatók rövid elemzése követi, melyet a házasság specifikus termékenységi arányszám ismertetése zár. A részletekbe menő történeti demográfiai vizsgálatokra általában – ahogy jelen tanulmányban is – mikroszinten nyílik lehetőség, valamint külön elismerésre méltó a sok munkával járó családrekonstrukció alkalmazása. Azonban a hidas reformátusok esetében e szempontok figyelembevétele mellett is nagyon kicsinek tűnik a vizsgált esetszám, így a szerzőnek nem adódott lehetősége jelentős következtetések levonására.

Nagy Ágnes tanulmányában (*„Eine dem gesellschaftlichen Wert entsprechende Wohnung“. Vorstellung und Praxis bei der Wohnungsverteilung in Budapest und ungarischen Städten der Provinz während des Zweiten Weltkriegs*) a lakosság és az államigazgatás lakáshiányhoz való viszonyát elemzi, mely a második világháború alatt ismét problémává vált. A hasonló témában született korábbi kutatások megközelítésével ellentétben a lakosság által megélt lakásügy és ennek működtetése, az egyes szociális cselekvőkhöz kapcsolható elképzelések válnak a megfigyelés

tárgyává. A szerző választ keres továbbá arra, hogy milyen új értelmezéshez vezettek azok a reakciók, melyek az államigazgatás centrális szintje, a helyi igazgatás és a lakosság lakásfelhasználásról alkotott elképzeléseinek találkozásakor születtek.

Az 1970-es évek lakótelepeinek történetével foglalkozó Keller Márkus munkáját (*Ziele und Reaktionen. Die Geschichte des Hansaviertels Berlin und der Experimentellen Wohnsiedlung Óbuda*) a szakirodalomban a lakáskérdést meghatározó két koncepció bemutatásával indítja. Eszerint amíg a 19. század végén a polgári megközelítés volt vonzóbb a munkások számára, mely a fennálló társadalom stabilizálására törekedve, a munkásosztályt a lakáskérdés megoldásával kívánta integrálni a társadalomba, addig ez a második világháború után alapvetően átalakult. Ekkor újra aktuálissá vált a lakáskérdés, mivel a lakáshiányt tetézte az iparosodás és a betelepítések miatt növekvő feszültség. Eközben változott a komfort iránti igény, mely nagy hatást gyakorolt az állami és privát építkezésekre is. A célok és dilemmák (gyorsan, jó minőségű lakások építése, közben alacsony bérleti díjak kialakítása) egész Európában hasonlóak voltak. A szerző a fenti helyzetre adott reakciókat veti össze Nyugat-Németországban (berlini Hansa Negyed) és Magyarországon (óbudai Kísérleti lakótelep), miközben a lakók elégedettségét, reakcióit is vizsgálja a beköltözés után készült közvélemény-kutatási jegyzőkönyvek alapján.

Gyimesi Réka

Orosz László

TUDOMÁNY ÉS POLITIKA

Fritz Valjavec (1909–1960) a két világháború közötti magyar–német tudománypolitikai kapcsolatokban

Ráció, Bp. 2014. 467 oldal

Orosz László (tudományos főmunkatárs, VERITAS Történetkutató Intézet) kötete a szerző 2007-ben megvédett PhD-disszertációjának jelentősen kibővített változata. Orosz a hazai németiség történetének egyik vezető szakértője, az elmúlt másfél évtizedben született publikációi jórészt e kötet előtanulmányainak tekinthetők. Tudományos felkészültségét, alaposságát e szóban forgó kötet is hűen bizonyítja. Fritz Valjavec a Südost-Institut munkatársaként meghatározó szerepet játszott a német–magyar kulturális kapcsolatokban; döntően pedig a Horthy-korszak idején gyakorolt kiemelkedő hatást a hazai historiográfiára.

A kötet három nagyobb egységre tagolódik. Az első részben Orosz Valjavec életrajzát közli, amely az első tudományos igényű, részletes biográfia a német történészről. Valjavec apai ágon krajnai német, míg anyai ágon bánáti sváb családból származott, magát pedig utóbbi

nemzetiséghez tartozónak tekintette. A historikus 1909-ben Bécsben született, de családja rövidesen a Bánátba, majd 1919-ben Budapestre költözött. A Budapesti Reichsdeutsche Schüleben folytatott tanulmányai révén Valjavec német anyanyelve mellett szinte tökéletesen tudott magyarul, emellett jól beszélt szerbül és románul. Középfokú tanulmányait követően a müncheni egyetem hallgatója lett, ahol tehetsége mellett az is megmutatkozott, hogy jól forgolódott a tudományos körökben. Mindezek gyümölcseként már 1935-ben a Südost-Institut munkatársa lett, miután sikerrel védte meg Pozsony egyik legjelentősebb, 18. századi polgármesterének, Karl Gottlieb von Windisch életéről írt disszertációját. A Südost-Institut későbbi vezetőjének szakmai karrierje lényegében már doktori disszertációjával emelkedésnek indult, miután PhD-dolgozata nemcsak a német, hanem a hazai szakma elismerését is kivívta (23–26.). Szekfű Gyula így fogalmazott: „A Windisch-könyv rendkívül érdekes, fontos anyagot hoz, – erre azonban bármelyik szorgalmas kutató képes. Ön azonban mesterművet alkotott az anyagból [...] amely valamennyi kutatónak népi vagy nemzeti hovatartozástól függetlenül elfogadható, legfeljebb az eredmény értékelése kapcsán lehetnek eltérő nézetek” (211.). A történelemszfejedelem gondolatai megerősítik, hogy Valjavecet pályakezdete szinte predesztinálta arra a szerepre, amelyet később az intézet életében betöltött. A völkisch-szemlélet már az első világháborút követően szinte gyerekekfejjel meghatározta a későbbi történelem mentalitását, és ez élete végéig elkísérte.

Orosz szerint Valjavec racionálisan ítélte meg Délkelet-Európa politikai, társadalmi helyzetét, valamint a térség németiségének lehetőségeit. A szerző részletesen taglalja Valjavec és a hazai németiség akkori vezető személyiségének, Bleyer Jakabnak a kapcsolatát, joggal rámutatva arra, hogy ez döntő hatást gyakorolt a Südost-Institut későbbi igazgatójának gondolkodására. Bleyer tanácsára választotta disszertációs témáját is (24.). Valjavec már doktorátusa előtt is a német *kämpfende Wissenschaft* (harcoló tudomány) bűvkörébe került, és felismerve a régió fontosságát a délkelet-európai kutatások egyik élharcosává vált. Orosz kendőzetlenül, de reálisan értékeli Valjavec NSDAP és SS tagságát (28.), egyben szét is választja a vitathatatlanul sok közös gyökérrel bíró völkisch és náci ideológiáját. A német történelem a harmincas években a náci párt politikájának feltétlen támogatójának számított, ám a német expanzió 1938-tól kezdődő diadalmenete paradox módon konfliktusok egész sorát generálta a Südost-Institut valamint a náci párt között. Az egyik érzékeny terület pl. Dél-Tirol volt, ahol Valjavec működését a magasabb politikai szempontok mentén egyszerűen beszüntették, miközben a terület német városai a németiség legősibb, egyben legpatinásabb törzsterületének számítottak. A történelem más területeken is konfrontálódott az állampárttal: 1940-ben az intézet periodikájának címéből elhagyta a Deutsch előtagot, így a Südost-Forschungen ettől kezdve – Hitler hatalmának csúcspontján – nem fraktúr, hanem antiqua betűtípussal jelent meg! (61.)

Valjavec karrierje 1937-ben lendült fel igazán, amikor az intézet ügyvezetője lett. Egy évvel később habilitálhatott, miután a nürnbergi törvényeknek megfelelően igazolta „árja” származását (85.). 1942-ben már a Südost-Institut helyettes vezetőjévé vált. Intézeti pályafutásának csúcspontjára azonban már az NSZK idején, 1955-ben ért, amikor igazgatóvá avaszták (44.).

Orosz részletesen bemutatja a történelem németországi kapcsolatrendszerét. A németek közül a Harold Steinackerrel való nevezhető a legerősebbnek, akinek a révén Valjavec a

Südosteuropa elképzelés lelkes támogatójává vált (54.). Mindazonáltal 1945 a német történetész életében is jelentős törést okozott: bár hivatali pályája nem tört derékba, a két világháború közti időszakban kiépített kapcsolatrendszere összeomlott, a kiadványcsere lényegében megszűnt, így élete utolsó szakaszában működése csak árnyéka maradhatott a korábbiaknak. Az 1960-ban – történetési léptékben mérve – igen fiatalon meghalt Valjavec az 1945 utáni időszakban is jó véleménnyel volt a magyar történetészekről, és az intézet rendszeresen megjelentett méltató nekrológokat (pl. Szekfű, Domanovszky, I. Tóth Zoltán esetében, 66–67.).

A kötetből világosan kitűnik, hogy Valjavec többnyire eredményesen lavírozott Délkelet-Európa népeinek kiélezett viszonyai közepette, bár így is többször robbantak ki éles konfliktusok. A második világháború közepén például heves vitára került sor a Berlinben tanuló román, magyar és német diákok között az erdélyi népek múltjáról –, és különösen a székelyek származását illetően, amelynek következménye egy magyar diplomáciai jegyzék lett (102.).

A könyv második része Fritz Valjavec és a magyar tudományos élet kapcsolatát taglalja. Orosz sikerrel foglalta össze az egyes részdiszciplínák kutatóinak Valjavechez való viszonyrendszerét, majd a Mályusz Elemérrel folytatott korrespondenciát mutatja be részletes elemzés keretében. A Südost-Institut ígéretes munkatársa leleményes, egyben zseniális kultúrdiplomátának bizonyult: minden személyt alapos feltérképezés után keresett meg, és ügyesen lavírozva a *do ut des* elve alapján sok esetben elérte amit akart: mindenekelőtt releváns, pontos információkat a térség múltjáról és jelenéről, az egyes nemzetiségek között folyó viták aktuális állásáról, a németiség lehetőségeiről és politikai helyzetének legapróbb körülményeiről. Mai terminológiával élve interdiszciplináris gondolkodását hűen bizonyította, hogy nyitott volt a germanisztikai, irodalomtörténeti, etnográfiai, művészettörténeti, antropológiai kérdések iránt is, állást foglalt olyan kérdésekben, amelyek elmélyült hungarológiai ismereteket igényeltek, így pl. Madách Ember tragédiájának a Fausthoz való viszonya kapcsán (168–169.) stb. Valjavec tudománypolitikai építkezésének, módszerének részletes bemutatását tartom a kötet egyik legnagyobb értékének. Jóllehet számos kiemelkedő tudóstól kosarat kapott (így például Szekfűtől 1935-ben, 150–151.), soha nem adta fel a kapcsolatépítést. Az elutasítások hatására azonban 1938 nyarán (!) a német történetész a következő sorokat vetette papírra: „Valóban németbarát magyar tudós alig van. Amennyiben beszélhetünk ilyenekről egyáltalán, ezek egy kézen megszámolhatóak” (160.). Valjavec e kudarcok ellenére tovább folytatta aktív tudománypolitikáját, amelyből még a zsidó származású kutatókat sem negligálta. Különösen figyelemre méltó például Angyal Dáviddal való korrespondenciája (152–154.). A monográfia arra is jól rámutat, hogy a német történetész sok esetben éppen az aktuális politikai folyamatok ellenében, de az intézet alapfeladatainak érdekében nyilvánított véleményt. Jó példa erre a kolozsvári román művészettörténésszel, Coriolan Petranuval folytatott korrespondenciája, akit a második bécsi döntést követően ekképp vigasztalt: „Mindenképp reménykedem a legjobbakban, legalább a jövőre nézve, szülőhazája számára” (177.).

A kötet zárófejezetében a Valjavec és Mályusz közötti, az 1935 és 1944 közötti intervallumban zajló korrespondenciát olvashatjuk bilingvis formában, bár meg kell jegyeznünk, hogy Valjavec számtalan alkalommal magyarul írt Mályusznak. Mi több, nem egy alkalommal azt is felajánlotta a magyar történetésznek, hogy tanulmányait akár magyarul is bátran

küldje meg Münchenbe, ahol készséggel lefordítja vagy lefordíttatja az intézetben. E recenzió keretében nincs alkalom a levelek részletes bemutatására, mégis a főbb tendenciákat megállapíthatjuk: elsőként is, hogy általában a magyar történettudomány reputációja messze meghaladta a mostanit. Valjavec és a Südost-Institut a szó legszorosabb értelmében érdeklődött a magyar történettudomány új eredményei iránt, mi több, témajavaslatokat is tett a magyar kollégák részére, és benne élt hazánk historiográfiai szövetében. Másodszor: Mályusz az őt 1945 után lényegében anatómával sújtó vélemények ellenére sokszor kritikus hangot ütött meg a németekkel szemben, sőt egy vitatott kijelentés miatt egy ízben a *teljes* kapcsolat felszámolásával is megfenyegette Valjavecet. Orosz egyben idézi a Mályusz-tanítvány, Barta István 1946-ban tett megállapítását, miszerint mestere azért is szorgalmazta a völksich történetírás módszereinek átvételét, mivel az ebből fakadó német igényekkel szemben „csak akkor szállhatunk szembe eredményesen, ha saját fegyvereivel vesszük fel ellene a harcot” (142.). Igen tanulságos, hogy Orosznak sokszor lehetősége nyílt az eredeti levelek piszkozatainak tanulmányozására, amelyből kitűnik, hogy például a levelek lezárása, a pontos köszönő- illetve búcsúzó formulák alkalmazása milyen tudománypolitikai célokat szolgálhattak. Végül a levélváltási sorozat megerősíti azt a tényt, hogy a Südost-Institut tevékenységében a történeti kutatások erőteljes és hangsúlyos támogatása, ezen belül pedig a történelmi Magyarország múltjának kutatási prioritása Valjavec személyes meggyőződésének és aktív tudománydiplomáciájának egyenes következménye volt.

A kötet gazdagon jegyzetelt munka: az áttekinthető lábjegyzet-apparátus nem szorítkozik a forrás-megjelölésekre, hanem további részletes információkat is hordoz: az olvasónak joggal támadhat olyan érzése, hogy számos megállapítás fontossága a főszövegi helyet is kiérdemelte volna. Mindazonáltal a kötet 930 jegyzetének áttekintéséhez így hosszas és figyelmes tanulmányozás szükséges. Külön ki kell emelnünk a könyv forrásgazdagságát, valamint a felhasznált imponáló mennyiségű és minőségi szakirodalmat is. A szerző összesen kilenc levéltárban folytatott kutatásokat, és ebből hat archívum Németországban található.

Fentiekre való tekintettel e kötet esetében feltétlenül indokolt annak német nyelven történő megjelenítése. Ez a célkitűzés már magának a könyvnek az egyik legfontosabb, egyben az 1945 utáni – a nyugati tudomány nemzetközi vérkeringésből kitépett – történetírásunk számára legszomorúbb tanúsága miatt is lényeges: a második világháború előtt a magyar nyelven írt és megjelent doktori disszertációk, történelmi periodikák megbecsült és értékes műveknek számítottak nyugaton, amelyek egyben mintegy a konvertibilis cserevaluta szerepét is betöltötték, vagyis egyenlő értéket képviseltek a Németországban kiadott kötetekkel. Erre a jelenségre és folyamatra Valjavec kiterjedt levelezése szolgáltat bizonyítékot.

Orosz László műve a Horthy-korszak tudománypolitikája, diplomáciája iránt érdeklődők számára – különös tekintettel a német–magyar kapcsolatokra – megkerülhetetlen alappunkta, amelyet nagy haszonnal forgathatnak közép- és koraiújkorszokok is.

Ligeti Dávid

POLITIKAI KÜZDELMEK ZALA MEGYÉBEN A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT II. 1932–1945

Szerk. Paksy Zoltán

MNL Zala Megyei Levéltára, Zalaegerszeg 2015. 320 oldal

Egy fontos forrásközlő vállalkozás ért tavaly második fejezetéhez, ott folytatva, ahol egy 2006-os első kötet (Politikai küzdelmek Zala megyében a két világháború között I. 1918–1931. Zalaegerszeg 2006.) abbahagyta. A Zala megyei politikatörténetben tehető időutazás ezzel 1932 és 1945 közötti részéhez ért, levéltári- és sajtóanyag válogatott dokumentumain, valamint értő szaktolmácsoláson keresztül. A Paksy Zoltán egyszemélyes szerkesztői munkáját dicsérő vállalkozás újabb darabja némiképp megváratta az érdeklődőket, ám a szerző időközben a megye történelmét átvilágító számos várostörténeti, társadalomtörténeti feldolgozással is elkészült.

A kötet alsó időhatára már egy igen dinamikus évtizedbe való megérkezés elrugaszkodási pillanata is egyben. A válsághatások nyomán úgy a szellemi élet, mint a társadalmi közhangulat mindinkább új, „megváltó” korszellemre való éhséget árulja el. Paksy nagyszerű nyitódokumentummal szolgál (51–55.), mely érzékletes lenyomata a ’30-as éveken végigvonuló köztöprengéseknek, társadalmi újat akarásoknak. Az 1932. január 5-én jegyzett szöveg Zala vármegye közgyűlésének felirata a kormányzóhoz a válsággal kapcsolatos intézkedésekről. A nyelvezet nem is lehetne állagörzőbb: az egykoron küldöttséggel kézbesített felirati deklamációk hangján szól, az alázatos „hazafiúi érzés” regisztereiben beszél. Azonban témafelvetései már kategorikus komolyságot hordoznak és azonnali beavatkozásokat kívánnak. A megyei főjegyző által jegyzett irat (gazda)adósmentésre kapacitálná az államvezetést, és további kiterjedt lakossági sérelmek orvosló garanciáiért kiált. Megkésett igazságok elismerésének szükségességéről szól, tudniillik hogy ne csak az anyagi természetű, de a társadalmi igazságosságbeli adósságok is enyhíthessenek. Továbbá a szöveg az addigi világrend megroggyásáról és nyomában a világnézetek éleződő harcáról beszél. A korszak megrögzött hazai toposzaként a nemzetköziségfóbia is jelentkezik – egyébként hamar ki nem tárgyalt ellentmondásba csúszva a Trianon-orvoslás nemzeti ügyéhez szerzendő külvilági konszenzusok, illetve nagyhatalmi pártfogók óhajtatásával. A hatalmi helyzet reflexeivel tart még a felirat az éles politikai pluralizálódástól, ami ellen a „nemzeti egység” gyógyírát, egyben hamar újból uralkodóvá váló jelszavát írja elő.

Az elsorolt motívumok mindegyikében jelen van tehát a Gömbös Gyula miniszterelnöksége felé – majd attól tovább – vezető út akusztikája. A korábban elitkoalíciókkal megszilárdult politikai küzdőtér hasadozni kezd és repedéseibe pártpolitikai megújulás költözik, modernizációs alternatívák hirdetésével. Gömbös személyében egy tetterőt, elszántságot sugárzó vezető lép elő, új hangon és új formák közt szólítja meg immár kimondottan az egész lakosságot, és átfogó reformkorszak ígéretével gyors érületi sikert is arat a közvéleményben.

Ezzel együtt szaporodó elbúcsúztatói hiába tekintenének túl a letűnőfélben lévő konzervatív rezsimen, ha az intézményrendszerében még fennáll. Az alig egy éve felállt „bethlenista” parlamenti többségben már csak holterhet látnak, és a vérfrissítést nemcsak az ellenzéki, de az új kormányt támogató erők is sürgetni kezdik.

A korszak országos folyamataihoz a közölt dokumentumok révén értékes átnézeti kép adható, mely elénk nagyítja Zala vármegye sajtószerekeit.

Még a megelőző kötet tisztázta, hogy a megyei társadalom folytatólagos bástyája maradhatott a kereszténypártoknak, melyek némiképp a korai agrárizmus belátásait is integrálták. A régi pártoktól való elfordulás tünetei azonban – az éber és kötelességtudó hatósági jelentések alapján – Zalában is jelentkeztek a '30-as évek elejére. Jelen volt a Gaál Gaszton-féle agrárpárti egyesüléssel megújított Kisgazdapárt, élénkült a szociáldemokrata tevékenység, a morzsolódó liberális-demokrata ellenzék is kézfogókat szorgalmazott, és a (helyreállítandó) alkotmányosság védelméért küzdő legitimisták szintén erőre kaptak. Ez utóbbiban közreműködtek a megye katolikus körei is, akik ugyanakkor nem segédkeztek az új, kormányfői egységmozgalom tagtoborzásához. Hiszen a NEP országos kampányszerű szervezőmunkája ezekben az években tör előre, hogy Gömbös egy centralizált tömegpolitika módszerével múllessa felül politikai ellenlábasait. A közigazgatás egyre több helyén bukkannak fel a központ ejtőernyősei: a pártszempont még egy vasúti állomásfőnöki tisztségnél is döntő lehetett (78–80.).

A kormányzat és a megyei igazgatás közben gondosan naplózta a folyamatokat és reagált is: a rendvédelem közegeivel „kidobtnák” például a kisgazdák közé „furakodó” szocialistákat (56.); de afféle szinkroncenzúrát is elrendelnek, amennyiben a rendezvényeket biztosító hatósági személyek a mindenkori szónokot beszéde „tendenciája” függvényében figyelmeztették: terelje vissza a szót békésebb mederbe. Figyelemreméltó, hogy a pártmozgalmak dinamikájáról és társadalmi összetételéről is egészen összetett elemzések olvashatók a hatósági jelentésekben. Láthatóan egyik döntő tényezőként monitorozták az összejövetelek hangulati-érzelmi fűtöttségét, mint politikai barométert, és több beváló előrejelzést adtak egyes politikai személyiségek valamely pártszínek irányába való elmozdulásáról. De a rugalmas jelölt-átigazolások mellett a választók sem vették kőbe hovatarozásukat – a sanyarú idők jeleként megesett, hogy kisbirtokos csoportok feltételekhez kötötten kínálták fel szavazatukat a kormánypártnak (108.).

Külön misét megérők az egészen korán „talajt találó” hazai nemzetiszocialista módosulatok, melyek ellen a megyevezetés rövidesen különös eréllyel lépett fel. Úgy megelőző, mint megtorló fellépésekben kriminalizálni igyekezett a mozgalmat, mint amely a „társadalmi és felekezeti békét” és a „közrendet” is fenyegette. A fokozott rendőrhatalósági készség nemcsak a gyűlésezés ellen lépett fel, de izgató korteseik hatását – egy „helyes közvélemény kialakítása” érdekében – valóságos ellenagitációval próbálta ellensúlyozni. A '35-ös képviselőválasztáson egyelőre még mindenhol alulmaradó nyilasok nem véletlenül azonosították be a főispáni „erőszakot” mandátumaik elgáncsolójaként (122.). A mind szorítóbb szociális helyzet adta lehetőségeket jelezte Zalaegerszeg ekkori apátplébánosa, Pehm (Mindszenty)

József hangulatértékelése is: „A vármegye népe vallásos és hazafias, de a lelke ma nyugtalan, sebzett és lázas.” (104.)

Az évtized második felében aztán a forrásokban is jól követhető az új társadalmi igényeket közvetítő eltökélt nyilas jelenlét *lassú víz, partot mos* hatása. Ha hullámzó taglétszámokkal, belharcokkal és szétagyolódással is küzdöttek, mégis egy fokozatosan izmosodó irányzat képe rajzolódik ki. És ahogy egy csendőrnymozói értékelésben olvasható: a már letétbe helyezett társadalmi rokonszenvek ellenére a stabil „tömegmozgalommá” válás akadályát nemegyszer pusztán a rátermett vezető hiánya volt (176.). Fontos emlékeztetőként hat egy korabeli bírósági ítélet (142–148.), melyből kitetszően a nyilas tevékenység szerves tartozékai sorában egy zsidó világösszeesküvést hallucináló röplapok is ott szerepeltek. A „zsidó jellegű fejben végződő kígyó” mint törvényszéki körülírás ugyanakkor antropológiai minták társadalmilag meghatározott látásáról is tanúskodik. Miközben egy 1938-as csendőrkerületi jelentés már kisebb vallási szekták békepárti hangját is „társadalomellenesnek” minősíti (178.), a magukat egyfajta nyugodt erőnek hirdető kormányzatok továbbra is visszaszorítani igyekeztek volna minden „szélsőséges politikai irányt”.

Mínthogy előzőleg Zala vármegye is érintett volt történelmi területéhez képest a megcsonkulásban, a háborús évek alatt visszacsatolt – forrásnyelven: „a magyar édesanya keblére visszatért” – Muraköz változó politikai viszonyairól is tanúskodnak dokumentumok, némiképp egy hadosztálytörténetet is a megyetörténet homlokterébe emelve. Igen tanulságosak az impériumváltások történelmi viharai nyomában járó hivatali nyelvváltások, kilengések és „kilengéslátások”, „nemzetiségi magatartások” vizsgálatai és „ellenségfelfedezések” (mind Várady Tibor), melyekhez sok konkrét adalék olvasható a közölt iratokban. És egy-egy fellillantás erejéig szerepelnek még a törvényileg zsidónak (ki)nevezett magyarok végső fázisú eltávolításához kapcsolódó dokumentumok is, bár a téma önálló és részletes feldolgozását Paksy Zoltán és szerzőtársa már tíz évvel korábban elvégezte.

A fentieknél koncentráltabb és arányosabban taglaló történeti képet ad Zala vármegye politikatörténetéről Paksy Zoltán bevezető tanulmánya. A szöveg jegyzeteltsége mindazonáltal a nagyon biztos tárgyi tudás birtokában időnként kissé túlonúl „sportosra” sikeredett. A fajsúlyos állítások kevés szakreferenciára hivatkoznak, ahogy a saját dokumentumközlések-re is csak elvétve történik hivatkozás.

A bő évtizednyi politikai életet meghatározó alakok között – a Paksy által másutt önálló közleményben is vizsgált – Pehm József mellett a kötet példásan informatív és színes miniportrét rajzol például Árvátfalvi Nagy Istvánról, vagy Thassy Kristófról. Mellettük nem maradhat ki a megyével magát 1919 óta eljegyző Drozdy Győző visszatérő szerepeltetése és pályajellemzése sem. Miután a Drozdy-kutatások az elsődlegesen Paksy gondozta memoárkiadás óta valamelyest előreléptek és mélyültek, a politikusi életrajz praxistényeinek gazdagításaként e helyütt tézisszerűen jelezhetünk néhány kisebb kiigazítanivalót.

Drozdy a vizsgált periódusba nyúló emigrációs éveiben nem az Amerikai Magyar Revíziós Liga (tkp. Ligák), valójában – a new yorki székhelyű másik jelentékeny revíziós tömörülés mellett – a chicagói Középnagyati Revíziós Liga ügyvezetője volt. Igaz ugyanakkor, hogy ezen pozíciókülönbség idehaza hamar elmosódott, és (már) 1932-es (!) repatriálása után ő maga

sem élt szabadkozó megkülönböztetéssel. Itthon aztán Drozdy számára egy érdekes és alighanem egyedülálló politikai időszak vette kezdetét, amikor huzamosabb ideig támogathatónak ítélt egy hivatalban lévő kormányformációt. És noha korábban a „fajvédő” Gömbös Gyula egyik legádázabb ellenfele volt, 1933-tól részben egy Gömböshöz köthető kapcsolatrendszer igénybevételével lett képes újra visszakapaszkodni a hazai politikai térképre. Minden jel szerint külszolgálataiért jutalmul hívták meg a Gömbös-közi *Magyar Falu* főszerkesztőjének, ahol visszanyerhette „akciószabadságát”. Márpedig a cikkíró Drozdynak – minden különvéleménye mellett – gyakorta volt nemcsak azonosuló, de hűségnyilatkozó szava a kormányfői törekvésekhez, melyek között okkal üdvözölhette is a gyakorlatias és hatékony szociálprotektionista lépéseket a falvak lakói javára. És minthogy a folytatásban további agrárlapok (*Néplap, Magyar Világ, Kis Újság*) nyílnak meg előtte, a ’35-ös újólagos választókerületi jelöltsége nem nevezhető előzmények nélkülinek. Ha – mint rendszeren – útját szegélyezik is kisebb botrányok, kormánypárti programmal és a helyi pártszervezetek támogatásával állt rajthoz a jórészt épp miatta az ellenzéki híreben álló kiskomáromi választókerületben. Mégsem a párt „jelöltjeként” (13.), dacára, hogy előzőleg megyei NEP-zászlóbontások közreműködője is volt. Gömbös és az országos központ a *hivatalos*ként véglegesített „reformnemzedék”-es jelölthöz ragaszkodott, és vezető kormánytagokkal ömeltette kampányoltak „különösen nagy erővel” (Vonyó József). A meghatározó megyei napilapok pedig csak miután Drozdy került ki győztesen a választásból, kezdték őt is a (megyében korántsem átütő) NEP-diadal letéteményesei közé számítani. Képviselőként aztán főként szakpolitikai indítványai voltak, nemegyszer zalai ügyekre kihegyezetten, bár a kötetbe nem jutott ezekből.

A Gömbös halála után lassanként a nevezetes „disszidensek” soraiba manőverező politikus a ’39-es választásokon már újból a régi ellenszélben hadakozik. Az irányított választókerület-szabászat szintén személyéhez kötődő 1922-es precedense újjáéledt: az akkor még elcsatolással létrehozott Kiskomárom és környéke ezúttal részleges átszervezéssel egy nagyobb, kanizsai kerületté lesz alakítva. A „geografiai és geometriai mesterkedés” (Drozdy) nyomós bizonyossága a kötetben az ilyen tartalmú főispáni indítványrészlet (166.). Emellett a kormánylapok hasábjain Drozdy visszastilizálódott „baloldali” jelöltté, „a régi liberális világ” képviselőjévé. Ám végül fel sem került a szavazólapra, miután „egy cinikus jogi manipulációval” (Paksy Zoltán) kibuktatták, avagy mint a politikus fogalmazott: gondosan elcsúszatták egy „hatósági narancshéjon”. Az alig egy hónapja felöltött kispadoszínekben Drozdy még bizakodott a pártlista első helyében, Eckhardt pártja számára azonban ez a választás a vereségekről szólt. Ha kevésbé is voltak zalai érdekeik, Drozdy – a győztes képviselő mandátumigazolását is késleltető – utóvédharcai hírlapokban és a jogszolgáltatás több csatornáján még évekig folytak. Bár itt elsődlegesen saját egyéni igazságát kereste, a kormánypárti kommentátoroknak sikerült ezek mögé is a „keresztény magyarság”, illetve a „keresztény ipar és kereskedelem” elleni hajszát beelátniuk. Annyi bizonyos, hogy Drozdy „zsidótörvényekbe” ütköző életvezetéssel kellett túlélje a háborús éveket.

A kötet néhány további összefoglaló jellemzőjére rátérve, mindenképpen feltűnő a nyilas mozgalomnak szentelt kiemelt figyelem. Ezt a valóságos relevancia mellett az is magyarázza,

hogy Paksy egyik saját „vadászterületéről” van szó, melyen igen termékeny doktori munkálatait is végezte. Az igen tüzetes analízis többek között igazolta, hogy Zalában is a Szekfü Gyulánál szereplő „harmincasok nemzedékéről” volt szó. Esetleg felvethető, hogy Bethlen, Gömbös és a nyilas tábor nem okvetlenül csak egyazon ideológiai bal–jobb skálán értelmezendők. A jelenség szinte szociálpszichológiai jellemzésében érdekes kettősséget tapasztalni: egyfelől a választói célközönségükről az olvasható, hogy a derékhadat olyan – nem reménytelenül nyomorgó – „egyszerű emberek” (21.) alkották, akik „hajlamosak a demagógia és az irracionális ideológia elfogadására” (17); másfelől Paksy következtetéseiben regisztrálja, hogy a nyilas pártalakulatok kampányaikban sok „pragmatikus”, „érthető és kézzelfogható” kérdést hoztak terítékre, és képviselőik „valós ellenzéki politika” folytatására voltak képesek (20.). Újabban sok kapcsolódó politológiai közhelyt kezdenek már felülvizsgálni és az extrémista politikai szubkultúrákat egyre összetettebben magyarázni – a strukturálisan belátóbb értelmezések pedig jó eséllyel visszasugározhatnak a történeti vizsgálatokra is. Emellett Paksy tanulmányában szerencsés adottság a jelenből néző friss szóhasználat, az már kevésbé, amikor itt-ott napjaink politikai köznyelvén szól az egykorú folyamatokról. Egyébiránt kissé felnagyítottnak, már-már elrettentő mellékhatásúnak tűnik a nyilas mozgalom folyamatos említettsége, akárha bizonyos társadalompedagógiai cél (is) mozgatta volna a szerkesztőt – aki szerint előretörésük „félelmetes jelzés volt ... a jövőre nézve” (27.).

Legfeljebb szépséghibaként említhető még néhány apró önisméltás és adatszerű elcsúszás, vagy a tanulmány erőteljesebb központosításának hiánya. Utóbbi azonban annál eklatánsabban tanúskodik az éjt-nappallá tevő kutatómunkáról, tünetszerűen jelezve a forrásokból jól ismert helyesírás gyakorlathoz idomulást. Mindent egybevéve egy újabb remek kiadvánnyal bővült a hatalmas Zalai Gyűjtemény, amely mögött a megyei levéltári teljesítmények egyik kiemelkedő intézménye, az újkori rész mögött pedig jó ideje a levéltár oszlopos tagja, Paksy Zoltán áll.

Eöry Áron

„FÜSTÖLGŐ ROMOK KÖZÖTT”

Fejér megyei helyzetjelentések a második világháborút követően

(Fejér Megyei Történeti Évkönyv 31.)

MNL Fejér Megyei Levéltára, Székesfehérvár 2016. 407 oldal

A Magyar Nemzeti Levéltár Fejér Megyei Levéltára forráskiadványában a megye második világháborús eseményeit tekinti át. A Fejér Megyei Levéltár második világháborúval kapcsolatos dokumentumai közül néhány már megjelent a Magyar Nemzeti Levéltár 2015-ben kiadott „Törvényes” megszállás című dokumentumgyűjteményében (Szerk. L. Balogh Béni. Bp. 2015). Ezen kívül a megyei levéltár munkatársai 2009-ben is megjelentettek egy forráskiadványt (Bödö István – Czetz Balázs: „Ígéretekből nem lesz demokrácia”. Dokumentumok Fejér megye

történetének tanulmányozásához 1945–1948. Székesfehérvár 2009.), amelyben az 1945 és 1948 közötti, a közigazgatás különböző szintjein keletkezett iratokat tették közkinccsé.

A 2016-ban kiadott puha fedelű, igényes megjelenésű könyv borítója a Zámolyhoz tartozó Lajosmajor egyik szétlőtt házát ábrázolja, s négy szerzője van (Bödö István, Czetz Balázs, Gulyás Anita, Kovács Attiláné). A kilenc egységre osztott kötetben belül a szerzőktől négy bevezető tanulmányt olvashatunk. Ezeket követi a forrásközlés szempontjainak magyarázata, maguk a dokumentumok, majd a felhasznált irodalom és a rövidítések jegyzéke. A kötetet névmutató, illetve tartalomjegyzék zárja.

A mű a bevezető tanulmányok után a nagyobb közigazgatási egységtől a kisebb felé haladva (megyei, járási, települési) ismerteti a közlésre kiválasztott dokumentumokat. A települések betűrendben követik egymást. A könyv elején lévő négy rövidebb tanulmány történelmi kontextusba helyezi a megyében lezajlott harcokat és az azok során keletkezett civil veszteségeket, a gazdasági károkat, valamint a megyei közigazgatásban bekövetkező változásokat.

Az a tény, hogy a második világháború során a hazánk területén zajló harcok pusztítása leginkább Fejér megyét érintette, eddig is sokak előtt ismert volt. A bevezető rész első tanulmányának címe *Fejér megye a második világháborúban*. Szerzője, Bödö István röviden felvázolja a megyében az 1944. október 15-i nyilas hatalomátvétel utáni politikai és személyi változásokat, majd a megye területén zajló harcok részletes bemutatása következik. A terület 1944. december 2-ai és 1945. március 23-ai között hadműveleti helyszín volt. A Vörös Hadsereg megállítására, illetve a főváros felmentésére szervezett három „Konrád”-hadművelet hadi eseményeinek ismertetése mellett a polgári lakosságot ért atrocitásokról is képet alkothatunk. A második világháború magyarországi történetében – Budapest mellett – Székesfehérvárt a legtöbbet szenvedett magyar városként említik, amely a harcok alatt gazdát is cserélt, s innen indult „Tavaszi Ébredés” fedőnéven a Wehrmacht utolsó támadó hadművelete a háború során. A hadi eseményeken túl a szerző szól a szovjet katonák nők elleni szexuális zaklatásairól, és a polgári lakossággal szembeni inzultusokról. Ugyanígy tesz a német hadsereg által elkövetett bűncselekményekkel is.

A második tanulmányt Czetz Balázs jegyzi (*A háború civil áldozatai Fejér megyében*), s a szerző már bevezetőjében leszögezi, hogy szinte lehetetlen pontosan megállapítani a megye embervesztését. Ennek okai közül az adminisztrációt ért súlyos károkat, illetve az 1945 utáni sajátos történelemszemléletet emeli ki. Tájékoztatót ad a feltáró munka fő irányáról, céljairól, távolabbi célként megjelölve a nem életellenes cselekedetek és gazdasági jellegű károk kutatását, feltárását. A tanulmány szerzője több konkrét esetet is említ a települések nevével, ahol német vagy szovjet csapatok háborús bűntetteket követtek el munkaszolgálatosok, sebesültek vagy hadifoglyok ellen. A kisebb települések mellett Székesfehérvár polgárainak veszteségeiről is olvashatunk, hiszen a megyeszékhely lakosságát is ritkították a városért folyó harcok, valamint a német és szovjet katonák gyakran brutális fellépése.

A harmadik tanulmányban (Kovács Attiláné: *Fejér megye gazdaságának második világháborús kárai*) a szerző röviden áttekinti a megye mezőgazdaságának helyzetét, fejlettségi szintjét és a művelés alá vont földterület megoszlását az utolsó békeévben. A közölt számadatokkal – a pusztítás szemléltetésére – a békeéveket párhuzamba állítja a háborús esztendőkkel. Mind a

mezőgazdaságot, mind az ipart ért károkat szemléletesen, a kiemelten érintett községek számadataival mutatja be, s ezekből az olvasó számára világossá válik, hogy a mezőgazdaságon belül az állatállomány szenvedte el a legsúlyosabb pusztítást. De a megye iparát is jelentős károk érték, főként a feldolgozóipart és a kisipart. A harcok befejeztével a talpra állás az iparban csak nehezen indult meg, a mezőgazdasági termelés hamarabb magára talált, bár a békeévek mutatóitól ekkor még elmaradt. A háború utáni újrakezdéshez radikális lépésekre volt szükség, ilyen például az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1945. március 17-én kiadott földreform rendelete, amelynek nyomán a megyében csaknem 300 ezer holdnyi földterület került kiosztásra.

A negyedik, egyben utolsó tanulmány a vármegyei közigazgatás helyzetét vizsgálja (*A vármegyei közigazgatás helyzete a háború után*). Szerzője, Gulyás Anita röviden bemutatja a harcokat követően a megyében kialakult közigazgatási káoszt, illetve a rendszer életre keltésére tett kísérleteket. Az első teendők közé tartozott a nemzeti bizottságok, mint a háború után az életet megindító szervek létrehozása. A közbiztonság javítására több településen állítottak fel nemzetőrséget, melyek a lakosság értékeit és személyes biztonságát óvták. A szerző sorra veszi a közellátás, a kereskedelem és közutak állapotát, valamint a közegészségügyi és az egészségügyi intézmények helyzetét. A pénz rohamos elértéktelenedése, a vele járó hiperinfláció – amihez a Vörös Hadsereg által használt fedezet nélküli hadipénz is jelentősen hozzájárult – a településeket súlyosan érintette, a fizetéseképtelenség szélére sodorta. A háború az oktatást és a kultúrát sem kímélte. Számos községi iskola megsemmisült, gyakran több évfolyam szorult egy (nem egyszer fűtetlen) tanterembe, de az oktatói gárda is erősen megfogyatkozott. A harcok alatt a községi népkönyvtárak 80%-a elpusztult, a mozik súlyos károkat szenvedtek.

A források válogatásánál a szerzők mélyen merítettek, így a megyei szintű iratoktól a járási főszolgabírói iratokon át a községekig bezárólag találhatóak dokumentumok, melyeket kiegészítik tisztiorvosi iratok és néhány gyártörténeti vonatkozású forrás. A harcok alatt az egyes településeken történt halálesetek okainak feltárásához az anyakönyvi iratokat használták fel. A forrásközlés szempontjainak bemutatására külön fejezetet szenteltek a szerzők. A közigazgatás különböző szintjein keletkezett iratokat 1945 és 1947 közötti időszakból válogatták és kronologikus sorrendben követik egymást. A szerzők „előrelátását” dicséri, hogy főleg 1948 előtti dokumentumokat válogattak be a kötetbe, így – ahogy azt maguk is megjegyzik – még mentesek az ideológiai behatástól.

A veszteséglisták összeállítása során használt halotti anyakönyvi másodpéldányok jól használható forráscsoportnak bizonyulnak a kutató számára, ám nem teljes körűen adják vissza a valós számokat. Czetz Balázs tanulmányában számszerű adatokat olvashatunk a megyét ért emberveszteségről, de – amint erre a szerző fel is hívja a figyelmet – az anyakönyvi bejegyzések nem tükrözik pontosan a polgári áldozatok számát, és bizonyos halálesetek vizsgálatára alkalmatlanok (lásd a 76. számú lábjegyzetet).

A bevezető tanulmányokat záró jegyzetapparátus bőséges életrajzi ismertetéssel szolgál a szövegekben felbukkanó tisztviselőkkel, politikai szereplőkkel kapcsolatban. A magyarázatot igénylő eseteket, elnevezéseket szintén a jegyzetekbe írt magyarázatok teszik teljes mértékben érthetővé.

Egy-egy forrás azonban néha többet mond minden elemzésnél. Megrázó olvasni a szenvedésről, amelyet a megye lakossága élt át a harcok alatt sőt, még a háborút követően is, hisz

a fel nem robbant lőszeres még hónapokkal később is követeltek áldozatokat a polgári lakosság soraiból. A dokumentumok némelyikében megcsillan az újrakezdés iránti remény és az a nagymérvű összefogás, amely a háború poklát megjárt emberek életigenlésének elidegeníthetetlen tartozéka. Fontos megjegyezni, hogy a szerzők kiemelten ügyeltek arra, hogy egyenlő arányban közöljenek forrásokat a németek és a szovjetek által a polgári lakosság, illetve a hadifoglyok kárára elkövetett bűnökről.

A szerzők jól megválasztott dokumentumok segítségével több szemszögből mutatják be a megyét ért háborús pusztítást. A kötet strukturált és átfogó képet, egyfajta történelmi pillanatfelvételt ad a rombolás mértékéről és az újjáépítés menetéről, és hozzájárul egy kisebb közigazgatási terület háborús történetének feldolgozásához.

Somogyi László

FOLYTONOS FEGYVERROPOGÁS KÖZEPETTE

Források a veszprémi egyházmegye második világháborús veszteségeiről I.
(A veszprémi egyházmegye múltjából 27.)

Szerk. Varga Tibor László

Veszprémi Érseki és Főképtalan Levéltár, Veszprém 2015. 634 oldal

1945 nemcsak amiatt volt sorsfordító év, mert befejeződött a háború, hanem azért is, mert az addigi jövőalternatívák közül a korábban csak elvi lehetőségként számon tartott kommunizmus egyszerre reális valósággént sejtett fel. Az erre a szűk időszakra fókuszáló történeti narratívák közül mindeddig az volt meghatározó, amelyik a fordulat évét megelőző két évre a demokratikus kibontakozás bizonytalan, de valós lehetőségeként tekintett. Korábban is tudható volt azonban – sőt ha Márai naplójára gondolunk, a kortársak is észlelhették –, hogy az 1945. évi fordulat a szovjetizálás kezdetét jelentette. Elég csak felidézni a nemzeti bizottságok paritásos összetételéből következő, a kommunista szempontok érvényesüléséhez vezető problémákat, mint például a földosztás anomáliáit, melynek következményeként nemcsak a nagybirtok, hanem az 57 hektár feletti polgári földvagyon is megszűnt, elvágvá már 1945 tavaszán az erre épülő középosztályosodási stratégiákat.

Varga Tibor László gyűjteményes kötete jelentős vállalkozás, amely ebbe a kortársak számára is nehezen átlátható miliőbe enged betekintést. A könyv a veszprémi egyházmegye 1945. évi kárjelentéseit gyűjti egybe, lényegében a teljes vonatkozó forráskorpusz közreadásával. (A cím ugyanakkor folytatást is sugall, melyben az egyházmegye településeit ért emberi veszteségeket adja majd közre a levéltár.) Nem előzmény nélküli a téma iránti érdeklődés, hiszen az elmúlt évtizedben a győri, a székesfehérvári és a szatmári római katolikus egyházak meglehetősen nagy mértékben az úttörő vállalkozások láttak napvilágot (Inter arma 1944–1945.

Fegyverek közt. Válogatás a második világháború egyházmegyei történetének forrásaiból. Székesfehérvár 2004.; „...félelemmel és aggodalommal...” Plébániák jelentései a háborús károkról a Győri egyházmegyéből. Győr 2005.; „A múltat be kell vallani...” Háborús dokumentumok 1944–45. Szatmár egyházmegye papjainak visszaemlékezései a második világháború helyi eseményeire és más háborús dokumentumok. Szatmárnémeti 2006.), a körületekintő szerkesztést látva azonban jelen munka lesz a viszonyítási alap a forráskiadás számára.

A kötet több idevágó forrástípus anyagait tartalmazza, amelyek összesen nyolc fejezetben kaptak helyet. A nyitó fejezet a háború alatti püspöki körleveleket, köriratokat teszi közzé. Ezt követi a könyv legterjedelmesebb része, ahol jó háromszáz oldalon a plébánosok kérdőív alapú formalizált, illetve narratív beszámolóit olvashatók, amelyeket esperesi, püspöki biztosi, továbbá az érseki levéltárban fellelhető civil beszámolók egészítenek ki. A harmadik fejezet a püspökség és a székeskáptalan jószágainak és ingatlanainak – elsősorban gazdasági jellegű – kárait tekinti át, majd egy vegyes tematikájú következő fejezetben immár egyházmegyei kitekintésben kerül sor egy hasonló szemlére. Az ötödik fejezetben a helyreállítási beszámolókkal ismerkedhetünk meg, majd – az eddigi kronologikus rendet megtörve – a hatodik fejezetben a németek okozta károkról referáló jelentések szerepelnek. A kötet végén két rövidebb fejezet a veszprémi székeskáptalan háborús káirairól tudósít, végül a háború későbbi körlevelekben visszaköszönő utóéletének bemutatása zárja a könyvet. Az eddigiekből látható, hogy a szerkesztő a szóba jöhető források lehető legteljesebb közreadására törekedett. A kötet kézikönyvként történő használatát nagyban megkönnyítik a funkcionális lábjegyzetek, valamint a részletes mutatók, utóbbi a személy- és helynévmutatón túl rövidítések jegyzékét, szómagyarázatokat és életrajzi adattárat is tartalmaz.

A sokféle fennmaradt forrás a rendkívüli időközön túl egy megkerülhetetlen jelentőségű személynek, Mindszenty József püspök aktivitásának is köszönhető. A kötet számos hullámban kelt körlevelek, köriratok, kérdőívek, levelek, felszólítások, számvevői és püspöki összegzők anyaga, melyek több szempontból is kivételes források. Egyrészt hű lenyomatai Mindszenty felelős egyházkormányzói működésének: a püspök látta, hogy egyházmegyéje sem kerülheti el a háború pusztításait, ezért 1944 augusztusában latin nyelvű köriratban kötelezte plébánosait, hogy maradjanak a hívekkel, a jogbiztosító iratokat pedig rejtsek el. Mindszenty szabadulását és a front átvonulását követően ugyanilyen realitásérzékkel kezdte meg a károk felmérését és egyházmegyéje újjáépítését. Ismert, hogy a főpap a nyilasok fogságából csak meglehetősen későn, 1945. április 20-án érkezett vissza Veszprémbe. A Sopronból hazafele tartó út során szerzett benyomásai, az időközben megindult „földreform” azonnali tájékozódásra ösztönözték a püspököt. Az utóbbi kapcsán keletkezett iratanyag az egyházmegye mint intézményi struktúra válságos időben megmutatkozó teherbíró képességére is rávilágít. Nem kétséges, hogy a front nyomában járó pusztulás jobban szétzilálta az állam intézményrendszerét, mint az ideológiai csapásirányokkal szemben meglehetősen védettséget mutató, s egyértelmű hierarchiát követő katolikus egyházat. Az egyház saját bürokratikus rendszere ráadásul régebbi hagyományú írásbeliségen nyugodott, amelyben a plébánosi feladatok nem korlátozódtak a szűken vett lelkipásztori teendőkre, hanem szorosan odatartozott a közösség ügyeinek adminisztrálása is. Mindszenty körleveleit és kérdőíveit tekinthetjük annak lenyomataként is, hogy akut válsághelyzetben az egyházi adminisztrációs gépezet milyen gyorsan és milyen hatékonysággal lehetett

beindítani és adatszolgáltatásra bírni. A korábbi kommunikációs infrastruktúra szinte teljes pusztulása után az újrakezdéshez már az is fontos információnak számított, hogy a plébános szolgálati helyén túlélte-e a háborút. De a háborúhoz hasonló kihívást jelentett a „földreform” is, amelynek következtében gyakran még a plébániák szintjén is máról holnapra eltűnt az intézmények fenntartási alapjául szolgáló – amúgy csekély – ingatlanvagyon, s kiüresedtek a kegyúri funkciók.

Tekintve, hogy az egykori veszprémi egyházmegye a Bakony északi településeitől egészen a Drávaig terjedő részt átfogta, az azonos szempontok szerint elkészített, községsoros rendben, illetve esperesi kerületenként közölt beszámolók lehetővé teszik az összehasonlítást, és hű képet adnak a Dunántúl egészére vonatkozóan is. Nem kétséges, hogy a könyvet szerkesztő Varga Tibor László által elvégzett munka a továbbiakban nemcsak a szűken vett háborús problematikával foglalkozók számára megkerülhetetlen, hanem egyike lesz a veszprémi egyházmegye tervbe vett monográfiájának elkészítése során a legtöbbet forgatott forráskiadványoknak.

Horváth Gergely Krisztián

Tomka Béla

SZOCIÁLPOLITIKA

Fejlődés, formák, összehasonlítások

Osiris, Bp. 2015. 250 oldal

Az összehasonlító történeti munkák megalkotása elméleti, módszertani, és fogalmi szempontból nagyobb kihívást jelent, mint a hagyományos történeti feldolgozásoké, hiszen például két vagy több történeti kontextus alapos ismeretét és kezelésének képességét igényli. Ez azonban mindaddig elméleti és módszertani kíváncsálgatás marad, amíg nem igazolható sikeres munkákkal. Tomka Béla legújabb kötete hathatós érvet szolgáltat e diszciplína történettudományon belüli legitimitása mellett, s maradéktalanul megfelel a legmagasabb szintű összehasonlító történetírással szemben támasztható feltételeknek. A jóléti államok történeti összehasonlítását ugyanis sikeresen ötvözi más társadalomtudományok elméleti és módszertani szempontjaival, mely meggyőző módszertant és narratívát eredményez.

A 20–21. századi szociálpolitikát tárgyaló kötet széleskörű hazai és nemzetközi kutatómunkán alapul. Jóllehet a szerző jóléti államokról szóló írásainak sorában ez már a sokadik, számos ponton a korábbi következtetéseket ismétlő műve, mégis lényeges, új megállapításokat is tartalmazó könyvet tart kezében az olvasó. Nem csupán a jóléti államokat az elmúlt évtizedekben ért erőteljes kritikák, nyílt támadások és az ezek nyomán kialakult viták ihlették ugyanis a téma újragondolását. Európa szociális rendszereinek összehasonlító vizsgálata iránytűt is ad e vitákban való navigáláshoz, ami különösen szükséges, ha a magyarországi jóléti állam történeti

interpretációját nemzetközi összefüggésekben kívánjuk elhelyezni. Honi történészek és társadalomtudósok foglalkoztak már a magyar szociálpolitika számos részterületével. Az összehasonlító módszert szisztematikusan alkalmazó kötetet olvasva mégis számos hiányterület fedezhető fel, melyek kimerítő történeti vizsgálatával máig adós a magyar történettudomány.

Tomka azt az első látásra tágan tűnő kérdést kívánja megválaszolni, hogy a modern szociálpolitika fejlődése és fő jellemzői Európában és Magyarországon milyen nagyobb fejlődési trendekbe rendezhetők el; lehetséges-e, érdemes-e jóléti típusokba sorolni az európai jóléti államokat? A zárszóban rámutat (202.), hogy a magyarországi szociálpolitika pontosabb megítélése aligha lehetséges a nemzeti történetírás kötöttségeitől elszakadó nemzetközi perspektíva és szisztematikus összehasonlítások nélkül. A szerző bemutatja a jóléti állam 20. századi expanzióját, olyan szempontokat vizsgálva, mint a lefedettség bővülése, a szociális jogok emancipációja, a juttatások reálértékeinek javulása, vagy a társadalombiztosítási programok differenciáltsága. A kötet rávilágít az európai fejlődési utak esetenként igen eltérő tényezőire és okaira is. A szerző meggyőzően tárja fel a jóléti államok pozitív társadalmi és gazdasági hatásait, valamint rendkívüli teljesítményét. Tomka egyben cáfolja is azt a sokszor elhangzó, divatos (neo)liberális kritikát is, miszerint a jóléti állam expanziója rontotta vagy egyenesen megakadályozta Európa országainak dinamikus gazdasági növekedését a világháború után.

A kötet szerkezete tematikus és az összehasonlító aspektusokra épül a jóléti államok egyes területeinek elemzésekor. A szerző elsőként azt mutatja be, hogy a szociálpolitika hogyan jelent meg önálló diszciplínaként, majd a szociálpolitikát megalapozó legfontosabb értékeket veszi számba (egyenlőség, negatív és pozitív szabadság, igazságosság, biztonság és szolidaritás). Ezt követően a szociális rendszerek történetét tekinti át Európában és Magyarországon. A későbbi fejezetekben a jóléti fejlődés meghatározó tényezőivel, fő területeivel (főképp a társadalombiztosítással és a családpolitikával), a jóléti állam típusaival és a 20. század folyamán nyújtott teljesítményével foglalkozik. A kötet két utolsó, aktuális kérdéseket is feszegető fejezetében a mai jóléti állmról szóló narratíváinkat alapvetően befolyásoló folyamatokról értekezik. A szerző érvelése szerint a 21. század elején sokan kérdőre vonják a jóléti állam létét, valamint a globalizációnak és más hatásoknak olyan kihívásokat tulajdonítanak, melyek alááshatják az állam kiterjedt szociálpolitikai tevékenységét. Tomka módszeresen cáfolja ezeket a „jólét-ellenes” érveket, finoman, ám jogosan már-már „babonaként” kezelve azokat.

A szerző a szociálpolitikát megalapozó értékekre épülő szűkebb és tágabb definíciót használ. A gazdaság- és munkaerőpiac-politikát is beleértve a szociálpolitikát olyan politikai döntéssorozatnak tartja, amelynek mérlege a gyakorlat. A hatás, működés és funkciók, valamint a hatékonyság, azaz amennyiben képes elősegíteni a társadalmi egyenlőséget, csökkenteni vagy megszüntetni a deprivációt. Ennek körültkintő megítélése érdekében pedig elengedhetetlen az összehasonlítás.

A kötet harmadik fejezete az európai, majd a magyarországi szociálpolitika történetének fő vonásait tekinti át a kezdetektől a második világháborúig. A nyugat-európai országokhoz hasonlóan Magyarországon is kiterjedt szociálpolitika jött létre. Jóllehet a magyar biztosítottak gazdaságilag aktívakhoz viszonyított szűk köre az 1945 előtti évtizedekben nemzetközi

összehasonlításban is meglehetősen magas juttatásokban részesült, a társadalom nagy része azonban kívül rekedt a társadalombiztosítás rendszerén.

Tomka a munka következő fejezetében kimerítően dokumentálja a jóléti állam második világháború utáni expanzióját. Arra következtet, hogy a Kádár-rendszer kontinuitást mutatott a megelőző, korai kommunista rendszerrel. A Kádár-korszakban a nyugat-európai országokhoz hasonlóan, jóllehet bizonyos területeken divergens módon, jóléti fejlődés következett be Magyarországon is, ami indokoltá teszi a kommunista jóléti típus megnevezést. Igen lényeges továbbá a Kádár-rendszer belső szociálpolitikai periodizációja (85.).

A fejlődés determinánsaival és ezek interpretációival foglalkozó ötödik fejezetben a szerző a leggyakrabban hangoztatott érveken túl (foglalkozási szerkezet átalakulása, korábbi jogosultságok beérése, diffúziós hatás) további következtetésekre jut. Meglátása szerint Magyarországon a két világháború közötti periódus jóléti fejlődésében a döntő tényezőt a keresztény pártok befolyása és legitimációs céljai, a nagybirtokosok érdekérvényesítése (pl. a mezőgazdasági biztosítás hiánya), továbbá a hazai ipari-gazdasági emancipációs törekvések, és a nemzeti egyenjogúság kivívása jelentette. Az 1945 utáni fejlődéssel kapcsolatban meghatározónak tartja a kommunista ideológiai deklarációkat, a szociálpolitika kommunista gazdasági és társadalmi rendszerre jellemző funkcióját és a diszkriminatív, gazdaságilag alárendelt szerepét, valamint a politikai és gazdasági krízisek hatásait.

Tomka korábbi – tipológiákra vonatkozó – megállapításaihoz képest a munka megítélésem szerint csupán néhány ponton tér el. A szerző kidolgozza a kommunista jóléti típus jellemzőit, s azt is bemutatja, miként vált a rendszerváltás utáni magyarországi jóléti állam gyorsan, olykor kiszámíthatatlanul változó rendszerré. Szintúgy lényeges szempont, hogy ebben a folyamatban a magyarországi politikai elit liberális része, valamint a civil társadalom csekély ellenálló és érdekérvényesítő képessége döntő szerepet játszott. Ezáltal egy kevert, ún. „hibrid” jóléti típus alakult ki Magyarországon a 21. század elejére.

A szerző cáfolja a jóléti államok teljesítményét és hatásait támadó kritikák jelentős részét. A tipikus kritikai álláspontok számbavételét követően (a neoliberaisoktól a neomarxistákig) Tomka rámutat, hogy a jóléti államok „negatív jelenségeit” túlszárnyalják azok előnyös hatásai. Ezen felül úgy gondolja, hogy az alternatív megoldások hiánya következtében e kritikák jórészt erőtlenné válnak. A „válságdiskurzusokkal” szemben megfogalmazott legerősebb érve pedig az, hogy a jóléti expanzió nem vezet a gazdasági dinamizmus hanyatlásához. Ugyanakkor a szociálpolitika háttérbe szorítása, vagy bizonyos területeken fellépő hiánya bizonyosan növeli a társadalmi egyenlőtlenségeket és a szegénység szintjét, amely visszahat a gazdasági versenyképességre.

A korábbi munkákhoz képest a kötet egy kiterjedt fejezettel örvendezteti meg a jóléti állam iránt érdeklődő olvasókat, mely az Európai Unión belüli és a magyarországi szociálpolitika kapcsolatát, valamint a globalizáció hatásait mutatja be. Az uniós szociálpolitika esetében Tomka szerint az utóbbi két évtized tekinthető a legaktívabbnak, mivel ebben az időszakban fogadták el a legtöbb uniós szociálpolitikai direktívát, továbbá az európai szociális jogok hatásköre is jelentősen bővült. Azt is hangsúlyozza azonban, hogy a jóléti politika nemzeti hatáskörben marad, így a kormányok közötti egyeztetések rendszere (intergovernmentalism) dominál. Ezzel együtt

bontakozik ki a globalizáció, melyet Tomka nyílt végű folyamatként szemléltet. A szociálpolitika szempontjából nem mutatható ki döntő globális befolyás Európában és Magyarországon, a nemzetállami kompetenciák továbbra is erősebbek. A szerző szerint a globalizációnak tulajdonított, az elmúlt két és fél évtizedben tapasztalható fluktuációk fő oka Magyarországon a már említett liberális komprádor elit nemzetközi pénzügyi szervezeteknek való megfelelési vágya és az ebből származó politikai és személyes előnyök, valamint a civil társadalom gyenge ellenállási képessége.

Formai és stílári szempontból az olvasót megnyeri a könyv tömörsége, didaktikailag is jól hasznosítható tartalma. Kiválóan dokumentált elemzéseit kellemesen egészíti ki a többnyire egyenletes szövegkohézió, az olvasmányos stílus és szövegezés, melyben csak elvétve bukkanhatunk elgépelésekre, tipográfiai hibákra. A naprakész bibliográfia pedig igencsak megkönnyíti a tájékozódást a hazai és nemzetközi szakirodalomban.

Jelen munka erőnyeit azonban hiányosságaival együtt kell mérlegelnünk. Aránytalanság fedezhető fel a kötet súlypontjait illetően. A második világháború utáni periódus vizsgálata a nyugat-európai országok és Magyarország esetében is részletesebben dokumentált az azt megelőző időszakhoz viszonyítva. Ezt csak részben magyarázhatja, hogy a jóléti állam valódi expanziója a második világháború után következett be. A Kádár-rendszer és a 20. század korábbi korszakainak periodizációját is csak az 1945 utáni időszakra értelmezi a szerző, a világháborút megelőző időszakra vonatkozóan a kapcsolatok vizsgálatára nem tér ki. A két világháború közötti periódus tárgyalása során a szerző nem elemzi a szociálpolitikai diskurzus és gyakorlat kapcsolatát, a jövőre vonatkozó szociálpolitikai terveket, valamint a kötelező társadalombiztosítás körén kívül rekedt társadalmi csoportok szociális helyzetét. Ezek a szempontok további kutatásokat inspirálhatnak.

Az összehasonlító perspektíva ismeretelméleti háttérével kapcsolatban a társadalomtudományokat (132., 135.) a természettudományokhoz hasonlítja a szerző. Habár azt a fajta egzakttságot és objektivitást, melyet a természettudományok nyújthatnak nem lehet számon kérni a társadalomtudományokon (a történetíráson pedig még kevésbé), de törekedhetnek erre. A hipotézisek folyamatos tesztelésére ugyan van lehetőség, viszont a kísérletek azonos paraméterek melletti megismétlésére nincs. Tehát szigorú értelemben a társadalomtörténet is megbukik a természettudományok klasszikus ismeretelméleti rostáján, jóllehet a történetésnek törekednie kell a tárgyilagosságra, amely azonban nem azonos az objektivitással. További problémát jelent, hogy a szerző a nemzet és a társadalom fogalmait nem kezeli elkülönítve (vö. például 134.), ezáltal leegyszerűsített, holisztikus kép alakul ki (nemzet/társadalom). Tomka például rámutat, hogy a „18. század számos gondolkodója – különösen a már említett Thomas Hobbes – úgy vélte, hogy az állam központi feladata polgárai életének és vagyonának védelme” (33.). Hobbes nem 18. századi gondolkodó, és az állítás – megszorításokkal – inkább csak Locke-ra vonatkozik.

A jelzett problémák jórészt a választott módszerekből és perspektívából, bizonyos alap kutatások hiányából és a terjedelmi korlátok szűkességéből erednek. Az olvasó azonban így is kitűnő képet kap a modern szociálpolitika, valamint a jóléti államok utóbbi évtizedekben lezajlott fejlődésének történetéről. A nemzetközi kutatások szempontjából is fontos végkövetkeztetései mellett a munka számos további kutatást inspirálhat.

Cora Zoltán

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

Buza János az MTA doktora, ny. egyetemi tanár
BCE TTK, Budapest

Cora Zoltán PhD, egyetemi adjunktus
SZE BTK Angol–Amerikai Intézet, Szeged

Csernus-Lukács Szilveszter PhD-hallgató
SZE Történelemtudományi Doktori Iskola, Szeged

Eöry Áron PhD-hallgató, politológus
KRE Történelemtudományi Doktori Iskola, Budapest

Farkas Kornél főmuzeológus
Szépművészeti Múzeum, Budapest

Frank Tibor az MTA levelező tagja, egyetemi tanár
ELTE BTK Angol–Amerikai Intézet, Budapest

Gyimesi Réka tanársegéd
PTE BTK Német Történelem és Kultúra Délkelet-Közép-Európában
Alapítványi Tanszék, Pécs

Hermann Róbert az MTA doktora, a parancsnok tudományos helyettese
HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest

Horváth Gergely Krisztián PhD, tudományos főmunkatárs
MTA BTK Vidéktörténeti Témacsoport, Budapest

Hunyady György az MTA rendes tagja, professor emeritus
ELTE BTK Pszichológia Intézet, Budapest

Kincses Katalin Mária kandidátus, főszerkesztő
HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest

Ligeti Dávid PhD, tudományos munkatárs
VERITAS Történetkutató Intézet, Budapest

Mák Ferenc az irodalomtudományok doktora, külső munkatárs
Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, Zenta

Mann Miklós az MTA doktora, egyetemi magántanár
Budapest

Mesterházy Károly kandidátus, ny. osztályvezető
Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest

Orosz István az MTA rendes tagja, professor emeritus
DE BTK, Debrecen

Pritz Pál az MTA doktora, egyetemi magántanár
ELTE BTK Történettudományi Intézet, Budapest

Rácz György PhD, főigazgató-helyettes
Magyar Nemzeti Levéltár, Budapest

Somogyi László levéltáros
Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára, Budapest

Tringli István PhD, tudományos főmunkatárs
MTA BTK Történettudományi Intézet, Budapest

E szám írásai a szerzők jóváhagyásával
megjelennek a Századok internetes felületén és adatbázisában.

CONTENTS

<i>Tibor Frank: Lectori salutem</i>	5
---	---

SZÁZADOK 150: A CELEBRATION

<i>György Hunyady: Welcome Address</i>	7
<i>Miklós Mann: Századok under Editor Sándor Szilágyi (1875–1899)</i>	11
<i>Pál Pritz: Ervin Pamlényi and Századok</i>	17
<i>Róbert Hermann: The Revolution and War of Independence of 1848–1849 as Reflected by Századok</i>	25
<i>István Orosz: István Szabó and István Balogh: Founders of the History of Agriculture in Debrecen</i>	39
<i>György Rácz: Writing History and the Archives</i>	49

THROUGH THE LOOKING-GLASS

Anniversary Questions by Századok and Responses from International History Journals	59
--	----

ARTICLES

<i>Ferenc Mák: „To Love the Fatherland through the County.” The History and Activities of the Historical Society of Bács-Bodrog County</i>	75
<i>János Buza: Locations in Bihar and Zaránd Counties under Fiscal Pressure. On the Monetary Crisis of the Ottoman Empire, 1645</i>	119
<i>Kornél Farkas: Art Objects on the Move. The Hungarian Museum of Fine Arts after World War II (Part II)</i>	147

SOURCE PUBLICATION

<i>Szilveszter Csernus-Lukács: Proposal on the Equality of National Minorities, 1862</i>	189
--	-----

BOOK REVIEWS

„Atyám megkívánta a pontosságot”. Ember és idő viszonya a történelemben (<i>Katalin Mária Kincses</i>)	201
<i>Türk Attila – Lőrinczy Gábor – Marcsik Antónia</i> : Régészeti és természettudományi adatok a Maros-torkolat nyugati oldalának 10. századi történetéhez (<i>Károly Mesterházy</i>)	205
Der Kanun. Das albanische Gewohnheitsrecht nach dem sogenannten Kanun des Lekë Dukagjini (<i>István Tringli</i>).....	208
Krisen/Geschichten in mitteleuropäischem Kontext. Sozial- und wirtschafts- geschichtliche Studien zum 19./20. Jahrhundert (<i>Réka Gyimesi</i>).....	212
<i>Orosz László</i> : Tudomány és politika. Fritz Valjavec (1909–1960) a két világháború közötti magyar–német tudománypolitikai kapcsolatokban (<i>Dávid Ligeti</i>).....	216
Politikai küzdelmek Zala megyében a két világháború között II. 1932–1945 (<i>Áron Eöry</i>)	220
„Füstölgő romok között”. Fejér megyei helyzetjelentések a második világháborút követően (<i>László Somogyi</i>)	224
Folytonos fegyverropogás közepette. Források a veszprémi egyházmegye második világháborús veszteségeiről I. (<i>Gergely Krisztián Horváth</i>).....	227
<i>Tomka Béla</i> : Szociálpolitika. Fejlődés, formák, összehasonlítások (<i>Zoltán Cora</i>).....	229